

J.1

GO BOLAYA KWENA KA MONKGÔPHÔ

OM 'N KROKODIL MET DIE
NABOOM DOOD TE MAAK

(Kgatla-ngaka van Saulspoort, Tvl., 26.2.1962)

Monkgôphô (1) ke *phoko e e bolayang kwena*. Motho ge a tla koo nna a re: "Ke jewa ke selo mo maleng." E tla re ge ke mo laola ke bolellwa ke ditaola gore ke 'metsi'. Ke tla lemoga gore ke kwena. (2)

Ge e sa le nye, e tla ja dijo tsa gago. Fela ge e gola e batla metsi. Ke gore o nwe metsi thata. Mme motho wa teng o tshologa sethitho.

Ebile makakaba a yona, e simolla go mo kokona ka ona. Yaanong e supa gore e tona, mme ge e tlhoka dijo, e tlo mo senya, e ngatha mala a.

Mo kalafing ya yona ke gore ga se e tlhwe e tswa ka molomo. E ka tswa kwa morago. Ke gore e bolaiwe e be e bole gore e tswe ka diripa-ripa.

Ke tliilo tsa'a Monkgopho, modi wa one, le *Tshoo-la-tau* (3) otlhe o, ke di gadika ka bobedi, ke di sila bopi. Jaanong ke a ja pele, go mo supegetsa gore selo se ga se bolae. Ke tla be ke mo tabolela gore a je.

Morago ke gore se a se jang: metsi, nama, bogobe, se a se jang, a tabole lerole le ka leswana la 'tee', le le tletseng. A tshela mo dijong tseo, malatsi a mararo. Morago ga foo, e tla bo e sa tlholo e phela.

Go bôla, go tliilo e tsa'a beke, ka gore ke phologolo e e sa kgoneng go bôla kapele-kapele.

Ge a ka ntsha leotwana, re tla le ba'a. Kamosô o ntsha se, ke gore e tswa ka *dimukana-mukana* (4), ke gore dika-rolônyana. Ge e fedile, ke tliilo mo fa mothubiso gore ke 'kolomake' manno a teng.

Die naboom (1) is 'n kragmiddel 'wat 'n krokodil doodmaak'. As iemand na my toe kom en sê: "Iets vreet my op in my maag." Wanneer ek vir hom dolosgooi en die dolosse vir my sê: 'dit is water', sal ek besef dat dit 'n krokodil is. (2)

As hy nog klein is eet hy jou kos. Maar net sodra hy groot word wil hy water hê. Dit veroorsaak dat jy baie water drink. En 'n persoon onder daardie omstandighede sweet geweldig.

Ook begin hy om met sy skubbe vir hom te krap. Hy wys nou dat hy groot is, en as hy nie kos kry nie, gaan hy hom verniel deur aan sy ingewande te begin vreet.

Wat sy behandeling betref, beteken dit dat hy (die krokodil) nie meer by sy mond kan uitkom nie. Hy kan agter uitgaan. Dit meen dat hy doodgemaak moet word sodat hy kan ontbind en stuk-stuk kan uitkom.

Ek gaan van die naboom neem, die wortel daarvan, en vingerpol (3), die hele plant en braai hulle saam en maal hulle tot 'n poeier. Ek eet eers om vir hom te wys dat hierdie middel nie doodmaak nie. Ek skep dan vir hom daarvan om te eet.

Hierna moet hy vir alles wat hy gebruik: water, vleis, pap, wat hy ook eet, moet hy van die poeier neem, 'n teelepel vol. Hy moet dit in daardie kos gooi vir drie dae lank. Daarna sal (die krokodil) nie meer lewe nie.

Dit sal nou 'n week neem om hom (die krokodil) te laat ontbind, want dit is 'n dier wat nie gou sleg word nie.

As hy 'n pootjie laat uitkom, sal ons dit bêre. Møre laat hy weer di't uitkom, d.w.s. die krokodil kom in stukkies-stukkies (4) uit, naamlik deeltjies (van hom). As hy klaar (uitgekomp) het, gee ek hom 'n purgeermiddel sodat ek die (krokodil) se boerplek kan skoonmaak.

- (1) *Monkgôphô*: Euphorbia ingens en candelabrum, naboom; die sap is baie giftig.
 (2) Hier is dit 'n 'krokodil' binne in die persoon se maag, wat al groter word. Dit is 'n vorm van toordery, want iemand kan vir jou fyngemaalde krokodillewer ingee. Dit sal dan in jou ontwikkel tot 'n krokodil wat al groter word.
 (3) *Tshoo-la-tau*: Euphorbia, vingerpol.
 (4) *dimukana-mukana*: klein stukkies.

J.1

Tumedi (5) ya gore e dule yotlhe ke gore go tswe *bolele* (6), ebong lefulo le le tala, fela jaaka ge digogwana di tsala mae mo boleleng ba metsi. Go tllilo tswa bolele fela.

Kegore, molwetse o, ge a ya kwa nageng ge a utlwa sengwe se mo ngapa, a tshelle metsi ka 'ketlele' mo mantleng a gagwe go a tlhatswa a tle a tsee se a ka se bonang mo teng, mme a ba a se ntleie. Ke tla bona gore ke eng sa kwena eo.

Ke gore more o o gotweng Monkgotho o maswe thata. O bodisa nama ka bonako. Le yona nama ya kwena, e bola jalo fela, go bo go tswe jaaka maotonyana, le ge e le tlhogonyana ya teng. Di ka tswa, di le kana ka tsa leobu.

Ge a nwa setlhare se, ga a nke a tlhola a tswa sethito. Le kwena, ga a nke a e utlwa morago ga malatsi ao. Ga e nke e tlhwe e tshikinya mo go ene. Ke gore: e sule.

Ke yone kalafi ka modi wa monkgotho. Ga a nke a utlwa botlhoko le fa e le go thuba. Ge e le mafsi a Monkgotho: nyaal! Le ge e le lerothodi le le lengwe, ke leso fela!

Modi o wa Monkgotho ge o bolaa kwena, motho ene e sa mmolae, ke gore motho o bopilwe go sele le ditshedi tsotlhe. Mme Modimo o dirile jalo gore motho a iphedise ka ditlhare, mme a bolae se se ka mo tshwenyang, jaaka mo maleng a gagwe.

Ge e le tshweni, yona e tlhologile le setlhare se sa Monkgotho. O ka e fitlhela e kgaotse dikala tsa teng, e ja dikungwa tse di ka tshwanang le mfaa.

Ge e le nna ngaka, koo tsa'a 'kraga' yotlhe ya setlhare se ka modi wa teng. (7)

Die wete (5) dat hy heeltemal uitgekome het is wanneer daar slyk (6) uitkom, nl. groen skuim, net soos wanneer paddas in die slyk van water hulle eiers lê. Daar sal net slyk uit (die pasiënt)kom.

Dit meen dat as hierdie kranke 'veld-toe-gaan' (stoelgang het) as hy voel dat iets hom krap, moet hy water met 'n 'ketel'gooi op sy ontlasting om dit te was sodat hy kan neem wat hy daarin vind, en hy moet dit vir my bring. Ek sal vasstel wat dit van daardie krokodil is.

Dit beteken dat die middel wat 'naboom' genoem word baie gevaarlik is. Dit laat vleis baie gou ontbind. Ook die vleis van die krokodil, ontbind net so en daar kom voetjies of selfs die kop daarvan te voorskyn. Hulle (die liggaamsdele) kan verskyn, so groot soos 'n verkleurmannetjie s'n.

As hy hierdie medisyne drink, sal hy nie meer sweet nie. Ook sal hy die krokodil nie meer na daardie dae voel nie. Hy sal nie meer in hom wikkel nie. Dit beteken: hy is dood.

Dit is dan die genesing met die naboom se wortel. Hy sal nie pyn voel nie en die maag ook nie aan die werk gaan nie (los maag). Wat die melk van die naboom betref: nee! Selfs net een druppel, beteken net die dood!

As hierdie wortel van die naboom die krokodil doodmaak maar nie die mens nie, is dit omdat 'n mens anders gevorm is as al die ander lewende wesens. Maar God het dit so bepaal sodat die mens homself moet laat lewe deur die plante, en dat hy dit moet doodmaak wat hom hinder, soos in sy maag.

Wat die bobbejaan betref, hy is so geskep saam met die naboom. Jy sal hom aantref dat hy van die naboom takke afgebreek het, en dat hy die vrugte eet wat lyk soos wildevee.

Wat my betref, waar ek *ngaka* is, gaan ek hierdie plant se hele 'krag' neem in sy wortels. (7)

---

(5) *Tumedi*: 'n seldsamer vorm vir 'tumelo', dus geloof, wete.

(6) *bolele*: slyk, slym.

(7) Hier gebruik die *ngaka* die Afrikaanse woord 'krag' om aan te dui wat hy van die Euphorbia (naboom) wil hê!

J.2

GE MOTHO A LOMILWE KE NOGA

AS IEMAND DEUR 'N SLANG GEBYT IS

(Kgatla-*ngaka* van Modipane in Botswana, 1956)

Mojaja (1) ke setlhare se se golo ge motho a lomilwe ke noga.

Ke tsaya *Mojaja* ke o ngathe 'ditôki' di ka ba'a pedi kampo tharo, mme ge ke sen'o o gadika ke batla setlhare se se bidiwang *Mosimama* (2) le *Setlhako* kampo se se bidiwang *Mosimane-a-ralentswana* (3); di le tala, tsona. Ke kopanya medi ya tsona le *Mojaja*, o ke o gadikileng. Ke a sila e be e ne bupi.

Ke be ke batla botlhoko ba kolobe le wa kwena, ke be ke di kopanya tso tsothle. Ke be ke sila gore go nne bupi fela. E tla be e be selthare mo e tla reng, ge motho a lomilwe ke noga, ke be ke tsaya setlhare ka nko ya thipa gabedi gongwe gararo, mme ke tshela mo mafsing a dipodi ke be ke nosa motho o o lomilweng ke noga.

Ge molwetse a le kgakala, nka nosa o a tllileng go kuella o a lomilweng; mme ba tllil'o tlhatsa ka bobedi ba bone.

Bobbejaangif (1) is 'n belangrike middel vir iemand wat deur 'n slang gebyt is.

Ek neem bobbejaangif en breek dit in stukkies, twee of drie, en nadat ek dit gebraai het, soek ek sambokbossie (2) en plakkie (3) Hulle moet almal rou wees.

Ek meng hulle wortels met die bobbejaangif wat ek gebraai het. Ek maal dit tot poeier.

Ek soek nou 'n vark se gal en ook 'n krokodil s'n, en meng dit alles saam. Ek maal dit fyn tot 'n poeier. Dit sal medisyne wees wat as iemand deur 'n slang gebyt is ek twee of drie mespunte-vol van die medisyne sal neem en dit in bokmelk gooi, ek gee dit in vir die persoon wat deur 'n slang gebyt is.

As die kranke ver daarvandaan is, kan ek die persoon laat drink wat gekom het om hulp te kom soek vir die een wat gebyt is; hulle sal altwee opgooi.

J.3

GO FETOLA MOTHO NOGA (4)

OM 'N MENS IN 'N SLANG TE VERANDER (4)

(Tlokwa-*ngaka* van Botswana, 7.5.55)

Nkolopatse (5), kegore *Mojaja* ke mogau, le *Mabyana-wa-mala-a-thupa* (6) le *Monotwana* (7), ke go re *Mogau*, le *Mojakubu*. (8)

Ke mogau, ka bone ba tsona, mme nka di jesa motho ke mo fetola noga gore mongwe le mongwe o o mo tshwenyang ka mafoko, a utlwe botlhoko, kampo le ge a ka swa.

Go jesa ga tsona ke go re a se nwe ka mafsi a kgomo. Eseng a podi. Kgomo e a se fela, e se fetole. E se tima bogale.

Bobbejaangif (5) is giftig en so ook blinkblaar-wag-'n-bietjie (6) en gifblaar (7) asook *Mojakubu*. (8)

Al vier van hulle is giftig, maar ek kan iemand hulle laat eet en hom sodoende in 'n slang verander sodat enigiemand wat hom lastig val met woorde, seer sal kry, of selfs dood kan gaan.

Om hom hulle te laat eet, meen hy moet hulle met beesmelk drink. Nie 'n bok se(melk) nie. Bees (-melk) 'vee' dit, d.w.s. verander dit, en neem die skerpheid daarvan weg.

-
- (1) *Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata*, bobbejaangif.
 (2) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*, sambokbossie.
 (3) *Setlhako, Mosimane-a-ralentswana*: *Cotyledon* sp., plakkie.
 (4) Deur al hierdie giftige plante in te kry, word die persoon net so 'giftig' en 'dodelik' soos 'n slang.
 (5) *Nkolopatse, Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata* Burt. Davy, bobbejaangif.
 (6) *Mabyana-wa-mala-a-thupa*: (Pl. 196) *Ziziphus mucronata* Willd. blink-blaar-wag-'n-bietjie. Volgens Watt. & Breyer-Brandwijk (1962 p. 66) is blinkblaar ook deur Boesmans gebruik by bereiding van gif vir hulle pyle.
 (7) *Monotwana, Mogau*: *Dichaepetalum cymosum* Engl., gifblaar.
 (8) *Mojakubu*:

J.4

FA MOTHO A LOMILWE KE MOKWEPA

**AS IEMAND DEUR 'N MAMBA
GEPIK IS**

(Tlokwa-*ngaka* van Botswana, 7.5.1955)

Ge motho a lomilwe ke mokwepa, ke mo tlhatsisa ka thabela yame, e ke tsamayang ka yona.

Tshidi e ntsho e ke:
Motlepetlepe (1) le *Mosimama* (2) le gala ya *Mokwepa*.

As 'n persoon gepik is deur 'n mamba, laat ek hom braak met my bereide afweermiddel (in die horing), waarmee ek rondgaan.

Hierdie swart salf is (gemaak van): *Amocharis coranica* (1) en sambokbossie (2) en die gal van 'n mamba-slang.

J.5

THABELA (3) YA DIJESO

**DIE AFWEERMIDDEL (3) TEEN
'GOED' WAT JOU 'INGEGEE' IS**

(Kgatla-*ngaka* van Modipane, Botswana, 25.5.1955)

Motho ge a re: "Ke jesitswe", kampo a itewa ke *kgodisa*, ke go re a thatsa.

O kopanya *Lenyaonyao* (4) le setlhare sengwe se se bidiwang *Sebete* (5), le Thuntshwane ya *Mogotlho*. (6)

Re a e gadika re latihela *Moraga-ngaka* (7) mo teng le *Mo-ja-ka-bomo* (8), le *Letlalo la mpa ya kwena*. (9) Re a e gadika gore e seke ya fsa thata. Yaanong re a sila, e be e nna thabela ya dijeso.

As iemand sê: "Ek is iets ingegeë", of hy begin hik, dan moet hy braak.

Jy meng *Craterostigma plantagineum* (4) met 'n ander plant 'lewer' (5) en 'slangkos' (6) wat by kameeldorings groei.

Ons braai dit en gooi stinkbas (7) daarin en die *Mo-ja-ka-bomo* (8)-plant en die vel van 'n krokodil se pens. (9) Ons braai dit so 'n bietjie maar laat dit nie verkool nie. Dit maal ons, en dit word die afweermiddel teen 'goed wat jou ingegeë word'.

J.6

NOGA MO MOTHONG

'N SLANG IN DIE MENS

Ke bileditswe ngwana, a idibadiwa ke noga e le mo teng ga gagwe. O ne a leka go e tlhatsa mme e mo kgamme mometso, a idibala.

Ek is na 'n kind ontbied wat flou gemaak word deur 'n slang binne in haar. Sy het probeer om hom op te gooi, maar hy het haar laat stik en laat flou word.

Ba re o dirwa ke bolwetse ba kidibalo.

Hulle sê dit is vallende siekte.

(1) *Motlepetlepe*: (Pl. 65) pr. *Ammocharis Coranica* Herb.

(2) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*, sambokbossie.

(3) *thabela*: afweermiddel.

(4) *Lenyaonyao*: (Pl. 451) *Craterostigma plantagineum*. Hochst.

(5) *Sebete*: 'Lewer'-plant.

(6) *Thuntshwane*: Slangkos.

(7) *Moraga-ngaka*: (Pl. 457) *Pittosporum viridiflorum* Sims stinkbas, bosboekenhout.

(8) *Moja-ka-bomo*:

(9) Die krokodil is 'n 'koel'-dier, maar ook gevaarlik en word meermale vir 'toor' gebruik.

J.6

Jalo, ge ke baya dikelero (10) tsa re: "Maséleséle, ke a séllêga. (11) Ke sa le ke ja dintlhwa (12) maloba".

Jalo ka ba supetsa gore ga se bolwetse ba kidibalo. Ke ile ka mo tlhatsisa fela le go mo naya dipheko tsa go mo tlhatswa teng.

Ke bile ka mo nosa motlhatsiso, ebong: thotse ya *Mmilo* (13) e e sitsweng gammogo le motlhatsiso o o ka reng ke sukiri wa dithaba o o tlhomaganyeng. Ke gakwa ke leina la teng.

Ngwana yo o ne a idibala gabedi kgotsa gararo ka beke. Mme ke ntse le bona malatsi a mararo go bona ge a ka idabala.

Mme ga a ka a dira jaaka metlha.

Ba ile ba dumela gore ga se bolwetse ba kidibalo. Molato o tswa mo dijong. O ne a ja dijo tse di sa butswang. Ke tsona di tlhamang diboko kgotsa dinoga mo teng ga motho.

Toe ek die dolosse (10) gooi, sê hulle: 'Maselesele'... (11) Ek het nou die dag laas vlieënde miere geëet." (12)

Toe wys ek hulle dat dit nie vallende siekte is nie. Ek het haar toe net laat opgooi en vir haar middele gegee om haar inwendig te reinig.

Ek het haar 'n braakmiddel laat drink, nl.: Die pit van 'n mispel (13) wat fyn gemaal is, gemeng met 'n braakmiddel wat in die berg voorkom soos ingerygde soet-korreltjies. Die naam het my ontgaan.

Hierdie kind het 2 of 3 maal per week flou geword. Ek het by hulle drie dae gebly om te sien of die kind sal flou word.

Maar sy het nie weer soos voorheen gemaak nie.

Hulle het toe geglo dat dit nie vallende siekte is nie. Die moeilikheid het deur die voedsel gekom. Sy het kos geëet wat nie gaar was nie. Dit is dié kos wat die wurms laat ontstaan, of slange binne in 'n mens.

J.7

DIJESO MO MALENG

(Tlokwa-*ngaka* van Botswana, 7.5.1955)

Ge motho, le ge e le monna a bolawa ke mala, mme ga bonala go re o na le sejeso, re mo alafa ka *Theteli*. (14)

O a e ja gammogo le ditloo. E le go re re tlhophile tse di melongwana-mentsho.

Theteli e bola'a se se mo maleng. Dinogana, e a di ntsha, tse di leng mo maleng.

PARASIETE IN DIE MAAG

As iemand, bv. 'n man se maag seer is, en dit sou blyk dat hy iets het wat hom inwendig vreet, behandel ons hom met slangkop. (14)

Hy'ee' dit saam met 'Bantoe'-grondboontjies d.w.s. dié wat ons uitgesoek het wat swart 'mondjies' het.

Die slangkop maak dood wat in die maag is. Slangtjies wat in die maag is laat hy uitkom.

(10) *dikelero*: dolosse; 'n wisselwoord vir *ditaola*, *marapo* en *dithako*.

(11) *séllêga*:

(12) *dintlhwa*: eetbare vlieënde miere.

(13) *Mmilo*: (Pl. 311) *Vangueria cyanescens* Robyns. mispel.

(14) *Theteli*: (Pl. 64) *Urginea sanguinea* Schinz (U. *burkei* Bak.), slangkop.

Die plant is giftig, en dodelik vir diere en Watt en Breyer-Brandwijk (1962 p. 721) sê:

"The bulb leaf and flowering top all have a typical digitalis action."

J.8

DIBOKO MO MOTHONG

Noga le seboko di a farologana. Diboko kgotsa *dimphe* (1), ke diboko tsa mele tse di tswang mo meleng wa motho.

Di tlangwa ke madi a dijo tse di sa siamang, ka go sa butswa ga dijo.

O tia bona diboko di phunya-phunya meleng otlhe wa motho, jaaka disô mo meleng. Mme tsona di tswa diboko.

Ke gore di tlhamilwe ke madi a maswe, meleng wa motho.

Bona setlhare, ge se tswa borekhu, ga se phele pila. Ke go supa bolwetse ba sona. Fa borekhu bo tswang teng, go seboko se se enyisang borekhu.

Gape nku e tsalwa e na le seboko mo tlhogong; eseng motho.

J.9

DIBOKWANA

(Kgatla-*ngaka* van Pilaanesberg, Tvl. 1965)

Kalafo ya dibokwana tse di melang mo mothong, ka go ja dijo tse di sa butswang mme di ntsifala mo teng ga motho, e bang tsona di jang dijo mo mothong. Kalafi ke e:

Re tsaya medi ya *Motlhono* (2) le medi ya *Mmilo* (3) le dikgaragana tsa ona. Re e tswaka ka môtô wa kgeru ya morula gore di tle di je. Jalo di tla swa tsotsotlhe.

Morago ga moo re mo nosa mothubiso gore mala a gagwe a sebetse thata, a ntshe dibokwana tsotlhe mo go ene.

Re ka mo thubisa ka: Modi wa *Tsebe-di-ntlha*. (4) Re o thuga re o tshella mo metsing, re mo lekanyetsa ka 'komiki', kampo 'half'.

WURMS IN DIE MENS

Daar is 'n verskil tussen slange en wurms. Wurms, of eintlik larwes, is liggaamswurms wat uit die mens se liggaam kom. (1)

Hulle ontstaan uit die bloederigheid van kos wat nie reg is nie, deurdad dit nog rou is.

Jy sal sien dat wurms oral op die mens se liggaam gaatjies maak, net soos seertjies. Maar dit word wurms.

Die ding is, hulle ontstaan uit vuil bloed, in 'n mens se liggaam.

Kyk na 'n boom, as daar gom uitkom leef die boom nie reg nie. Dit toon dat die boom siek is. Daar waar die gom uitkom, is daar 'n wurm wat die gom laat uitkom.

'n Skaap weer word gebore met 'n wurm in sy kop, maar nie 'n mens nie.

WURMPIES

Die behandeling van wurmpies wat in 'n mens groei, deur kos te eet wat nie goed gaar is nie, en wat in die mens vermeerder, en die kos in die mens opeet, is die volgende:

Ons neem die wortels van die pendoring en die wortels van die mispel en die vrugte daarvan. Ons meng dit met die kern van die maroelapit, sodat hulle kan eet. Hulle sal dan almal doodgaan.

Hierna laat ons hom 'n purgeermiddel drink sodat sy maag baie sal werk en hy al die wurms in hom kan laat uitkom.

As purgeermiddel kan ons gebruik: die wortel van die Boesmangifboom. (4)

Ons stamp dit fyn en gooi dit in die water en meet vir hom 'n koppievol, of net 'n half-koppie af.

-
- (1) *dimphe*: larwes in 'n mens se ingewande, wat na bewering deur die vel kan uitkom.
 (2) *Motlhono*: *Gymnosporia tenuispina* (Sond.) Szysz., pendoring.
 (3) *Mmilo*: *Vangueria cyanescens* Robyns, mispel.
 (4) *Tsebe-di-ntlha*: *Acokanthera oppositifolia*, Boesmangifboom.

J.9

O tliilo thuba 'ir-lank', mme o tliilo di tswa tsotsotlhe; bontsi ba tsona di sule mme tse dingwe di sa swa. Kana dibokwana di na le sentlhaga mo mothong. Se tshwanetse go tswa le diboko. Jalo ge, re itse ge re kgonne.

Sentlhaga seo, ekete ke madi a a suleng; a mantsho fela. O tla fitlhela di ntshitse ditlhago mo teng.

Nna ke tla tsaya ketiele ke yo tshella mo teng, ke tle ke lemoge gore popego ya teng e ntse jang. O fitlhela e le kgopa ya madi e tshwanakana le '*marakana-a-mantsi*'. (5)

Sy maag sal 'n 'uur lank' werk, en hy sal hulle almal uitwerk, die meeste van hulle dood, en andere nog lewendig. Hierdie wurmpies het natuurlik 'n 'nes' binne in die mens. Dit moet saam met die wurmpies uitkom. Ons weet dan dat ons geslaag het.

Daardie 'nes', lyk net soos dooie bloed, en is net swart. Jy sal hulle koppe daarin sien uitsteek.

Ek sal 'n ketel neem en daaroor (water) uitgooi, sodat ek kan vasstel hoedanig hul gevorm is. Jy vind dat dit 'n klont bloed is wat lyk soos 'waar-vele-bymeekaarkom'. (5)

K.1

BOLOI

(Motlhako-*ngaka* aan die Maricorivier in Botswana, 1.3.1954)

Boloi ke selo se se maswe. Ga bo ratege, ka bo bola'a batho. Mme bona bo teng. Moloi ke motho mongwe le mongwe, o o jang o nwa nae o re ke tsala yago.

Bogolo ba tsama'a bosigo. Gatwe ba *pagama diphiri* bosigo; e e lebelo. Ya yo tsena Saulespôrô, yare kamosô a ba a itunetse le lona!

Mo metlheng ya malôba dingaka tse di lowang di ne di bopa (6) tau kampo tshukudu ka bogobe ba mosôkô. Mme ba fetoge tau tôta-tôta, e bolae motho. E re ge le e batla, ga le nke le e bona. E feleetse. Mosokwana o o fetogile matlakala (7) fela. Mme ngaka e ya *moloi* (8) e bolae motho jalo.

Kampo noga, e e rome kwa mothong go mmolaya, mme e seke ya bonwa k'ope.

Le kgomo a ka e go *nella* (9) gore e tle e go bolae ge o e pana, kampo o e gama, a e go *neeletse*. (10)
Kampo le ge e le dikgomo tsa gago, o di pana, di go tshaba kampo di go thula.

TOORDERY

Toordery is iets vreesliks. Dis weersinwekkend, daar dit mense doodmaak. Dit bestaan werklik. 'n Toornaar is enigiemand, met wie jy eet en drink en jy meen hy is jou vriend.

Hulle loop veral in die nag. Dit word gesê dat hulle 'op wolwe ry in die nag'; op 'n vinnige een. Hy gaan (bv.) na Saulspoort, en môreoggend sit hy weer tussen julle!

In die verlede het die *dingaka* wat toor 'n leeu of 'n renoster opgetoor (6), deur middel van koringpap. Hulle verander werklik in 'n leeu, en hy maak 'n mens dood. Indien julle hom (die leeu) soek, sal julle hom nie kry nie. Hy het verdwyn. Daardie koringpap het sommer in vuilgoed (7) verander. En so maak hierdie torende *ngaka* (8) 'n mens dood.

Of 'n 'slang', kan hy na 'n mens stuur om hom dood te maak sonder dat hy, (die slang) deur iemand gesien word.

Ook 'n 'bees' kan hy na jou 'stuur' (9) sodat hy jou kan kom doodmaak as jy hom inspan, of as jy die koei melk, deurdat hy die bees na jou gestuur (10) het. Of selfs jou beeste as jy hulle inspan, dat hulle vir jou moet weghardloop of dat hulle jou moet stoot.

(5) '*marakana-a-mantsi*': die blaarpens van 'n bok of skaap word genoem 'waar-vele-bymeekaarkom'.

(6) *bopa*: om te vorm, maak, tot stand te bring, optoor.

(7) *matlakala*: blare, stokkies, vuilgoed.

(8) *moloi*: iemand wat 'n ander toor om hom skade te berokken of hom dood te maak.

(9) & (10): *nella* en *neeletse*: iets aan iemand gee of stuur met 'n doel. In hierdie geval word die bees 'gestuur' deur towery om sy eie baas skade te berokken. Van die werkwoord *go naya*' om te gee.

K.1

Kampo leru, o le bona le re: 'Kgooo! ' le rathe le go bolae. Ke yona *tladimothwana* (10) e e ka go bolayang. Mme e romilwe ke ngaka.

Kampo a e romele ngaka engwe, e mmolae ge a se thata. E be e boele kwa go mong 'a yona, ge ene a se thata, ole ge e mo paletse! E bolae o a e romileng.

Tladimothwana ke motho, mothonyana fela, o o bolayang o a sa mo rateng. Go twe: "O bolailwe ke tladi."

Babangwe ba bitsa motho: *Moloi!* *Moloi!*, ese moloi. Baloi ba teng. Ngaka e e lowang, Modimo ga a dumele gore a fodise motho. Ngaka e e sa loweng e fodisa batho.

Of 'n wolk, wat jy sien sê: 'Kgooo! ' dat dit slaan en jou doodmaak. Dít is 'Weerligmense' (10) wat jou kan doodmaak. En hy is gestuur deur 'n *ngaka*.

Of hy stuur hom na 'n ander *ngaka*, en hy maak hom dood as hy (die ander *ngaka*) nie sterk is nie. Ook keer hy (die weerligmense) na sy baas (afsender *ngaka*), as hy self nie sterk is nie en die ander (*ngaka*) vir hom te sterk was! Dan maak hy (die weerlig) hom dood wat hom gestuur het.

Die weerligmense is 'n mens, sommer 'n mense, wat hom doodmaak van wie hy nie hou nie. Dan word gesê: "Hy is deur die weer doodgeslaan".

Sommige noem 'n mens: 'Toornaar! Toornaar!', terwyl hy geen toornaar is nie. Daar is toornaars. God laat nie 'n *ngaka* toe om mense te genees as hy mense toor nie. 'n *Ngaka* wat nie toor nie maak mense gesond.

K.2

BOLOI

(Kgatla-klerk van Botswana (11) wat reeds sy junior Sertifikaat behaal het, 1952).

Kgaityadike R. o kile a lwala a tshwarwa ke ditlhabi mo sehubeng, a isiwa kwa go M. (12) mme ene a feta a bolela gore go bonala gore o nolê mafsi a a neng a tshetswe more wa Setswana.

Jaanong ge a simolla go alafa molwetse, go senya more o o mo mothong o, ka melemo ya sekgowa.

Ge a ntse a mo alafa, mosetsana o, o na a tswa tlhagala mo mmeleng, di ne di tswa di tlhomaganye jalo. Mme e re ge a ntse a nwa melemo e, ditlhagala tse di fôla. Morago molwetse a fôla.

Morago ga moo ene R. a lwala gape, a bolawa ke letsogo la molema. Ra mo isa go M. gape. Letsogo la pala go fola. Ra tsaya molwetse, ra bitsa ngaka e ya ko' Modipane gore e mo alafe.

TOORDERY

My suster R. het een keer siek geword aan pyne in haar bors, en sy is toe geneem na M. (12) maar sy het toe gesê dat dit blyk dat sy melk gedrink het waarin *Tswana*- 'giftige medisyne' gegooi was.

Toe het sy begin om die kranke te behandel, om die 'giftige medisyne' in hierdie mens te vernietig met witmens-medisyne.

Toe sy haar nog behandel het, het hierdie meisie pitswere op haar lyf gekry wat een na die ander uitgekom het. En terwyl sy hierdie medisynes gedrink het, het die pitswere gesond geword. Later het die kranke self ook gesond geword.

Daarna het R. weer siek geword aan 'n pyn in haar linkerarm. Ons het haar weer na M. geneem. Die arm wou nie gesond word nie. Ons neem toe die sieke en ontbied 'n *ngaka* by Modipane, om haar gesond te maak.

-
- (10) *Tladimothwana*: die weerligmense is die verpersoonliking van die blitsstraal deur 'n klein mannetjie wat mense doodslaan of vermink. Ook word die blits verpersoonlik as 'n sekere voël, *Tladi*.
- (11) Die vader van die klerk was vir jare 'n invloedryke Bantoeleraar van die N.G. Sendingkerk. Hierdie hele gesin het in 'n Christelike huis opgegroeï, en tog het hulle nog só in die toordery geglo.
- (12) M.: is 'n Blankevrou wat dikwels die *Bakgatla* gehelp het met medisynes.

K.2

A pallwa, a ba a tlogela molwetse a sa re laela. O na a kile a nna lebaka le molwetse kwa masimong, ele gona kwa a mo alafelang teng.

Ge bolwetse bo ntse bo gola, ra fudusa molwetse kwa masimong ra mo tliša kwa gae.

Nna ka tsamaya le A. ra latela ka kwa lefatsheng la Bakwena. Ngaka e rile ya gasa bola, ya bolela ge ngwana a loilwe, mme a na a ka kgonwa ke badupe. (13)

Ka badupe ba ne ba se teng koo, ngaka ya re bolella gore yona ga e kake ya kgona, ebile molwetsi o setse a le gaufi le go swa.

Ya bolela gore molwetsi o ne a tshwere lesela le loilweng, ge le tla kwa go ene go le roka. Mme la tsenya molwetsi setlhaba ka letsogo. Ra boela gae.

Morago ga malatsinyana a se kae, molwetsi a swa. Ka bitsa ngaka gore e tle e itaye phupu (14) ya moswi.

Ka tlhaba pholwana e e khunou, ka ngaka e ne e e batla go dirisa moswang wa yona ge e ita'a phupu. E le gore moloi wa moswi le ene a tle a swe.

Ra lebella gore go tla dirafallang. Nako kgolo e sa le eno.

Rona beng (15) ba moswi, a re tlhapisa (16) le go re phekola . (17)

Kwa phupung, e ne e le go re go tla ya ngaka e nosi, ka ke ne ke setse ke mmontshitse phupu ya moswi.

Rona ge a re tlhapisa o na a kgabetletse melemo e e babang mo metsing, mme a simolla a re gasa melemo eo ka seditse sa gagwe, mo tlung, bosigo re apotse diaparotse di k'o dimo re le mmôgô ba botlhe, a ntse a re:

Hy kon haar nie genees nie en het ons verlaat sonder om te groet. Hy het 'n ruk lank met die sieke by die lande gebly; daar het hy haar behandel.

Toe die siekte al 'groter' word, het ons die kranke weggeneem van die lande en haar huistoe gebring.

Eksel self het saam met A. gegaan na die land van die Bakwena. Toe die *ngaka* sy dōlose gooi sê hy dat die kind getoor is, maar nog gehelp kan word deur uitsuiers. (13)

Aangesien daár nie uitsuiers was nie, het die *ngaka* vir ons gesê dat hyself niks kan doen nie, en ook is die pasiënt naby haar dood.

Hy vertel toe dat die sieke gevat het aan 'n lap wat getoor was, toe dit na haar gekom het dat sy daaraan kan werk. En dit het die kranke 'n pyn in die arm gegee. Ons het toe teruggegaan huistoe.

Na 'n paar dae is die kranke toe dood. Ek ontbied toe 'n *ngaka* sodat hy die graf van die oorledene kan 'slaan'. (14)

Ek slag toe 'n rooibont ossie aangesien die *ngaka* gesê het dat hy sy pensmis wil hê as hy 'die graf slaan'. Dit is sodat die een wat die oorledene getoor het self ook moet doodgaan.

Ons het toe uitgekyk om te sien wat sal gebeur. 'n Lang tyd tot vandag (niks het gebeur nie).

Ons, die naasbestaandes (15) van die afgestorwene, het hy 'gewas' (16) en ons 'met middele versterk'. (17)

Na die graf sou die *ngaka* alleen gaan, aangesien ek toe reeds aan hom gewys het watter die graf van die oorledene is.

Toe hy ons 'was' het hy medisynes wat jeuk gekerf in water, en hy het toe begin om ons te besprinkel met sy (wildebees-) stertkwas in die huis, in die nag, nadat ons ons boklere (aan bolyf) uitgetrek het, terwyl ons almal saam is en hy sê:

(13) *badupe*: 'n *ngaka* wat met 'n *motlhogo* (beeshoring), die toordery uitsuig.

(14) *go itaya phupu (lebitla)*: 'om die graf te slaan' is om die toornaar van 'n oorledene terug te betaal deur hom ook te toor met die stof van die graf, sodat hy ook moet doodgaan.

(15) *beng*: meervoud van *mong*, heer, baas, eienaar, naasbestaandes.

(16) *tlhapisa*: 'n rituele wassing om towery weg te neem.

(17) *phekola*: met middele versterk en beskut teen towery.

K.2

“Ke batla motho o o mpatlang,
 O o sa mpatleng, ga ke mmatle.
 Ga ke monna; ke mosimanyana.
 Mosimane o siamelwa ke diilo.”

Ke ge a re kgaṣa ka seditse.

Jaanong a simolla a re betla ka thipa,
 a re tshasa tshitlho (18) go re re nne
 thata; gore ge moloi a tla a re o a re
 leka, a ba a swe.

A simolla, a thaya (19) lapa ka go
 epela dimapo tsa Moretlwa tse di
 tshasitsweng tshitlho : elengwe mo
 kgorwaneng engwe le engwe. A ntsha
 dinaka. Le lengwe ele la lapa lo lotlhe,
 le lengwe ele le le tsenang kwa dikgomong.

La lapa e ne e le le le phekolang
 ngwana o a ka lwalang mo lapeng. Ke
 gore, ge ngwana a ka lwala, ke kgotlha
 tshitlho e ya teng, ke be ke e baya mo
 legaleng ke arametsa o o lwalang.

Ditaolo tse dingwe tsa ngaka e ne e
 le gore, ge ke bona madi mo lapeng, ke a
 tsenye mo tshitlhong mo lenakeng le; ke
 be ke tlhabele (20) bana ba botlhe.

Kana yaanong ge ke ba tlhabele jalo,
 madi a a boloi ga a kake a tlhola a lwatsa
 ope.

Ge ke bolaya noga kampo nonyane
 e e mpelaetsang mo lapeng, ke a e bêsa
 mo mollong, ke be ke e sila, ke tsenya
 mo lenakeng la tshitlho ke tlhabela bana
 gape ka lona.

Ge ke bona ekete dilo ga di tsamae sentle,
 ke tsaya motlhapiso (21) o ke o filweng ke
 ngaka, ke o tshella mo metsing. Ke gasa
 mo lapeng ka lethare la *Mosetlha* (22)
 kampo seditse, ge ke na le sona.

O mongwe, motlhapiso ke o tshella mo
 metsing ke tlhapisa bana ba botlhe ka ona.
 O mongwe le o mongwe mo lapeng o ina
 matsogo le maoto mo motlhapisong oo.

“Ek seek die mens wat my seek.
 Hy wat my nie seek nie, seek ek nie.
 Ek is nie 'n man nie; ek is 'n seuntjie.
 Vir 'n seun kom alle dinge reg.”

Toe sprinkel hy ons met die stert-
 kwas.

Hy het toe begin om ons te kerf met
 'n mes, en swart salf (18) aan ons ge-
 smeer sodat ons sterk kan wees; sodat
 as die toornaar kom en dink hy gaan
 ons 'probeer' (doodmaak) dat hy moet
 sterf.

Hy begin toe om die huis te beveilig' (19)
 deur penne in te grawe van rosyntjebos
 wat met kragself gesmeer was: een by
 elke ingang van die *lapa* Hy haal toe
 horings uit. Een was vir die hele tuiste;
 die ander een was weer vir die beeste.

Die *lapa*-horing was die een wat 'n
 kind beskerm wat in die *lapa* siek kan
 word. D.w.s. as 'n kind sou siek word, dan
 krap ek 'n bietjie van daardie salf uit en
 sit dit op 'n gloeiende kool en ek laat die
 sieke daarvan inadem.

Ander opdragte van die *ngaka* was, dat
 as ek bloed sien in die *lapa* ek dit in die
 kragself in hierdie horing moet sit; en
 terselfdertyd al die kinders 'inent'. (20)

As ek nou so almal ingeënt het, sal
 hierdie toorbloed nie een laat siek word nie.

As ek in die *lapa* 'n slang doodmaak,
 of 'n voël wat my laat twyfel (of hy nie
 dalk toor nie) dan braai ek hom oor die
 vuur en maal hom fyn, en meng dit in die
 horing van kragmiddele, en 'ent' weer
 die kinders daarmee.

As dit vir my lyk asof sake nie so mooi
 verloop nie, dan neem ek 'n wasmiddel (21)
 wat die *ngaka* aan my gegee het, en gooi dit
 in water. Ek sprinkel (dit) in die *lapa*
 met 'n huilbostak, (22) of 'n stertkwas as
 ek een het.

'n Deel van die wasmiddel gooi ek in die
 water en was al die kinders daarmee. Elke
 een in die *lapa* doop sy hande en voete in
 daardie mengsel.

(18) *tshitlho*: fyngemaalde verkoolde middele in 'n salf vermeng.

(19) *thaya*: vooruit beveilig en bevestig met medisynes, soos 'n huis of stat, sodat dit nie ge-
 toor sal word nie. Aangesien hierdie diktaat deur die Moruti se seun gegee is, en hy nie
 'n *ngaka* is nie weet hy nie wat die bestanddele van die verskillende middele is nie.

(20) *tlhabela*: is om met 'n *legare* (lemmetjie) klein snytjies op die vel te maak totdat die
 bloed uitkom en dan van die *tshitlho* (swartsalf) daar in te vryf.

(21) *motlhapiso*: 'n plant waarmee 'gewas' word vir 'rituele' reiniging.

(22) *Mosetlha*: (Pl. 151) *Peltophorum africanum* Sond., huilbos.

K.2

Ge re ya kwa masimong, ke batla dimapo di le tlhano tsa Moretiwa, ke di epela mo ditlhofing tsa tshimo, ka kwa teng ga legora, le fa gare ga tshimo.

Yaanong ge re lema ke tsaya peonyana ke e fogotlha ka tshitlho ya lapa. Ke ne ke kopola ditlhakanyana tsa peo e e gotlhweng e, e tlhakangwa le e e sa gotlhwang, re be re byala.

Lenaka la lapa ga le tshwarwe ke basadi. Le tshwarwa ke monna o o motona mo lapeng. Ge a se teng le tshwarwa ke basimane ba ba leng teng.

As ons na die landerye gaan soek ek vyf rosytjie- bos penne, en plant hulle op die hoeke van die tuin, aan die binnekant van die takheining en ook in die middel van die tuin.

As ons saai, neem ek 'n bietjie saad en vryf dit met kragself van die *lapa* (tussen die handpalms). Ek neem 'n paar van hierdie korrels saad wat gevryf is, meng dit met ander saad, en saai dan.

Die *lapa*-medisynehoring mag nie deur vrouens hanteer word nie. Slegs die senior man in die *lapa* mag daarmee werk. As hy nie tuis is nie kan die seuns wat tuis is dit gebruik.

K.3

BOLOI MO DJONG

(Motlhako-*ngaka* in Botswana, 1.3.1954) (23)

Ge go tlhabilwe kgomo jaaka mo manyalong, moloi a ka leka go senya tiro ya lenyalo, ka go tsena mo sakeng, a lowa moswang o, gore 'nama tsa teng di seke tsa butswa.

Gape o leka ngaka e e thaileng lenyalo le, gore a ke ngaka.

E tla re dinama tseo di ntse di apeilwe, go tla no go tshologa metsi fela a a belang, mme nama e sa butswa, e ntse e le tala fela.

Ge e le ngaka, tota, o tla tsa'a tshitlho yaagwe, ya mong 'a lenyalo wena o o thaileng lenyalo le, mme o tla ngatha tshitlho, o latlhella mo mollong.

Mme metsi a huhula a tshologa, nama e tla butswa sentle fela, mme òle o tla ipona, a re: "Yoo! ke bolawa ke setlhabi! " Le ge a sa swe, o tla tlhagelwa ke bothata.

Ke go re kgomo ge e tlhabiwa, go tsewe tshitlho e, e tshwarwe ka yona mo ganong kafa menong a kwa godimo, le kafa maragong a yona, fela ge e wela fa fatshe, e sampe e le bollo.

TOWERY BY VOEDSEL

As 'n bees geslag is, soos by huwelike, kan 'n toornaar probeer om die saak te verongeluk van die huwelik, deur na die kraal te gaan en die pensmis te toor, dat die vleis van die (bees) nie moet gaar word nie.

Ook toets hy die *ngaka* wat hierdie bruilof beveilig het, om te sien of hy werklik 'n *ngaka* is.

Terwyl daardie vleis nog gekook word, sal net aanhoudend kokende water uitspat, maar die vleis sal nie gaar word nie, maar net rou bly.

As hy werklik 'n *ngaka* is, sal hy van sy swart self neem, van die een wat trou, d.w.s. jy wat hierdie bruilof beveilig en jy sal 'n stukkie van die self neem, en dit in die vuur gooi.

Die water sal opbruis en oorkook en die vleis sal mooi gaar word, en daardie een sal homself sien, en sal uitroep: 'Eina! Ek het 'n vreeslike pyn!' Selfs al gaan hy nie dood nie, sal hy baie swaar kry.

Dit meen dat sodra die bees geslag word, moet hierdie swart self geneem word, moet hy daarmee betas word in sy bek, by die boonste tande (verhemelte) en by sy agterend, net sodra hy op die grond val, terwyl hy nog warm is.

-
- (23) Hierdie mededeling deur 'n *ngaka* wat ook 'n ouderling is in die Kerk illustreer die geloof in die voortdurende kragmeting van toornaars wat die gemeenskap wil benadeel, en dat dit noodsaaklik is om 'n goeie *ngaka* te hê om die gemeenskap te beveilig. As hy self sterk is (vanweë sy kragtige medisyne) dan tref hy die toornaar (*moloi*) en maak sy aanslae skadeloos. Die *ngaka* is dan eintlik die enigste beskutting teen die *moloi* of toornaar.

K.3

Ga go na o o ka lowang nama e. Ee,
ge o se thata, a ka go fenya. Mme ge o
le thata o tla diga ene, a senyegelwa a re:
“Ke ne ke dira’ng? Ke ne ke ipolaelang?”

Daar is niemand wat (daarna) hierdie
vleis kan toor nie. Ja as jy nie sterk is nie,
kan hy jou wen. Maar as jy sterk is kan
jy hom laat val tot sy nadeel en hy uitroep:
“Wat het ek gedoen? Waarom het ek
myself verongeluk?”

K.4

BOLOI BA KWENA

KROKODIL-TOORDERY

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, dist. Rustenburg, 4.4.1963)

Motho ge a loilwe ka kwena (1) ke
mo alafa ka tshidi ya *senanatswii*.
Ke e tlhakanya le *moroto wa segwagwa*.

As ’n mens met krokodil getoor is (1)
behandel ek hom met die poeier van ’n
opblaaspaddatjie. Ek meng dit met die
urine van ’n gewone padda.

Ditlhare ke: modi wa *Monkgopho* (2)
le modi wa Tshoo-la-tau, (3) lekwati la
Moragangaka, (4) le modi wa
Thobegi. (5)

Die plante (in die medisyne) is: die
wortel van Aloe Marlothii (2) en die wortel
van ’n vingerpol (3), die bas van bos-
boekenhout (4) en die wortel van
kerri blom. (5)

Ke a di sila bupi tso tsotlhe, ke di
tlhakanya. Mokgopho one ke a o tshuba.

Ek maal hulle almal tot poeier en meng
hulle. Die aalwyn verkool ek.

Ke tliilo mo nosa setlhare se ka go ja.
Ge a ja bogobe, kgotsa a nwa metsi, o
tshella bupi bo mo teng ka leswana la tee.

Ek sal hom hierdie middel ingee deur
hom dit te laat eet. As hy pap eet, of
water drink, gooi hy hierdie poeier daarin,
’n teelepel vol.

Go rialo ke a mo iletsa (6) go nwa metsi
kgabetsa-kgabetsa (7) kwena e e mpeng
ya gagwe ke tle ke e time metsi, ke e
bolae. O tla na a nwa metsi ka selekanyo,
eseng go fetisa, mme ke tla itse gore ke
e bolaile.

Deur dit te doen ‘laat ek hom vermy’(6)
om water ‘slukke-slukke’ vol te drink (7)
sodat ek die krokodil in sy maag die water
kan ontnem en hom doodmaak. Hy sal
dan water matiglik drink, en nie te veel
nie, en ek sal weet dat ek hom (die
krokodil) doodgemaak het.

Ke tla rata gore ge ke mo nosa mo
mesong, mogatsa wa molwetsi o a mo
dise, kagobane kwena e e tliilo mo ngapa
e ipitikolla mo ene e mo utlwiwa
botlhoko. (8)

Ek sal hom in die oggende wil ‘medisyne’
ingee, en die eggenoot van hierdie kranke
moet hom oppas; want hierdie krokodil
gaan hom krap en hom binne in hom om
en om en om rol en hom laat seerkry. (8)
Hulle moet hom oppas sodat hy nie
buitentoe gaan nie, want hy gaan skreeu
van die pyn!

Ba mo dise gore a seke a tswela kwa
ntle, ke gore o tliilo lla!

-
- (1) Iemand van wie die maag en bene weens ’n swak hart baie opgeswel is word dikwels gediagnoseer as: deur ’n krokodil getoor. Die krokodil swem in sy maag rond en word altyd groter.
  - (2) *Monkgopho*: Aloe Marlothii.
  - (3) *Tshoo-la-tau* pr. Euphorbia Clavaroides Bois var. truncata NE. Br. vingerpol.
  - (4) *Moragangaka*: (Pl. 457) Pittosporum viridiflorum Sims., bosboekenhout, stinkbas.
  - (5) *Thobegi*: (Pl. 498) Lasiosiphon capitatus (LF) Burt Davy., kerri blom.
  - (6) *iletsa*: om iemand daartoe te bring om iets te vermy; dat dit vir hom ‘taboe’ sal wees.
  - (7) *kgabetsa-kgabetsa*: ideefoon vir slukke-slukke vinnig en dorstig te drink.
  - (8) Die bogenoemde middel is baie skerp en veroorsaak geweldige maagkrampe.

K.4

Mantsiboa ge e didimala ke gore e tla be e sule. (9)

E tshwanetse go bôla. E tla re ge a ithoma, (10) o tshwanetse go tshela metse ka 'ketlele' mo mantle a gagwe, mme a tle le mangathwana (11) a yone (12) gore re tle re bone gore a e dule yotlhe. Ga a kake a tsa'a beke, e tla be e dule yotlhe.

Re tliilo mo fa mothubiso, a tsholla bolele (13) ba yona.

Lege ele noga e setse ele tona, re yo e bola'a ka tsona pheko tse.

LEBONE LA MOTHO

(Motlhako-*ngaka* van Botswana, 1953)

Tiro ya Ngwago e e omeletseng ke gore legong la yona, re e dira lebone la lenaka, le le bonegelang motho ge o mo phekola.

Ge motho a mpitsa gore ke ye go mo phekola, ke tsaa lenaka le pheko. Jaanong ge, lebone le mo phekong ye.

Ke gore kana re mo tlung: Jaanong ke tla mo ra'a ke re: "Nna fa fatshe fa! Rola ditlhako, apola gempe." Ge e le mosadi: "Fokotsa mosese koodimo". Gore go bonale magetla le sehuba le mala.

Ke gore yaanong ke tla tlhaba ditokollo tsotsotlhe ka legare. Ge ke seno go tlhaba ditokollo, ke tsaa tshitlho ke e tshase mo ditokollong tsotsotlhe tse ke di segileng.

In die namiddag as hy (die krokodil) stil word sal hy dood wees. (9)

Hy moet ontbind. En as hy gaan om te ontlas, moet hy water met 'n ketel op sy ontlasting gooi en hy moet kom met die stukkie van hom (die krokodil) (10) sodat ons kan sien of hy in sy geheel uitgekom het. Hy sal nie 'n week neem nie dan is hy heeltemal uit.

Ons sal vir hom 'n purgeermiddel ingee sodat hy die krokodil se slyk (11) kan uitstort.

Selfs al is dit 'n slang wat al groot geword het, gaan ons hom met hierdie medisyne doodmaak.

K.5

'N MENS SE 'LIG'

Die nut van die naboom (14) wat droog is, is nl. sy hout, wat ons gebruik as die lig van die horing (15) wat die mens verlig as jy hom met beveiligingsmiddele behandel.

As 'n mens my roep dat ek moet gaan om hom met beveiligingsmiddele te behandel, neem ek die horing van beveiligingsmiddele. Die 'lig' is in hierdie beveiligingsmiddel.

Ons is natuurlik in die huis. Dan sal ek aan hom sê, "Sit hier op die grond, hierso! Trek jou skoene uit, trek die hemp uit." As dit 'n vrou is: "Verminder die rok bolangs", sodat die skouers sigbaar word en die borskas en die maag.

Dan sal ek al die gewigte (16) met 'n lemmetjie inkerf. As ek klaar die gewigte gestee het, neem ek salf (17) (en) ek smeer dit op al die gewigte wat ek gesny het.

-
- (9) As die maagkrampe in die namiddag bedaar, is die 'krokodil' dood.
 (10) *ithoma*: jouself stuur (veld toe), dus: ontlas.
 (11) *mangathwana, go ngatha*: om 'n stukkie af te breek, dus: stukkie.
 (12) waarskynlik deeltjies van die maagwand 'afgevrete' deur die skerp 'medisyne'.
 (13) groen slymerige ontlasting.
 (14) *Ngwago*: (Pl 95) *Euphorbia ingens* E. Mey, naboom.
 (15) Die medisynehoring wat elke medisyne-man het vir sy beveiligingsmiddele.
 (16) Pinkie, hand, pols, elmboog en skouer, asook: toon, voet, enkel, knie en heup.
 (17) Die salf is 'n samestelling van verskeie verkoolde *diphoko* (kragmiddele) wat fyngemaal is en met varkvet gemeng en in die medisynehoring geplaas is.

K.5

Jaanong ke tla tsaya 'lebone':
 legonyana le le omeletseng la Ngwago,
 ke le tshuba ka mollo, mme ke dikolosa
 motho o ka lona lebone le, gore ere go le
 motho o mongwe, o o sa rateng motho o a
 ipone! Ke go re: a senyegelwe, kampo a
 tlhabywe ke sengwe se se ka mmonang
 kampo a lomiwe ke selo.

Ke gore motho o ke mo phekolang,
 ke mo agela lesaka, ka go mo dikologa
 ka lebone mmele otlhe le tlhogo, le
 maoto gogotlhe fela.

Mme ge ke ntse ke mo dikologa, ke
 bua mafoko a go re: "Ge go le sengwe, a
 re kopane! A re kopane! O o mpatlang,
 ke a mmatla! O o sa mpatlang, ga ke
 mmatle!

Ge ke seno mo dikologa ka lebone, ke
 tla mo naya lebone le, mo seatleng, gore
 a o time ka mowa wa legano, mme a
 ba a hupele musi wa teng ka pele. Mme
 o tla gotlhola. Ke gore yaanong o tla ba
 a hupulogile. (18)

Yanong, a ese a apare, ke tla mo ra'
 ke re: "Tlog'o emel!" Ge a ema, le nna
 ke tla ema. Janong ke tla mmita ka re:
 "O tlo o tsene ka lepara la me." Ke ema
 maoto a paraletse.

Ke tla re: "O dule ka lesoba la mogodu. (19)
 Gontse yanong. Ga o tlo o tshwengwa ke
 sepe, ge e se Modimo fela."

Hierna neem ek die 'lig', die droë
 splinter van die naboom, ek steek dit aan
 die brand met vuur, en ek swaai om hier-
 die persoon met hierdie lig, sodat indien
 daar 'n ander mens is, wat nie van hierdie
 persoon hou nie, hy 'homself kan sien'!
 Dit wil sê hy skade kan ly, of dat hy ge-
 steek kan word deur iets wat hom kry,
 of dat hy deur iets gebyt moet word.

Dit wil sê hierdie mens wat ek
 'beveilig', ek maak vir hom 'n kraal deur
 hom te omring met die 'lig', sy hele lig-
 gaam en hoof en voete, sommer alles.

En terwyl ek besig is om hom te om-
 ring, spreek ek woorde wat sê: "As daar
 iets is, laat ons ontmoet! Laat ons ont-
 moet! Hy wat my soek, ek soek hom!
 Hy wat my nie soek nie, ek soek hom
 nie!"

As ek klaar hom omring het met die
 'lig' sal ek hom hierdie 'lig' gee in die
 hand, sodat hy dit kan doodmaak met die
 asem van die mond, en daarna moet hy
 die rook daarvan, vinnig opsuig. En hy
 sal hoes. Dit wil sê hy sal nou weer uit-
 geasem het. (18)

Nou, terwyl hy nog nie aangetrek het
 nie, sal ek aan hom sê: "Staan op!"
 As hy opstaan sal ek ook opstaan. Ek sal
 hom roep en sê: Jy moet kom en ingaan
 deur my 'wydsbeen'. Ek staan (met)
 my bene uit mekaar.

Hierna sê ek: "Jy het by die opening
 van die blaarpens uitgekom. (19) Dit is
 nou genoeg. Jy sal nie meer gepla word
 deur iets nie, behalwe God alleen."

K.6

'GO ITAYA LEBITLA' (20)

Ngaka e lemoga boloi ka go bona ditlhako
 di wele: 'Motlhakola wa Selomi'. Ke go re
 go tlosa pelaelo ya beng ba setopo.

'OM DIE GRAF TE SLAAN' (20)

Die *ngaka* weet dat daar getoor is as
 hy sien die dolosse val: 'Onderstebo van
 die Byter'. Dit neem die twyfel weg van
 die besitters van die lyk.

-
- (18) Hy het m.a.w. die 'voorspoed' ingeadem en die 'toordery' uitgehoes.
- (19) 'n Spreekwoordelike uitdrukking wat beteken dat jy 'n noue ontkoming gehad het.
- (20) *go itaya lebitla*: 'om die graf te slaan'. Hierdie uitdrukking beteken om 'n toonaar (*moloi*) wat iemand doodgemaak het, te 'tref' en wraak te neem.

K.6

Se ke bophiri ba ngaka ka go busetsa (21)
modiri tirelo ya gagwe.

Dipheko ke tse: *Phetolo* (22) kgotsa
Pusetsa (23) e bonwa kwa Bela-bela
le kwa lefatshe la Mazu'u, kwa Tolwane.

(Gape go tsewa)
noga ya *Mokopa*,
le *Molala-tlhageng*, (24)
le *Lee la tladi*, (25)
le *Matlholadinama*. (26)

Dit is die geheim van die *ngaka*, as hy
na die werker (van onheil) sy (toor-) werk
laat terugkeer. (21)

Hier is die kragmiddele (daarvoor):-
Phetolo (22) of *Pusetsa* (23) wat gevind
word by Warmbad en ook in Zululand
by Tolwane.

(Ook word geneem):
'n 'mambaslang',
en 'n mensbeen, (24)
en die 'eier' van die weerlig, (25)
en die 'jagspinnekop'. (26)

K.7

'DIKELEDI TSA MODIDI'

'DIE ARME SE TRANE'

(Matabele-*ngaka* wat tussen Kgatla woon aan Maricorivier in Botswana, 1953)

Motho ge a sule ka boloi, go tsewa
'mpa' ya *Mokgopha* o o bidiwang
'*Dikeledi-tsa-modidi*'. (27)
O tsaya e e metsi o bo o tlhaba
mebitlwa ya *Mosu* (28) e le mebedi mo
go yona, gore o seke wa rothela fatshe.

As iemand dood is weens toordery,
word die blaar geneem van *Aloe littoralis*
(*rubrolutea*), wat 'die arme se trane' (27)
genoem word. 'n Vogtige blad word ge-
neem en jy steek daar twee haak-en-steek- (28)
doringe in, sodat dit nie op die grond
moet drup nie.

Yaanong o ya le yona mo lebitleng la
motho o o suleng ka boloi. O fitlha o
rothisetsa metsi gararo. Ge a bolailwe ke
motho, le ene (oo), o tla swa, mme le tla
mo epela kamosô.

Jy gaan daarmee na die graf van die
persoon wat dood is aan toordery. As
jy daar aankom laat jy drie maal van die
sap drup. As die oorledene deur 'n mens
doodgemaak is, sal ook hý sterwe en
julle sal môre vir hom 'n graf grawe.

K.8

DITLHARE MO BOLOING

MIDDELE TEEN TOORDERY

(Ou Kgatla-segsman van Mochudi Botswana, 1951)

Ditlhare tse di dirisiwang mo boloing
di mefuta mebedi:

Die middele wat gebruik word teen
toordery is twee soorte:

Ditlhare di teng tsa ge o setse o loilwe,
tse o ka fodiswang ka tsona.

Daar is middele vir wanneer jy reeds
getoor is, en waarmee jy genees kan word.

- (21) '*busetsa*': 'laat terugkeer': As iemand jou toor met weerlig of 'n slang of enige ramp, dan wend jy dit af en stuur die 'ramp' terug om sy eie baas te tref.
- (22) *Phetolo*:
- (23) *Pusetsa*:
- (24) *Molalatlhageng*: 'die ruigtelêer', 'n been van 'n mens.
- (25) *Lee la tladi*: 'n weerlig eier': die weerlig is 'n voël, wat soms eiers lê waar hy 'getref' het.
- (26) *Matlholadinama*: jagspinnekop.
- (27) *Mokgopha*: (Pl. 76) *Aloe littoralis* (*rubrolutea*), by Dikgatlong, naby die Krokodil- en Maricoriviere se samevloeiing.
- (28) *Mosu*: *Acacia tortilis* (Forsk.) Hayne subsp. *heteracantha* Burch. Brenan., haak-en-steek.

K 8

Gape ditlhare di teng tse o ka di dirisang go thibela bolo gore bo seke ba go senya, le bana ba ntlu ya gago Gatwe ke go iphekola ka lenaka la ntlu.

Lege e le lesaka kampo tshimo, le mabele ge a phothiwa, a na le setlhare jao fela gore a seke a fetoga mmoko fela.

Gogotlhe go ntse go dira ngaka elengwe. O dira mothuso o o thusang mabele. Le segotlong mo o tlo a phuthela teng, o bo os se baakantse.

Mokôkôtlô wa motho ge o le botlhoko, o ka tsa'a mokokotlo wa tau le sereledi, o tshasa mo mokokotlong wa gago mo o phatsitseng teng.

Ook is daar middele wat jy kan gebruik om towery af te weer sodat dit jou nie beskadig nie, asook die kinders van jou huis. Hulle sê dit is om jouself te beskerm met die huis se medisynehoring.

Selfs ook die beeskraal of die tuin, en ook die koring as dit gedors word, het net so middele, om te verhinder dat dit net in kaf sal verander.

In al (bogenoemde) tree dieselfde *ngaka* op. Hy maak 'n hulpmiddel wat die koring help. So ook die agterplaas waar jy die koring gaan dors, moet jy 'voorberei' (met kragmiddele).

As 'n mens se rug seer is, neem jy die rug (-werwel) van 'n leeu saam met botter, en jy smeer dit aan jou rug waar jy inkerwinge gemaak het.

K.9

THOGO YA NGAKA

Ngaka ya Motswana e filwe go roga sengwe jaaka setlhare.

Nna ka nosi, ke ile ka *tshwara* setlha e *dikgaba* (1), ka kutlobotlhoko go sa utlwe ga bana ba setlhare se. Ba ne ba sa utlwane mo mererong ya bone.

E ne e le tshwanele go ka rerwa ka fa tlaseng ga moriti wa setlhare se.

Ka moo, ka ba phutha ka bolella le bona mme ba gana go obamela tsamaiso ya bontatamogolo a bo ntataabona.

Ka moo ge, ka rapela Modimo gore: ge ke le phoso, setlhare se, se nne se phele, mme ge phoso e le mo baneng ba setlha e se, se ne se swe.

Jalo setlhare sa ba sa a swa. Se sule ka go swafala — ke jara di ka ba pedi, tharo morago ga poledisanyo le bona.

Ka tshwanno setlhare seo se ka be se sa orwa molio, e le gore se fisiwe fela, ka Modimo o utlwele thapelo yaaka.

'N NGAKA SE VERVLOEKING

Aan 'n Tswana *ngaka* is die vermoë gegee om iets te vervloek soos bv. 'n boom.

Ek persoonlik het al 'n boom 'verwens'(1) uit droefheid deurdat die 'kinders' van die voorouers van daardie boom nie wil hoor nie. Hulle wou nie met mekaar ooreenkom in hulle samesprekings nie.

Hulle móés mekaar gevind het onder hierdie boom se skadu.

Daarom het ek hulle bymekaar geroep en met hulle gepraat, maar hulle het geweier om die reëlings van hulle oorgrootouers te gehoorsaam.

Om daardie rede het ek aan God gebid dat: as ek verkeerd is, moet hierdie boom nog bly lewe, maar dat indien die skuld lê by die kinders (erfgename) van hierdie boom, die boom moet doodgaan.

Die boom het toe doodgegaan. Die boom is dood deurdat dit gekwyn het, dit kon twee of drie jare wees na die samespreking met hulle.

Eintlik moes daar nie vuur gemaak word van daardie boom nie, maar dit moes net verbrand word, aangesien die Here my gebed verhoor het.

(1) *Go tshwara dikgaba:* om te verwens, te vervloek.

K.10

'MOGATO' MO BOLOING

OM TOORDERY TE 'VERTRAP'

(Kgatla-*ngaka* van Modipane, Botswana, 8.12.1955)

Mogato o tshwanetse go gatolla malwetse a magolo mo maleng a motho.

Tshipi-e-bogale (1) ke mogato. Se a tthatlhegwa. mme se nowe, se kopantse le ditlha-e.

Ge motho a *botelwa*; (2) ke go re: ge a alafywa gore a tshole ngwana; ke setlhare sa nt!ha se se tsenang. Mme a se nwe le monna. Se tthatlhegwa ka metsi, ga nne

Setlhare se, ke mogato. Se tsene mo metlhapisong mme ke go re o gatolla maloi a ot!he a a tla beng a le mo go ene.

Mme eb!le o thibela gore a bolwetse bo seke bwa tswella pele mo mothong ka bonako-nako

Ge o tlhapisitse motho jalo, ke go re ge go le motho yo o *phegeletseng* (3) molwetse, a utlwe botlhoko ka ditshipi tse di bogale. Yo o phegeletseng: go tewa motho yo o tkaeletseng gore a bolwetse bo boele kwa mothong ole gore bo mo senye.

'*Tshipi-e-bogale*' re se kopantse le *Naka-la-tlou* (4) le *Mogau* (5), ke go re *Monotwana*, ka sengaka.

Jalo, motho o. botlhoko bo bo tla mo tlhagelang: o tla senyegelwa ke tiro e a e berekang; kampo a ithema ka selepe, kampo a gatwa ke koloi. Ke go re dilo tsotlhe di tla mo tlhagela ka go *romollana* ga gagwe.

Die 'vertrapper' -plant moet die groot siektes vertrap uit die maag van die mens.

Sphedamnocarpus pruriens (1) is 'n 'vertrapper'. Dit word gekook en gedrink nadat dit gemeng is met ander plante.

As iemand se 'swangerskap' gebind (2) word, d.w.s. as sy 'gedokter' word sodat sy 'n kind moet kry, is hierdie die belangrikste medisyne daarvoor. En sy moet dit saam met haar man drink. Dit word 4 keer met water gekook.

Hierdie plant, is 'n 'vertrapper'. Dit kom in die besprenkelingsmedisyne om daardeur al die toorgoed se 'vertrapping' wat in haar mag wees, ongedaan te maak.

Ook keer jy dat die siekte nie gou in 'n mens moet versprei nie.

As jy iemand so 'gewas' (besprinkel) het beteken dit dat as daar iemand is wat hierdie sieke 'verwens' (3), dat hy dan self seer moet kry, met 'ysters wat skerp is'. 'Hy wat verwens': beteken iemand wat homself voorneem om hierdie siekte te laat terugkeer na 'n persoon om hom te verreneuwe.

Ons verbind *Sphedamnocarpus pruriens* met *Momordica repens* (4) en met gifblaar. (5)

Hierdie mens dan (wat toor) die onheil wat oor hom sal kom: hy sal sy werk verloor; of hy sal homself raakkap met 'n byl, of 'n motor sal hom trap. Dit meen, al die dinge sal oor hom kom vanweë sy verwensing.

-
- (1) *Tshipi-e-bogale*: Pl. 340. *Sphedamnocarpus pruriens*. (Juss.) Szysz. 'Die-ysteris-skerp'.
 (2) *bofe'wa*: die *ngaka* se behandeling van 'n vrou sodat sy swanger moet word en bly
 (3) *phegeletsa*: om iemand 'n onheil soos siekte toe te wens.
 (4) *Naka-la-tlou, Mongamu*: (Pl. 443) *Momordica repens* Bremck.
 (5) *Mogau, Monotwana*: pr *Dichapetalum cymosum*, gifblaar. *romollana*: om mekaar te beledig, te vervloek.

K.10

Ge e le kwa makgoweng mo 'didêring' o tla pallwa ke go 'supply' mafsi a gagwe a a 'laisitseng'. Ke go re. ge a re: Ke tshwara 'mainki', o bo o thuba 'mabotlolo' a otlhe; a kgopywa, a wela fa fatshe. Jalo di-'custom' di tla tlhoka mafsi, mme ene a senyegelwa ke tiro. Ge a ese a bone ope o o ka mo thusang ka setlhare seo sa Tshipi-e-bogale, o tla palelwa ruri go ka tshwara tiro

Babangwe ba pelompe. ba senyetsa batho tiro ka sona.

As hy by die Witmense is (bv.) by 'n melkery sal hy nie instaat wees om die melk af te lewer wat hy opgelaai het nie. As hy bv. sou sê: Ek neem die mandjie, dan breek hy al die bottels; hy struikel en val op die grond. En so sal sy kliënte nie hulle melk kry nie, en hy verloor sy werk. Totdat hy iemand gekry het wat hom kan help met daardie plant, nl. *Sphedamnocarpus pruriens*, sal hy gladnie in staat wees om sy werk te behou nie.

Daar is ander met slegte gesindhede wat mense se werk vir hulle op hierdie wyse verniel.

K.11

PHEMELO MO BOLOING

(Kgatla-ngaka van Saulspoort, Tvl. 7.7.1962)

Pheko e motho a ka iphemelang ka yona go thibela boloi ke *Moragangaka*. (1)

Sengwe le sengwe se se bolayang: ge o tsere lekwati la teng wa le tšhotlha, o tla tlhatsa se o nong o se ja o se nwa. Ge o tsaya leswana la bobedi, la boraro, o a tlhatsa Di a bowa. Mme o tla itse ge dijo tse di sa siama.

Ge o tsoga, o tšhotlha lekwati le, o metsa mathe a gago. Mme ga o tthatse. Mme dijo tse di maswe o tla di tlhatsa.

O ka nna wa e tšhotlha ge o ya kwa mererong, jaaka mo mahyalong.

Ke gakologelwa rre mongwe wa ngaka, o bidiwa M. ... O kile a tlo bona molwetse waaka o o bidiwang Abraham wa kwa Boons. A tlhaga a lwala thata-thata-thata. Mme ene M. a re: "Motho ô, o tlaa swa." Ka mo nosa motlhatsiso.

A kgwa madi, thata! Mme morago ga lebaka la 'iri' a ntsha selo se se ka tshwanang le noga mo meleng. Kwa tlhogo e le rankgatakane (2) kampo *rankgata-sebilo* (3) kampo *phata-kalle* (4) Ka gore di a tshwana kwa tihogong.

Mme o fodile. Le kajeno ke monna fela. A nteboga ka kgomo.

BESKUTTING TEEN TOORDERY

Die middel waarmee 'n mens jouself kan beskut om towery af te weer, is 'bosboekenhout'. (1)

Enigiets wat doodmaak: as jy die bas van hierdie (plant) neem en jy dit kou, sal jy opgooi wat jy geëet of gedrink het. Sodra jy die tweede of derde lepel (vergiftigde kos) neem, gooi jy op. Dit kom terug. En jy sal weet dat daardie kos nie reg (eetbaar) is nie.

As jy opstaan kou jy aan hierdie bas en sluk jou speeksel in. Maar jy gooi nie op nie. Maar slegte voedsel sal jy opgooi.

Jy kan dit kou wanneer jy na same-sprekings gaan, soos bv. na huwelike.

Ek onthou 'n sekere *ngaka*, sy naam is M. Hy het na my pasiënt Abraham kom kyk wat van Boons af kom. Hy het baie-baie siek gekom. En hy, M. het gesê: "Hierdie man sal doodgaan." Ek het hom (die kranke) toe 'n braak-middel ingegee.

Hy het toe bloed opgebring, baie! En na 'n uur het hy iets uitgebring wat na sy lyf lyk soos 'n slang. By sy kop is dit 'n akkedis (2) of geitjie (3) of sandkoggelmander, want hulle koppe lyk eners.

Hy het gesond geword. Ook vandag nog is hy 'n man! Hy het my met 'n bees vergoed.

(1) *Moragangaka*: (Pl. 457) *Pittosporum viridiflorum* (Sims), bosboekenhout, stinkbas.

(2) *rankgatakane*: akkedis.

(3) *rankgata-sebilo*: soort geitjie.

(4) *phata-kalle*: soort sandkoggelmander.

K.12

DIATOLA MO BOLOING

DOLOSSE BY TOORDERY

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 7.7.1962)

Ge motho a ka ntlela seaparo gongwe kuane gongwe setlhako sa motho o a lwalang, nka laola motho ó.

As iemand vir my die klere of hoed of skoen bring van 'n persoon wat siek is, kan ek met betrekking tot daardie persoon dolosgooi.

Ge ke laola motho, ditlhako di tla mpolella gore motho o o loilwe ke motho wa mofuta ofe. Ele ka ge ditlhako di supa *dirêko*. (1) Ke gore o mongwe o bina kwena, kgabo, jalo, jalo, fêla.

As ek oor iemand dolosgooi, sal die hoewe (dolosse) vir my sê deur watter soort mens hierdie persoon getoor is. Dit is omdat die dolosse die totems (1) aanwys. D.w.s. die een vereer 'n krokodil, aap, ensovoorts.

Ge ditlhako tse di mpolella ge a loilwe, ke gore ge di wa, tsa seka tsa wa '*Motlhakola*', (2) di we '*Makgolela a tlhako tsa Khunwana*', (3) di tshware sereko sa kgabo; e bofile kgabo.

As hierdie dolosse vir my sê dat hy getoor is, d.w.s. as hulle val en nie op die '*Motlhakola*'-(2)-valwyse val nie maar hulle val volgens die '*Makgolela a tlhako tsa Khunwana*'-(3) valwyse, wys hulle na die aap se totem; hulle het die aap (-vereerders) daarmee gebind.

K.13

THOKOLOŠI (4)

TOKKELOSSIE (4)

(Kgatla-*ngaka* van Modipane, Botswana, 1955)

Ge motho a tshwengwa ke Thokološi, re tsaya *letswai*, re le tlhakanye le *Khupamarama*, (5) mme re tha'a bonno boo. Thokološi o lala a lla ka kwantle.

As Tokkelossie iemand pla, dan neem ons sout en meng dit met die groot bitterappel (5), en 'behandel' daardie tuiste. Tokkelossie sal dan die nag buite bly en tjank.

Gape, ge re rata go e tshwara, re tsaya *letswai* le *Khupamarama*, re sôka moroko, re o dira dikgaragana re loke more o mo gare ga dikgaragana.

As ons hom wil vang, neem ons sout en die bitterappel en kafferkoringsemels, wat ons in koeke vorm met dié middele binne in die koeke.

Yaanong ge e tlhoboga motho, e tla bona dikgaragana tseo e be e ja! Ge e ja, ke go swa ga yona. Re be ro e tsa, re e bakaanya mo diphekong. Go berekwa jalo: ke go re mong a yone o sule.

As hy (Tokkelossie) dan moed opgee om by 'n mens te kom, dan sien hy die koeke en eet! As hy dit eet, gaan hy dood. Ons gaan hom dan haal en bewerk hom in die kragmiddele. Ons doen dit omdat die een (wat toor) wat hom gestuur het, nou ook dood is.

Mo metlheng ya pele, Thokološi o na a seyo. Yaanong re na nae, ka a tlišitswe ke Mathosa le Basotho le Mazulu. Le dipheko tsa teng, re di tshotse.

In vroeëere tye, het ons nie vir Tokkelossie gehad nie. Ons het hom nou, aangesien hy deur die Xosas en Basotho en Zulus gebring is. Maar ook die kragmiddele teen hom, het ons.

(1) *dirêko*: totems, ook *go bina*: om 'n totemdier te vereer.

(2) en (3) twee van die vele valwyses vir die dolosse, elk met sy eie naam, pryslied en interpretasie.

(4) Tokkelossie word by die Tswana-*ngaka* gesien as 'n vorm van toordery, veral teenoor vroue.

(5) *Khupamarama*: (Pl. 35) *Solanum incanum* L., groot-bitterappel.

K.13

Thokološi jaaka ge re mmona yaana, ke 'mosimane' yo o maswe! O kgoreletsa basadi, go kopana le bona. Mosadi kwa bofelong a dumallana le ene fela, a bonye go re ke tsenwe ke ene.

Yaanong ke go re mo bongakeng re mo kobe gore a se ke a tsema mo bonnong ba gago.

Thokološi ke mokgoreletsa wa motho ofe le ofe. A ka go somolela leotwana la koloi, kampo a go panolla dipholo jalo. Mme o romilwe ke mong 'a gagwe o sa mmone.

Le mosadi, ge a le mo dikobong, ene Thokološi o kopanye nae. Ga o mmone, mme o bona ditiro tsa gagwe. Mme o tla go *tlhōra* ge o bona mosadi a nna jaaka ekete o kopanye le monna.

Ge mosadi a go raya a re: "Ke letse ke lora ke kopanye le motho", o bo o itse gore Thokološi o teng.

Gape banna ba o ba utlwanng ba tsama'a ba pinella basadi, ke go re ba dirilwe jalo ka Thokološi. Ke 'mosimane' o maswe thata. Ké bona boloi tōtatōta.

Hierdie Tokkelossie, is 'n slegte 'kêrel'! Hy hinder die vrouens deur met hulle te wil verkeer. Op die ou end willig die vrou in en swig vir sy opdringerigheid.

As ons by die *ngaka*-behandeling kom, dan jaag ons hom weg sodat hy nie in jou tuiste moet kom nie.

Tokkelossie kan enigiemand lastig val. Hy kan die wiel van jou wa laat uitval, of hy kan jou beeste uitspan. Maar hy is deur iemand gestuur wat jy nie kan sien nie.

Ook wanneer 'n vrou in die bed is, kom Tokkelossie by haar. Jy sien hom nie, maar jy kan sy werke sien. Jy sal jou vir hom vererg as jy sien jou vrou is asof iemand met haar verkeer.

As jou vrou vir jou sê: "Ek het laas-nag gedroom 'n man was by my", moet jy weet dat Tokkelossie hier is.

Ook as jy hoor van mans wat rondgaan en vrouens aanval, is hulle so gemaak deur middel van Tokkelossie. Hy is regtig 'n slegte 'kêrel'. Dit is nou regtig toordery.

K.14

THOKOLOŠI

TOKKELOSSIE (1)

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl., 4.4.1966)

Thokološi e tshwana le tshwene ka boboya bo bosetlha, mme molomo ke wa motho fela. Matsogo ke a motho. Maoto a yona a tshwana le a tshwene ka dinala sentle.

Thokološi e tsamaya ka maoto a mabedi jaaka motho.

Boema ba Thokološi bo kana ka mosimanyara wa ngwaga tse tlhano. Mme e nonofile mo ditsoeng tsa yona.

Sefatlhego sa yona ke sa tshwene pila. Ke e bone ka matlho e bolela jaaka motho. Ke bone Thokološi mabaka a mane.

Ka ngoaga wa 1926 ke e bone, e sule e bolailwe ke monna wa Letebele ka go e tshwara ka dipheko tsa gagwe kwa Makokskraal

Tokkelossie lyk soos 'n bobbejaan met sy geelbruin donshare, maar die mond lyk net soos 'n mens syne. Die hande is dié van 'n mens. Sy voete lyk soos 'n bobbejaan syne met naels en al.

Tokkelossie loop op twee voete soos 'n mens. Die hoogte van Tokkelossie is so hoog soos die van 'n seuntjie van 5 jaar. Maar hy is fris gebou in al sy ledemate.

Sy gesig lyk net soos 'n bobbejaan syne. Ek het hom met my oë gesien en hy praat soos 'n mens. Ek het Tokkelossie vier keer gesien.

In 1926 het ek hom gesien, nadat hy dood-gemaak is deur 'n Ndebele man deurdat hy hom gevang het met sy kragmiddele by Makokskraal.

(1) Tokkelossie behoort aan die 'volksgehoof' van die Nguni, maar vanweë onderlinge kontak met hulle, moet die Tswana-*dingaka* nou ook met Tokkelossie rekening hou.

K.14

Ene a tshwarega, mme a e bolaya
ka lerumo bosigo.

Thokološi e na le mogatla. Ga o a
bopega jaaka wa tshweni. Bonna ba yona
bo tshwana le ba tonki.

Thokološi ke selo sa bolotsana.(2) Ke
utlwa go twe e tsala bana ba le babedi
fela, o mosegadi le yo motonanyana.
Tsebe tsa yona ke tsa motho.

Mosimane mongwe wa Letebele a
'fereana' le mosetsana wa kwa Mochudi
ngwaga tse pedi fela. Ba be ba kgaogana.
Mosetsana a tsewa ke mosimane wa kwa
Witfontein. Morago ga kgwedi tse
tshelolang ba tshengwa ke phologolo e
bidiwang Thokološi, ba e rometswe ke
mosimane wa Letebele, gore e tshale
le mosetsana yoo.

Ke bile ka bitswa ke mosimane wa kwa
Witfontein. O nna kwa Kanana, mme ka
ya, ka lwa le yona ka meleko bosigo bo
le bongwe.

Ka e palela go dira matshwenyego a
malatsi a otlhe.

Fela ya leka go kgaola 'diterata' tsa
'jarata' e bolela polelo ya Setebele e re:

"Se ya o dibana, futhe"!

Go rialo ke go re:

'Re tla kopana gape! "

Thokološi ga e a bopega jaako motho.
Bonna ba yona bo bogolo thata. Jalo
mo meleng ke phologolo pila. Fela e bua
jaaka motho.

Meleko ya yona ke e:

Tšhadube (3)

Loôpô (4) *Mokôlo* (5)

Mokunya (6) *Semmêê* (7)

le *Moila-nong*. (8)

Dipheko tse di a tihakangwa. Di foka
bonno le go tlhapa ka tsona mmele, le go
tlhabelwa mmele mo di'thoeng tsothle
fela.

Hy, (tokkelossie) is gevang en hy het
hom in die nag met 'n assegaai doodge-
maak.

Tokkelossie het 'n stert, maar dit is
nie gevorm soos 'n bobbejaan syne nie.
Geslagtelik lyk hy soos 'n donkie.

Tokkelossie is 'n ding vir toordery.(2)
Ek hoor dit word gesê dat hy (sy) net
twee kleintjies kry, een vroulike een en
'n manlike een. Hy het mensore.

'n Sekere Ndebele jongeling het 'gevry'
met 'n jong meisie van Mochudi, vir twee
jaar lank. Toe is hulle uitmekaar uit. Die
meisie is toe (in die huwelik) geneem
deur 'n jongman van Witfontein.
Na 6 maande is hulle toe gepla deur 'n
ondier wat Tokkelossie genoem word,
wat die Ndebele jongman na hulle gestuur
het, sodat hy met daardie jongvrou
moet saamleef.

Die jong man van Witfontein het my
toe laat roep. Hy woon te Kanana. Ek het
toe gegaan en met die (ondier) baklei met
kragmiddele vir een nag lank.

Ek het hom toe verhinder om elke dag
se steurnisse te herhaal.

Maar hy het probeer om die werf se drade
af te breek en in Sendebele gesê:

"Se ya o dibana, futhe"!

Dit beteken:

'Ons sal mekaar weer ontmoet! "

Tokkelossie is nie soos 'n gewone mens
gebou nie. Hy is geslagtelik oorontwikkel.
Sy lyf lyk net soos 'n dier. Maar hy praat
duidelik net soos 'n mens.

Hier is die toormiddele teen hom:

'n Rooi minerale klip (3)

Loôpô(4), *Mokôlo* (5) Clerodendrum
spinescens (6), *Semmêê*(7),
en gifboom.(8)

Hierdie middele word gemeng en in
die huis gesprinkel en ook word daarmee
die liggaam gewas. Die ledemate van die
liggaam word ook daarmee ingekerf.

(2) *bolotsana*: toordery.

(3) *Tšhadube*: 'n Rooierige minerale klip van Boteti, Noord Botswana.

(4) *Loôpô*:

(5) *Mokôlo*:

(6) *Mokunya*: Clerodendrum *spinescens* Gürke.

(7) *Semmêê*:

(8) *Moilanong*: Pl. *Synadenium cupulare* L.C. Wheeler, gifboom.

K.15

BOLOI BA SESADI

Ge monna a rata (motho wa) sesadi mme a sa itse gore a ka bua le ene ka mokgwa mang gobane ene mosetsana ga a itse Se- 'Thata-lapha', ene a itse Setswana fela, (monna) oie o tliilo rata go itse gore ge a bua le ene, mme a mo palela, o tla mo kgona ka pheko e e bidiwang *Motilatilane*. (1)

O tliilo mo letela fa a ka tlhapologang teng, o tsa'a motlhapo wa gagwe a o tlhakanya le *Motilatilane* le 'stuipi', letlapana le le mo mabenkeleng, le mapaila. (2) Jaanong ke *bogafea* (3) ka kwa sesading.

Mme o tliilo tsaya tshidi e ya *Motilatilane*, e a e tlhakantseng jalo, a e tsenya mo lefofeng la lephoi la sekgowa, a ba a o thotetsa mo motlhaping wa monyana oo.

Go rialo ke go re o tabola motlhapo wa monyana ka pheko e, mme kwa a yang teng, o tlamela lefukana le la lephoi.

Jalo monyana o, o tliilo mo latela kwa teng koo, a sena ditlhong, e le go re pelo ya gagwe e a mmatla mme a mo ineela.

Ke moo o bonang merafe e e ka kwa ntle e tsayang barwetswana ba segarona, mme ba ba senya jalo.

Jaanong phemelo ya golo fa, ke go re re tsee *Motilatilane* e mebedi; o mongwe ke o o tlhatswang digô; le go jewa o a jewa, o thibelang gore o seke wa sia meno.

Ke pehemelo mo mosetsana. Re tshwanetse re mo tlhapisa ka ona, ka motlhapo wa gagwe, le go o ja.

Jaanong ge a le mo gare ga merafe e sele, ga ba kake ba mo dira sepe. Dilo tsa bona di yo sia, jaaka meno a sia a pala 'o loma!

Le seboko mo tshimong; re rethefatsa meno a seboko ka *Motilatilane*.

DIE TOOR VAN 'N VROUMENS

As 'n man hou van 'n vroumens, en nie weet hoe hy met haar kan praat nie, want hierdie meisie ken nie die 'thata-lapha'-taal nie maar ken net Setswana, dan sal daardie (man) wil weet dat as hy met haar praat en sy hom nie verstaan nie, kan hy haar oorreed met die ranksuring (1) kragmiddel.

Hy sal vir haar wag waar sy mag urineer en neem van die urine (d.w.s. die klam grond), en meng dit met ranksuring en 'stuip', 'n 'klippie' wat in die winkels verkry word en 'n kwikstertjie. Dit vorm nou geslagtelike toordery (3) oor die vrou.

Hy sal verpoeyerde ranksuring neem wat hy so vermeng het en plaas dit op die vlerk van 'n 'witmens-duif, en strooi dan ook daarvan op daardie meisie se urine.

Hy neem naamlik van die urine saam met hierdie middel, en waar hy heen gaan daar plant hy een veer van die duif.

En nou sal die meisie hom daarheen volg, sonder enige skaamte, omdat haar hart na hom verlang en sy gee haarself aan hom.

Dit is daarom dat mens vind dat die (mense van) ander stamme sommer ons dogters neem en hulle so beskadig.

Nou dan, die afweermiddel hierteen, is dat ons ranksuring moet neem, twee (bolletjies). Die een is om die eetgerei mee te was, en ook word dit geëet, om te keer dat die tande nie 'stomp' word nie.

Dit is 'n beskutting vir die dogter. Ons moet haar daarmee 'was', met haar urine, en sy moet dit eet.

As sy so tussen vreemde stamme is, sal hulle niks aan haar kan doen nie. Hulle eie toorgoed gaan 'stomp' word, net soos wat tande stomp word en nie kan byt nie.

Ook die wurm (plaag) in die landerye: Ons maak die wurm se tande 'stomp' met die ranksuring.

(1) *Motila-tilane*: *Oxalis corniculata* L. (Pl. 549) ranksuring, steenboksuring.

(2) *mapaila*: kwikstertjie.

(3) *bogafea*: om 'getoor' te word tot onbeheersde geslagsdrange.

K.16

GO LOIWA KA MOROTO

(Matebele-*ngaka* wat op Sikwane in Botswana tussen Kgatla woon, 1953)

Motho fa a palelwa ke go rota, go tihapologa, bakeng la boloi, re tsaya *Mokala* (1) le *Mositwane* (2). Ke go re go tsewa medi ya teng, e a thugwa.

Yaanong o batla rankgatitswane (o o tshwanang le kwena). Le a mo tsaya, le batla letlhaka le le tona la noka. O e kgaola kwa tlase ga makopano a le mabedi go etsa lebotlolo.

Yaanong o batla gape letlhaka la noka mo e kileng ya rapama fatshe ya tswa mo mmung, ya ba ya nwela gape. O tla kgaola seripanyana o kopanya le medi ya *Mositwane* le *Mokala*, o o sila. O bo o lokela mo 'lebotlolo' la letlhaka. Yaanong o tsa'a mokgatitshwane o mo lokela mo teng e ntse e phela. O bo o tswala, le ge e le ka pampiri, o bo o lesa.

Fa o tsoga kamoso, o a thibolla, mokgatitswane o a tswa. O bo o tsa'a molemo ole, o tsa'a metsi a bothitho, o tshela molemo mo metsing ao, kampo tee, wa fa o o pallwang ke go tihapologa. Wa mo nosa ka letsogo la gago. Fa go sala thotinyana, o mo tshela fa gare ga tlhogo.

O tla rota jaaka metsi a a tswang mo pompong! Kana o mo thibolotse yaanong. Moloi o mo potile kwa morago.

Ke go re: o a neng a re o a mo lowa, o na a tsere moroto wa motho o, fa o na a mmona a tihapologa teng. A tabola mmu o o metsi oo, a o lokela mo letlhakeng, gammogo le rankgatitswane, mme a thibelega ruri! Ene molwetsi o, a paliwa go rota go tsweng foo.

Yaanong tiro ya gago jaaka o le ngaka ke go thibolola rankgatitswane gape. Yaaka o thibolla rankgatitswane waago, le yona rankgatitswane ya moloi e thibologile. O a e batla, e ile. Molwetse o fodile yaanong.

OM MET URINE GETOOR TE WEES

As 'n man gladnie kan urineer nie, vanweë toordery, neem ons van die knoppiesdoring (1) en fyn katbos. (2) D.w.s. ons neem hulle wortels en stamp dit fyn.

Nou neem jy 'n akkedis (wat lyk soos 'n krokodil). Julle neem hom en soek 'n dik rivierriet. Jy sny die riet onderkant 'n lit af, om sodoende 'n 'bottel' te maak.

Nou soek jy weer 'n rivierriet, wat vroër plat gelê het waar hy uit die grond kom en toe weer afgeduik en verdwyn het. Jy sny 'n stukkie daarvan af en voeg dit by die fyn katbos en die knoppiesdoring en maal dit. Dit plaas jy dan in die riet 'bottel'. Vervolgens neem jy die akkedis en sit hom ook daarin, terwyl hy nog lewe. Jy maak die (riethouer) dan toe, selfs met 'n stuk papier en laat dit so.

As jy die volgende dag opstaan, maak jy (die houër) oop en die akkedis kom uit. Dan neem jy daardie medisyne (in die riet) en neem warm water, en gooi die medisyne in daardie water, of tee, en gee dit aan die een wat nie kan urineer nie. Jy laat hom met jôu hand drink. As daar nog so 'n bietjie oorbly, gooi jy dit bo-op sy kop.

Hy sal urineer soos water wat uit 'n kraan kom! Jy het hom natuurlik nou 'oop' gemaak. Jy het agter die toonaar gekom.

Die verklaring is: daardie een wat besig was om hom te toor, het van die urine van hierdie man geneem, toe hy gesien het waar hy ge'urineer het. Hy het toe van daardie nat grond opgeskep, en dit in 'n riet gesit saam met 'n akkedis, en so het hy (die man) heeltemal toegemaak! En hierdie kranke kan van toe af nie meer water nie.

Jou werk nou as *ngaka* is om die akkedis weer oop te maak. Soos wat jy jou akkedis oopgemaak het, net so is die akkedis van die toonaar ook ontsluit. Jy soek hom, maar hy is weg. Die kranke is nou genees.

---

(1) *Mokala*: (Pl. 118 & 405) *Acacia nigrescens* Oliv., knoppiesdoring.
 (2) *Mositwane*: (Pl. 54) *Asparagus pr. larinicus*., bergkatbos, fynkatbos.

K.16

Ge molwetse a sena go fôla, le tsa'a
Mokhura (3) wa noka, modi wa teng.
Wa o sila mmogo le *Maime*. (4) Le a a
kopanya o le bupe, le o baya, le robala.
Kamoso phakela, letsatsi le ese le tswa
le tsa'a lerothodi la moroto wa molwetsi,
a rotela mo letsogong la'agwe le le nang
le bupe bo, a ba a o kadumetsa

Ke go re yaanong le bofile gore ga go
na o o ka lowang ka moroto wa gagwe.

Motho mongwe le mongwe o o tshabang
go ka loiwa ka moroto wa gagwe, a ka
phekolwa ka tsela e. Le bolwetse ba go
khutlega (5) ga bo nke bo mo tshwenya.

Nadat die sieke gesond is neem julle
van die rivier-kasterolieboom (3) se
wortel. Jy maal dit fyn saam met
Ipomoea crassipes (4) Julle voeg hulle
as poeier bymekaar. Die volgende
oggend vroeg nog voordat die son
uitkom neem julle 'n druppel van die
pasiënt se urine wat hy in sy hand urineer
waarin daardie poeier is, en dan sluk hy
dit weg.

Dit beteken dat julle nou 'gebind'
het, dat daar niemand is wat (hom)
kan toor met sy urine nie.

Enige mens wat bang is dat hy met
sy eie urine getoor kan word, hy kan
op hierdie wyse met kragmiddele
versterk word. Ook die siekte van
'vrouebloed op te neem' (5) sal hom
nie pla nie.

K.17

GO BOFA MASEPA A LEGODU (6)

Go bofa masepa a legodu ge le utswa,
ke gore a sa tlho a nyela, o tshwara
motlhala wa legodu ka Mogamapodi. (7)

Ke pheko e e thata mo dinakeng. Ka
tiriso ya yona e kgona dinatla. Wa se
sila medi go nna bupí, o se tlhakanya le
mamoribola. (8)

O tshwara motlhala wa legodu ka sona
gore le tle le ipolele, ka o tla bo o le
thibile moroto, a sa rote. Ó tla bolela
kwa a tswang go utswa teng.

Kana seane sa re: "Podi e kgonwa ke
e e dinaka." Podi e a senya, mme e fengwa
ke podi gape e e nang le dinaka.

Go kaya go re legodu, le ge e le ngaka,
a ka kgonwa ke ngaka engwe e e dinaka.

**OM DIE ONTLASTING VAN 'N DIEF
TE 'BIND' (6)**

Om die ontlasting van 'n dief wat
steel te bind sodat sy maag nie meer
kan werk nie, 'vang' jy die spoor van
die dief met weerluisgras. (7)

Dit is 'n baie kragtige middel in die
medisynehorings. Deur sy werking
bemeester dit die sterkes. Jy stamp die
wortels daarvan fyn tot 'n poeier, en
meng dit met verpoeierde miskruier.

Jy 'vang die spoor van die dief
daarmee vas', sodat die dief homself
moet kom aanmeld, aangesien jy hom
nou verhinder om te urineer. Hy sal
kom sê waar hy gaan steel het.

Want die spreekwoord sê: " 'n
Bok kan bemeester word deur een wat
horings het." 'n Bok rig skade aan,
maar hy kan oorwin word deur 'n
ander bok wat horings het.

Dit meen dat 'n dief, al is hy 'n
ngaka, kan oorwin word deur 'n ander
ngaka wat "horings" (dolosse) het.

-
- (3) *Mokhura*: (Pl. 142) *Ricinus communis* L., kasterolieboom.
(4) *Maime*: (Pl. 117) pr. *Ipomoea crassipes* Hook., vgl. P.251) var. *longipendunculata* Hallier. f.
(5) *khutlega*: lendepyne wat mans kromtrek word na bewering veroorsaak deur gemeenskap met 'n menstruerende, waardeur van haar bloed indring tot by die man se lende. Hierdie toestand word *go khutlega* of '*o khutlegile*' genoem.
(6) 'n Vorm van towery waarop 'n *ngaka* baie trots is, as hy dit kan doen.
(7) *Mogamapodi*: *Eragrostis superba* Peyri (Pl. 552), weerluisgras, platsaad.
(8) *Mamoribola*: miskruier.

K.17

Tiriso ya teng, ke go re o tshêla
bupi ba sone mo motlhaleng wa gagwe;
maoto a mabedi, mme o tla bo o
tshwere moroto wa gagwe.

Ge a sena go ipolela, mme ke mmofolla
gore a tlhapologe, ke mo komisa bupe
ba pheko e, mme o tla bo a bofologile
ka yona nako eo.

Die gebruik hier, is dat jy van die
poeier op sy spoor moet gooi; van albei
voete, en daarmee sal jy sy urine vasgevang
het.

Nadat hy homself aangegee het, en ek
hom losmaak sodat hy kan urineer, laat
ek hom van die poeier insluk van hierdie
kragmiddel, en word hy van daardie
oomblik 'losgemaak' (van die toordery).

K.18

*MONNA MONGWE MO LAPENG
LA'AGO*

'N ANDER MAN IN JOU HUIS

(Tswana-*ngaka* in Botswana, 11.2.1953)

Ge monna a bona mosadi wa gagwe a
sa mo tshola pila, go ka dirisiwa *Mhetola* (1)
mo lapeng.
Re o lokela mo ditlhareng gore o fetole
tse dingwe, gore di kgone go bua. (2)

As 'n man sien dat sy vrou se gesind-
heid, teenoor hom nie reg is nie,
kan 'Verandering' (1) in die tuiste ge-
bruik word. Ons voeg hierdie plant by
die ander middele sodat dit die ander
kan verander, sodat hulle kan 'praat'. (2)

Ge o setse o lemogile gore go na le
monna mongwe o o ntsentseng mo lapeng,
o tla ya go kgetla *Mhetola*, o o loga kgari
o bo o ya mo tselaneng fa mosadi a
tsamayang teng, o o epela o re:

"Moketekete, Ke go batla gore,
O nne fafatshe! "

As jy reeds agtergekom het dat daar
'n ander man is wat jou huislike lewe
bedreig, gaan jy om van die Indigofera-
plant te pluk, vleg dit in 'n ring, en
gaan op 'n voetpad waarmee jou vrou
loop, en begrawe dit daar en sê:
"So-en-so, Ek wil van jou hê, Dat jy
moet gaan sit! "

Go kalo.

Dit is al.

O tla mo fitlhela a le fa lapeng, a itumetse.
Go rialo ke go re: Monna o o gopotseng go
ka tsa'a mosadi wa gago, wa ba a mo tsere
motlhala, kgato ya lekoto la gagwe, a le
'bêrêka' ka ona *Mhetola*. A o lokela mo
lenakeng, a mmitsa ka leina a re:

"Tlaa kwano! "

Jy sal hom aantref in die *lapa*,
ewe opgeruimd. Dit beteken: Die man
wat gedink het hy kan jou vrou neem, hy
het haar spoor 'geneem', d.w.s. die plek
waar sy met haar voet getrap het, en hy
het dit 'gedokter' met hierdie
Indigofera-plant. Hy het dit in die me-
disynehoring gesit en haar toe by haar
naam geroep en gesê: "Kom hier! "

Yaanong le wena ge o 'mmêrêka' ka
Mhetola, o tla bo o thibile marumo. Ke go
re le wena o tla bo o kopantse *Mphetola*
le pheko e o e itseng gore e boima e ka
thibela boloi boo.

En nou sal jy ook, as jy met
Indigofera werk, sy assegaai afkeer. Want
jy sal nou ook die Indigofera-plant
verbind met 'n kragmiddel wat jy weet
dat dit 'gewigtig' is, dit is in staat om
daardie toordery te keer.

---

(1) *Mhetola*: (Pl. 134 en 601) *Indigofera* sp. cf. *I. hilaris* Eckl. & Zeyh.

(2) Sodat hulle kan funksioneer.

L.1

PELO E E LWALANG

DIE SIEK HART

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 1.9.1965)

Pelo e e lwalang ka go opa ga botlhoko thata, e sa fe motho thobalo bosigo le motshegare, e opa, kalafo ya pelo gore motho a bone borôkô mo nakong ya boikhutso, ke alafa pelo ka *kgogo*.

Ke tsaya maoto a yona fela. Ke apaya leoto la kgogo le lengwe le setlhare se se bidiwang: *Tshuku-ya-pôô*⁽¹⁾. Segwete se le sengwe fela.

Maotwana a apega bobedi ka bongwe le bongwe beke e lengwe fela; pelo a tla robala borôkô ba tshwano jaaka pele.

Kgogo, ke tliilo kgaola maoto a mabedi a yone fa lengoleng, e ntse e phela, ke be ke e bolaya, ka e tla be e le 'sônô' fa pele ga Modimo go e lesa e ntse e utlwa botlhoko e sena maoto!

Kgogo e a fata mme gape ge e robetse e kuka leoto, gantsi la molema. Molwetsi le ene ke rata gore le ene a robale jalo ka kwa mmeleng!

Leoto le legolo ke tliilo le apaya malatsi a mararo gammogo le *Tshuku-ya-pôô*. Yone ke e tlhaba ka phatsa, bogolo ya *Moretlwa*⁽²⁾ mme ke e obola mo mosimeng wa yone; medi yone e sale e ntse e tlhoga. Ke tliilo mo nosa moro wa tsone jalo.

Morago ga malatsi a mararo ke tliilo apaya leoto la molema jalo fela, le *Tshuku-ya-pôô* mme ke ntse ke mo nosa morô oo.

Maoto a mabedi a ke tliilo a batlela mosima wa 'nkô-ya-tlou', wa motlhoboloko, gore o seke wa jewa ke motho kampo katse kampo mpya, tsa tla tsa lwala.

Go rialo ke gore molwetse go tsweng fano o tliilo bona boroko bonolo fela, a sa tlhola a tshwengwa ke pelo⁽³⁾

Kalafi e ke e rutilwe ke ntate, le ka kwa German West.

Die hart wat so siek is dat dit groot pyn veroorsaak, wat 'n mens snags geen slaap laat kry nie en bedags pyn, die behandeling van die hart sodat 'n mens rustyd kan slaap, ek genees die hart met 'n hoender

Ek neem net (die hoender) se pote. Ek kook die hoender se een poot saam met medisyne wat genoem word: Hypoxis rooperi⁽¹⁾, Net een knol

Die pote word albei afsonderlik gekoek vir 'n week lank, waarna die hart sal slaap met behoorlike rus sops voorheen.

Ek sal die twee pote van die hoender by sy knieë afsny, terwyl hy nog leef, en daarna maak ek hom dood aangesien dit 'n "sonde" voor Modimo sal wees om hom te los terwyl hy ly sonder pote!

'n Hoender skrop en as hy slaap tel hy sy poot op. dikwels die linker een. Ek wil hê dat ook die pasiënt so moet slaap wat sy liggaam betref!

Ek sal die regterpoot drie dae kook saam met die Hypoxis-knol. Dié steek ek met 'n skerp stok, liefs van 'n *rosyntjebos*⁽²⁾ en ek skil die knol af in die gat waaruit hy kom; die wortels bly groei. So sal ek hom hulle sop laat drink.

Na drie dae gaan ek die linkerpoot ook net so kook, saam met die Hypoxis-knol en laat hom nog verder die sop daarvan drink.

Ek sal dan vir hierdie twee pote die gat soek van 'n tuitmiershoop, sodat dit nie deur 'n mens geëet sal word nie, of 'n kat of 'n hond, en dat hulle dan siek word nie.

Om dit te doen beteken dat die kranke van nou af maklik aan die slaap sal raak, en dat sy hart hom voortaan nie meer sal pla nie.⁽³⁾

Hierdie behandeling het ek by my vader geleer en ook in Duits-Wes.

(1) *Tshuku-ya-Pôô*: (91) Hypoxis rooperi Moore

(2) *Moretlwa*: Grewia flava, rosyntjebos.

(3) Volgens die *ngaka* het hierdie hoenderpootsop met die Hypoxis-knol, altyd so 'n kalmerende effek.

L.2

KALAFI YA PELO

(Kgatla-*ngaka* te Malolwane in Botswana 1953)

Tiro ya ga *Mosôkêlatsebeng*:⁽¹⁾ Ge motho a bolawa ke pelo. Ke ke go re ge a tshoga, a lla ka pele.

Re a o epa re tsee medi ya one re e apele ka mafsi a podi e tshweu e e senang mmala. Re be re mo nosa, lebaka le le kanang ka 'beke'.

Ke gore, ke tla mo naya medi gore a ikapele. O tla fôla.

DIE BEHANDELING VAN DIE HART

Die funksie van die haas-oor⁽¹⁾ is: As iemand ly aan sy hart. Dit wil sê as hy of sy gou skrik en huil.

Ons grawe (die plant) en neem die wortels daarvan en kook dit met die melk van 'n wit bok wat geen (ander) kleur het nie. Ons laat hom dit drink vir ongeveer 'n week lank.

Dit meen dat ek vir hom of haar die wortels sal gee om self te kook. Die persoon sal gesond word.

L.3

GE PELO E TLETSE LEHULO

Motho ge a tsenwa, a tshaba-tshaba le naga, ke gore pelo e tletse lehulo.

Pheko ya pelo e e nang le lehulo ke: *Bogokgwe*,⁽²⁾ *Gookgwane*⁽³⁾ le motlhatsiso go ntsha lehulo, gore pelo e boele mo mannong a yona sentle.

Bontsi ba batho, go fitlhelwa gore ga se boloi. Ke pelo, e tletse lehulo.

Gape botsenwa bo bongwe ke ba popelo, le *tshentshi*,⁽⁴⁾ e sianela kwa tlhogong. E fetola mosadi setsenwa.

Tshentshi e roba ditshika tsa pelo ya mosadi. O lebala ka bonako sengwe le sengwe se a se akantseng ka pelo, le go mo tshwarisa *sedidi*⁽⁵⁾ se se ka mo digang.

Ditlhako⁽⁶⁾ tsa re:

"Pelo, boela bonnong; mmatla sa gagwe o se bone."

Sa boraro pelo e dira bolwetse ba kidibalo mo monna kgotsa mosadi.

AS DIE HART VOL SKUIM IS

As 'n mens besete word en hy sommer in die veld rondloop, is dit omdat sy hart vol skuim is.

Die kragmiddel vir 'n hart met skuim is: *krinkhout*⁽²⁾, *Gookgwane*⁽³⁾ en 'n braakmiddel om die skuim te laat uitkom, sodat die hart weer na sy normale posisie kan terugkeer.

By die meeste mense word gevind dat dit nie toordery is nie. Dit is die hart wat vol skuim is.

'n Ander soort besetenheid is van die baarmoeder, as die maandstonde kop-toe hardloop. Dit maak die vrou 'n besetene.

Die maandstonde breek die are van die vrou se hart. Sy vergeet oombliklik alles waaraan sy met haar hart gedink het, en dit laat haar duiselig word wat haar kan laat val.

Die dolosse sê:

"Hart, keer terug na jou plek; hy het weer sy krag gekry."

Derdens veroorsaak die hart vallende siekte by 'n man of 'n vrou.

(1) *Mosokelatsebeng*: Sansevieria (waarskynlik) Thyrsiflora, haasoor, Bantoewortel.

(2) *Bogokgwe*: Mositakgomo (Ng.) (Pl. 427) *Securidaca longipedunculata*, krinkhout.

(3) *Gookgwane*:

(4) *tshentshi*, *mosese* maandstonde (menses)

(5) *sedidi*: duiseligheid

(6) *ditlhako*: hoewe, dus dolosse.

L.4

**KALAFI YA PELO MO
BOHUTSANENG**

(Gedikteer deur Kgatla-evangelis van N.G. Sendingkerk in Botswana 2.10.1955)

Go didimatsa pelo gore a lebale mahutsana, o a e alafa ka *Bogokgwe*.⁽¹⁾ Segwere sa teng se apeiwa ka kgogo, o bo o ja kgogo le morô wa Bogokgwe.

Ge o e apa'a, o kgaola metlang ya teng, o bo o ribega⁽²⁾ kgaragana mo pitseng. O bo o lokela le kgogo ele. O tla e ja mantsiboana.

E tlo re bosigo ge o tsoga, o tsa'a kgaragana e ntse e ribegetswe mme o tsama'a ka yona, o fitlha fa kutung ya setlhare. O a epa, o bo o e lokela jaana mo mosimeng, e ntse e ribegeditswe. Wa tshela. Ge o seno'o e tshella, wa boela gae, mme ga o gadime. Ga o buisi motho gape mo tseleng ge o mmona, go fitlhela o bo o tsena kwa gae o bo o tlhapa matlho le matsogo. Ke gona o ka buisang batho. O tla bo o fidetse.

**BEHANDELING VAN DIE
BEDROEFDE HART**

Om die hart te laat bedaar, sodat dit droefheid sal vergeet, behandel jy dit met *Scilla lancifolia*⁽¹⁾. Die knol word met 'n hoender gekook, en jy eet die hoender met die sous van die *Scilla*-plant.

Wanneer jy dit kook, sny jy die blare af en keer die bol onderstebo⁽²⁾ in 'n pot. Jy sit ook daardie hoender in. In die aand sal jy dit eet.

As jy in die nag opstaan, neem jy die bol terwyl dit nog so onderstebo is en loop daarmee tot by 'n boom se stam.

Jy grawe 'n gat en plaas dit net so onderstebo in die gat. Dit gooi jy toe. Nadat jy dit toegegooi het gaan jy weer huistoe, maar sonder om terug te kyk. Jy praat ook nie met iemand wat jy langs die pad mag raakloop nie, totdat jy by die huis gekom het en was jou gesig en hande. Daarna mag jy weer met mense praat. Jy het alles afgehandel.

L.5

GE PELO E TLOLA-TLOLA

(Ngwato-ngaka van Noord-Botswana 28.4.1955)

Ge pelo e sa loka, e thiba-thiba, e tlola-tlola, ge e ka ya pele, motho a ka tsenwa.

O apaya modi wa *Mokatelo*⁽³⁾. O a nowa: o alafa pelo. Wa o apa'a, wa o lesa o fola. O bo o fa molwetse go nwa. Yaanong pelo yagwe, le ge e ne e tlola-tlola, e tla nna botoka. E nna mo mannong a yona.

Ge a ka nwa more o, o thibela pelo go tlola-tlola. E tla kôkôbela, a ba a fole.

AS DIE HART VINNIG KLOP

As die hart nie reg is nie, en spring-spring, en dit so sou aanhou, kan dié mens mal word.

Jy kook die wortel van wildewinde⁽³⁾. Dit word gedrink; dit genees die hart. Jy kook dit eers en laat dit koud word. Daarna gee jy dit aan die kranke om te drink. Sy hart sal beter word al het hy gespring-spring. Hy 'keer terug na sy plek.'

As hy hierdie middel drink, keer dit die hart om nie vinnig te klop nie. Hy sal bedaar en die kranke sal gesond word.

(1) *Bogokgwe* = *Mositakgomo* = *Sejabaleki*: (Pl. 46, 535) *Scilla lancifolia* Bak. & *S. marginata*.

(2) Die verskillende magiese handeling wat voorgeskryf word, soos ook hier het vir die Westerling geen empiriese betekenis nie, maar is van die allergrootste belang vir die Motswana, om welslae te verseker. Op die vraag: "Waarom?" is die antwoord: "Nee, dit is so aan ons oorgelewer".

(3) *Mokatelo*: (Pl. 251) *Ipomoea crassipes* Hook, wildewinde.

L.6

GO KOKOBATSA PELO

OM DIE HART TE LAAT BEDAAR

(Tswana-*ngaka* van Botswana 1955)

Ge pelo yaago e garoga go ya mo go bolaeng, o tsee modi wa *Mosokelatsêbê*.⁽¹⁾ O a o tshotlha; o metse matute a teng. O tla ikutlwa pelo e idibala e kokobala, e seka ya garoga.

As jou hart benoud is, waar dit oorgaan na pyn, moet jy die wortel neem van die Aambeiwortel⁽¹⁾. Jy moet dit kou, en die sap daarvan insluk. Jy sal voel dat jou hart flou word en hy bedaar en nie meer vinnig klop nie.

Motho ge a tshwenyega mo pelong, a ka nna a phela ka sona

As iemand se hart hom pla, kan hy nog lewe met hierdie plant.

L.7

KALAFI YA PELO.

DIE BEHANDELING VAN DIE HART

(Kgatla-*ngaka* van Modipane in Botswana 25.5.1955)

Ge motho a bolawa ke pelo, re epa segwere sa *Ledutla la-thaba*⁽²⁾ Kegore ke *Phephane*, kampo *Mathubadifala* kampo *Leswama la-thaba* kampo *Leupa*.

As iemand se hart hom pla, grawe ons die bol uit van die poeierkwas⁽²⁾ wat ook 'reiner', of 'spensbreker' of ook die 'sluiter' genoem word.

Re tlhatlhega segwere se ka metsi, re be re nosa motho o. Kalafu ya teng ge re mo nosa ke gore a tlhatse Mme o tla tlhatsa lefulo. Lefulo le le tswe le metsi mo go se nang dijo tse di tswang mo maleng. Selthare seo se tla didimatsa pelo.

Ons kook hierdie bol met water en laat die persoon dit drink. Die genesing is daarin dat as ons die persoon laat drink hy moet braak. En hy sal skuim opbring. Hierdie skuim moet net met water uitkom waarby geen voedsel is wat uit die maag uitkom nie. Daardie plant sal die hart laat bedaar.

Ga se nowe ke monna motshegare. A ka tsenya mosadi bolwetse mantsiboya, ge a kopane le ene.

'n Man moet dit nie in die middel van die dag drink nie. Hy sal siekte na sy vrou oordra as hy in die aand by haar is.

Se kopana le *Tshika-dithata*⁽³⁾. More o o a mo ithimodisa. O tla ithimola go bo go tswa dikeledi, mamina, le mathe mo ganong! Mme ke alafa motho jalo ge a tsenwa botsenwa. Mme o tla mpholla. Yaanong ke tla sala ke batla ditlhare go *silla*⁽⁴⁾ methapo ya pelo, ke go re ditshika tsa pelo.

Dit moet saam met *Lasiosiphon kraussianus*⁽³⁾ gebruik word. Hierdie middel laat hom nies. Hy sal nies totdat daar trane uitkom, sy neus loop, en spuug by sy mond uitkom! Maar so is dit wat ek iemand behandel as hy besete word. En ek sal hom gesond kry. Ek sal die nodige plante soek om die spiere van die hart mee te masseer, dit wil sê die are.

(1) *Mosokelatsêbê*: (Pl. 78) *Sansevieria pr. guineensis* L. Willd. aambeiwortel.

(2) *Ledutla-la-thaba* = *Phephane* = *Mathubadifala* = *Leswama-la-thaba* = *Leupa*: al bogenoemde plante is na bewering dieselfde, nl. die poeierkwas, 'n *Haemanthus* sp. pr. *coccineus* (Pl. 82, 184).

(3) *Tshika-di-thata*: *Lasiosiphon kraussianus*.

(4) *silla*: afkorting vir *sedila*, om te masseer, in te vryf.

L.8

KALAFO YA PELO(1)

GENESING VAN DIE HART(1)

(Tlokwa-*ngaka* van Gaborone, Botswana 7.5.1955)

Pelo ya motho re e alafa ka dipheko tse:

Bobi bo bo tona(2) ba seintlhaga, bo bo tshwarang dilo tso tsotlhe;

Mollwana(3), ke go re *Masegomabe*;

Setimamollo(4), ke go re *Mosetlha*;

Madi-a-kgokong(5), ke go re *Mokgalo*;

Modikasopye(6), ke '*moaga-le-batho*';

Seintlhaga sa leeba, ke

'*Marulela*'(7) le

Rankgoronyane(8).

Ke tsone tse re alafang ka tsone pelo.

Ke gona ge re tsaya nku. Nku ra re: ke *leidimatse*.(9)

Nku re e tlhaba e utlwa, re ntsha pelo ya yona e utlwa.(10)

Yaanong, ge pelo e ntse e *thenya*, re e tsenya mo tshitlhong, re e naya motho gore a e latswe e ntse e thenya.

Yaanong ge pelo e tsidifala, o e baya fatshe. Ga o tlhola o e mo latswisa.

Yaanong pelo ele ya motho e tla didimala fela jalo.

E tla re nkgantele ke tla tsaya lengetana le molora le *matshego* ke yo a fitlha, ke a katela mo mosimeng.

Ke gore ke fitlhetse bolwetse bole. Ke tla be ke bowa ke sa gadime.

Die mens se hart behandel ons met die volgende middele:
Die *groot spinnerak* wat allerlei insekte opvang.

Die *swartwaterbossie* of 'vuurtjie';

die 'vuurbusser'(4) of *huilbos*;

'wildebeesbloed'(5) of die blinkblaar-wag-'n-bietjie;

die akkedis of 'inwoner-by-die mense';(6)

die duifnes of

'die gedekte'(7); en

die namakwaduifie.(8)

Dit is met hulle wat ons die hart behandel.

Vervolgens neem ons 'n skaap. Ons sê die skaap is: 'n 'floumaker'.(9)

Ons sny die skaap oop terwyl hy nog lewe en haal sy hart 'lewend' uit.(10)

En nou, terwyl die hart nog ruk-klop, doop ons dit in die verkoolde kragmiddel, en gee dit aan die pasiënt om die (hart) af te lek, terwyl dit nog ruk-klop.

Sodra die hart afkoel sit jy dit neer. Jy laat hom dit nie meer lek nie.

Nou sal die hart van daardie mens net so tot bedaring kom.

Aanstonds sal ek die potskerf neem en die as en die (drie) stutte, en ek gaan hulle verberg deur hulle in 'n gat toe te gooi.

Dit beteken, ek het daardie siekte verberg. Ek keer weer terug sonder om agtertoe te kyk.

- (1) Malheid en doofheid word veroorsaak as die hart te vinnig 'hardloop'. Meegaande middele, en veral die lewendige skaaphart-behandeling is nodig om die mens se hart weer tot bedaring te bring.
- (2) *Bobi bo bo tona*: die heel groot spinnerak.
- (3) *Mollwana* = *Masegomabe*: (Pl. 546) *Plumbago zeylanica* L. swartwaterbossie.
- (4) *Setimamollo* = *Mosetlha*: (Pl. 151) *Peltophorum africanum*, huilbos.
- (5) *Madi-a-kgokong* = *Mokgalo*: *Ziziphus mucronata*. Willd. blinkblaar-wag-'n-bietjie.
- (6) *Modikasopye* = *Moaga-le-batho*: die akkedis, 'die-een-wat-by-die-mense-bly.
- (7) *Marulela*: 'die gedekte' *ngaka* naam vir duifnes.
- (8) *Rankgoronyane* = *Rankuronyane*: die namakwaduifie.
- (9) *leidimatse*: 'floumaker'. Die mens se hart klop te vinnig en moet stadiger en flouer gemaak word.
- (10) Die skaap word neergetrek en sy bors behendig en vinnig oopgesny en die hart losgesny en uitgehaal. Die hart klop nog vir 'n minuut of twee, en word deur die pasiënt gelek nadat dit eers in die *tshitlho*, die verpoelende preparaat, gedoop is.
- thenya*: ruk-klop.

L.8

Ge ke fitlha kwa gae pelo e tla apeiwa ka pitsana le dit'hare tse di setseng tsele.

Molwetse o tla ja pelo ele a e fetsa, le morô wa teng.

Yaanong ke ya le pitsana ele. Molwetse a seke a tlhola a e bona. Ga'a ka bona pitsa ele, bolwetse bo tla boela mo go ene.

As ek by die huis aankom sal die hart in 'n potjie gekook word saam met daardie middele wat oorgebly het.

Die pasiënt sal daardie hart opeet, en ook die sous daarvan.

Ek neem hierna daardie potjie weg, sodat die pasiënt dit nie meer sien nie. As hy daardie pot sou sien, sal die siekte weer na hom terugkeer.

L.9

KALAFI YA PELO LE BOTSENWA⁽¹⁾

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 1963)

Pheko ya *tshetlo*⁽²⁾ e e bolailweng ke dinotshe tsa semaane mo kalafing ya botsenwa, e lapisa ditsenwa, ka go arametsa ditsenwa kgotsa botsenwa bo bongwe le bo bongwe. Ka go e tswaka le medi ya *Montlêbê*⁽³⁾ le matlhare a teng le medi ya *Mmabi*,⁽⁴⁾ le matlhare, mme o duba ka mafura a nku, moarametso;

le go jesa setsenwa nku, e o mo alafang ka yona.

Pele o bo o e robatsa le ene metswetswe.

Morago wa e bolaya. O mo alafa ka nama tsa nku e.

O mo jesa pelo ya yona e le tala ka go fata pheko ya go jewa, ebong pheko e e bidiwang *Mpitike*,⁽⁵⁾ le *Bogokgwe*⁽⁶⁾ le *Gokgwane*.⁽⁷⁾

Pheko tse, o di sitse boleta sentle.

Sa boraro ke tshunetso ya dipheko. O tsaya *Tsêbê-dintlha*⁽⁸⁾ le *Montlêbê*⁽⁹⁾, o sila *thabela*⁽¹⁰⁾ ya tsona, ka go tsaya medi e mebedi fela.

DIE GENESING VAN DIE HART EN MALHEID⁽¹⁾

Die kragmiddel van die heuningvoël⁽²⁾ wat deur die bye doodgesteek is, as dit in die behandeling van malheid gebruik word, maak dit die mal mense 'moeg' deur hulle, of in enige vorm van malheid, die dampe hiervan te laat inadem. Deur dit te meng met die wortels van die gifboom⁽³⁾ asook die blare, en die wortels van die brandnetelbos⁽⁴⁾ saam met die blare, en jy meng dit met skaapvet, as inademmedisyne; ook moet die malmens van die skaap eet waarmee jy hom behandel.

Jy moet eers die skaap vir 'n paar minute saam met hom laat slaap.

Daarna moet jy die skaap slag. Jy behandel hom met hierdie skaap se vleis.

Jy laat hom die hart rou eet saam met die uitgegraafde eetbare kragmiddel tewete die plante *Mpitike*, en *Scilla lancifolia* en *Gokgwane*.

Hierdie middele maal jy almal mooi fyn.

Ten derde kom die middele wat gesnuif moet word. Jy neem *Acokanthera oppositifolia* en van die gifboom en maal 'n beskermmiddel maar jy neem net twee van die worteltjies.

-
- (1) Malheid word veroorsaak deur te veel bloed wat in die kop gepomp word.
  - (2) *Tshetlo*: is die voëltjie wat mense roep om vir hom heuning te kom uithaal. Dit is 'n belangrike 'pheko' of kragmiddel in die *bongaka*.
  - (3) *Montlebe* = *Moilanong*: *Synadenium cupulare*. L.C. Wheeler, gifboom.
  - (4) *Mmabi*: *Urera tenax*, brandnetelbos.
  - (5) *Mpitike*:
  - (6) *Bogokgwe*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia* Bak.
  - (7) *Gokgwane*:
  - (8) *Tsebe-dintlha*: (Pl. 494 *Acokanthera oppositifolia*).
  - (9) *Montlebe*: *Synadenium cupulare* L.C. Wheeler, gifboom.
  - (10) *thabela*: beskermmiddel

L.10 & 11

**GO KGWAFOFATSA SETSENWA LE
GO ROBATSA NKU KA MOILANONG.**

**OM 'N BESETENE TE KALMEER EN 'N
SKAAP AAN DIE SLAAP TE MAAK
MET SYNADENIUM CUPULARE.
(GIFBOOM)**

(Kgatla-ngaka van Pilanesberg, Tvl. 25.5.1965)

Thabela ya go sunedisa setsenwa mo kalafing ke *Moilanong*⁽¹⁾. Ke go re *Montlebe*.

Ke one re o tsayang medi, le matlhare a teng re a setla bupi. Re tliilo tsaya go le kanyana ka 'teaspoon' re tsa'a *Tsebe-di-ntlhe*⁽²⁾, medi ya teng re e sila boleta, re di tlhakanya. Se tla mo kgwafofatsa, se mo *tlaeditse*.

Re tsaya one *Montlebe*, *Mmabi*⁽³⁾ matlhare a teng. Re a di setla, re mo arametsa ka tsona, re dubile thabela e ka mafura a nku.

Sa'agwe yaanong ke borôkô! Mme go batla boroko ke go batla tlhaloganyo.

Ge a le pòpôta, a pala, re tsaya nku, re a e sunedisa, ra ba re e arametsa setlhare se, ra e robatsa le ene. Ka moo, nku e e tla robala le ene, le ene a ba a robala. Morago ga teng re tliilo bola'a nku e re tliilo mo apeela ditlhare ka dinama tsa yona.

Re tsa'a *Bogokgwe*⁽⁴⁾ le *Gokgwane*⁽⁵⁾. Ke tse a di nwang.

Montlebe, ga se a tshwannwa gore o se tsee fela. Ka tshwannwa o se bolaele sengwe jaaka nku, mme o se byala ka moswang wa se o se bolaileng.

Die hoofbestanddeel om 'n besetene te laat snuif tydens sy behandeling is die *Synadenium cupulare*-plant⁽¹⁾, dit wil sê: gifboom.

Ons neem hiervan die wortels en die blare en stamp dit tot 'n poeier. Ons neem net so 'n bietjie met 'n teelepel en ons neem *Acokanthera oppositifolia*⁽²⁾, die wortels en maal dit fyn en ons meng hulle. Dit sal hom mak maak, nadat dit hom bedwelmd gemaak het.

Ons neem die *Synadenium* en die blare van die *Brandnetelbos*⁽³⁾. Ons stamp hulle fyn, en ons laat hom die rook-dampe daarvan inadem nadat ons hierdie afweermiddel met skaapvet gemeng het.

Wat hom (die besetene) betref, hy gaan nou slaap! En om slaap te soek is om helderheid van verstand te soek.

As hy stewig is, en nie ingee nie, neem ons 'n skaap en laat hom die middel snuif, en die dampe inadem en laat hom langs hom, (die besetene)slaap. Hierna sal ons hierdie skaap doodmaak en vir hom medisyne kook saam met die skaap se vleis.

Ons neem *Scilla marginata* (Bak.) en die *Gokgwane*-plant. Dié moet hy drink.

Die *Synadenium*-plant behoort mens nie sommer van te vat nie. Na behore moet jy vir die plant iets doodmaak soos 'n skaap, en daarna kan jy die struik gaan plant met die pensmis van wat jy geslag het.

-
- (1) *Moilanong* = *Montlebe*: *Synadenium cupulare* gifboom. L.C. Wheeler. (vgl. Watt & Breyer-Brandwijk 1962 p. 437). Die plant is baie irriterend en baie giftig.
- (2) *Tsebe-di-ntlhe*: (Pl. 494) *Acokanthera oppositifolia* (Lam.) L.E. Codd. Boesmangifboom.
- (3) *Mmabi*: Pl. 593. *Urera tenax* N. E. Br. bergbrandnetel.
- (4) *Bogokgwe*: (Pl. 581) *Scilla marginata* Bak.
- (5) *Gokgwane*:

L.10 & 11

Go tialo ke go re o a se *rufa* mo badimong, go re se seke sa fetoga *mfefa* (6), ke go re se se bolayang batho.

Gape Montlebe o tsengwa mo lenakeng la meleko, e le gore o a ka reng o a go leka, bogolo go fse ene, kampo a fselwe ke metse; kwa go ene moloⁱ wa setsenwa se o mo alafang. Ene mmo^lai wa gagwe re tlilo mo itse ka a tlilo fselwa ke motse.

Deur dit te doen, 'vra jy dit met danksegging' van die voorouergeeste, sodat dit nie verander in: "'n kragmiddel wat mense uit wraak begin doodmaak' (6) nie

Ook word die *Synadenium* in die medisynehoring gesit vir pogings tot toordery, sodat wie ook al dink dat hy jou gaan 'aandurf', dat hy self liewers moet brand of dat sy statte moet brand; dit wil sê daar by die een wat jou besetene wat jy behandel, getoor het.

Ons sal die een wat hom getoor het uitken, want sy stat gaan aan die brand raak.

L.12

BOTSENWA

(Kgatla-*ngaka* van Pilaesberg, Tvl. 7.7.1962)

Kalafafi e ya go tlhatsisa molwetse yo o lolilweng ga se dinoolwane! Ke boammaaruri. Ke gakologelwa *letsatsi le ke swang* ka lona. Ge o ka aaka o tsietsa batho, o gakologelwe letsatsi la leso la gago. Mme Modimo o tlilo go koba ka mokgwa o wa gago wa maaka. Modimo o ka seka wa go fa letlhogonolo.

Go kile ga tla mosimane, a tswa kwa Freistata, a bidiwa M. Ba ne ba tsamaile ka ene dingaka di ka ba bosupa. Jaanong ge, a tla mo go nna ka kutlwelo gore ke a tle ke thuse. A tla le 'abuti' waagwe le kgaitsadie, kagore e ne e le setsenwa, se tshaba.

Kamoo ka feta ka mo itibatsa bolwetse ba gagwe, ka go mo tlhapisa pele ka nku,⁽⁷⁾ le dipheko: *Mosimama*⁽⁸⁾ le pheko e e bidiwang *Phetolo*.⁽⁹⁾

KRANKSINNIGHEID.

Hierdie genesing van 'n kranke wat getoor is te laat braak, is nie sommer stories nie! Dit is die waarheid. Ek dink aan die dag *wanneer ek sterwe*. As jy leuens sou vertel en jy mense bedrieg, moet jy dink aan die dag van jou dood. En God sal jou wegjaag vanweë hierdie leuenagtige gewoonte van jou. God sal definitief nie vir jou seën nie.

Daar het een keer 'n seun gekom van die Vrystaat af; sy naam was M. Hulle het met hom sewe *dingaka* besoek. Toe hy na my kom nadat hulle gehoor het dat ek soms help, toe kom hy saam met sy 'ouboet' en sy suster, want hy was kranksinnig en het (probeer) weg-hardloop.

Daarop het ek voortgegaan en hom sy siekte laat vergeet deur hom eers te was saam met 'n skaap⁽⁷⁾ en met medisynes: sambokbossie⁽⁸⁾ en die middel wat genoem word 'omkeerder'⁽⁹⁾

-
- (6) *mfefa*: 'n kragmiddel wat begin om mense 'dood te maak uit wraak.'
- (7) Die sieke kniel langs die skaap, en sy rug en die van die skaap word gelyktydig gewas met die sambokbossie en die *Phetolo*-plant.
- (8) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*. (DC.) Sch. Bip. sambokbossie.
- (9) *Phetolo*:

L.12

Jalo ge, ka mo sunedisa ka pheko: *tshetlo* le *Tsebedintlhe*.⁽¹⁰⁾ Ge a sen'o sunetsa a ithimola a tswa madi ka dinko, re tla bona phetogo ya gagwe, a kokobetse; a sena go tshaba, mme go ja, a gana go ja.

Ka ge a sale pōpōta ka tsa'a tshetlo le pheko e e gotweng *Motlhatsiso*.⁽¹¹⁾

Ka o mo nosa, ka moo a tlhaatsa ntsi. Ke ka 1943. E mo tsere sebaka sa 'auara'. Ya tswa le mathe a a palang. Ya baa pholo ya gagwe. Oa phela, o kwa Freistata kwa Sannieshof.

Go monna o mosweu o bidiwa Morena C; o ne a sena tumediso, mme go mo dirile gore a be a nee le tumedi gore bolwetse bo bo na le kalafi mo bongakeng ba Setswana.

Ke ne ke tlhatsisa M. fa pele ga batsadi ba gagwe, e tle e re ge a kaa swa go seke ga fitlhelwa phoso mo go nna.⁽¹²⁾

Ntsi e a neng a e tlhatsa ke e tala e o e bonang mo sengwe ge se sule. Ke yone motho o ne a loilweng ka yona.

Kana go *lōwa* go bonolo fela. Ka gore batho ba bangwe ba ithuta boloi; ese kalafi, e le boloi. Ka moo, rona dingaka re tshwereng bothata. Re mo ntshe dilo tse a loilweng ka tsona.⁽¹³⁾

Jaaka ntsi e tala e. E ka nna ya tsewa, ya silwa ya tsengwa ka ditlhare tse a rutilweng gore motho o loya ka tsona.

Ek laat hom daarna snuif aan 'n middel: die (gepoeierde) heningvoëltjie en Boesmangifboom.⁽¹⁰⁾ Nadat hy gesnuif en genies het en daar bloed by sy neus uitgekom het, sal ons 'n verandering by hom bemerk, nl. dat hy bedaar; en hy was een wat weggehardloop het, en hy het geweier om te eet.

Aangesien hy nog fris (opstandig) is neem ek heuningvoël(poeier) en die middel wat genoem word gifwortel⁽¹¹⁾.

Ek het hom dit laan drink en daarna het hy 'n vlieg opgegooi. Dit was in 1943. Dit het hom 'n 'uur' geneem. En hy het uitgekom met spuug wat nie wou uitkom nie. Dit was sy genesing. Hy lewe en is in die Vrystaat by Sannieshof.

Daar is 'n blanke en hulle noem hom meneer C; hy het nie geglo nie en dit het gemaak dat hy geloof het dat hierdie siekte van kranksinnigheid 'n genesing het in die Tswana-geneeskunde.

Ek het M. laat opgooi voor sy mense sodat indien hy sou doodgaan daar nie fout gevind word by my nie.⁽¹²⁾

Die vlieg wat hy opgegooi het is 'n bloue wat hy sien op enigiets wat dood is (brommer). Dit is hy waarmee M getoor was.

Om te toor is natuurlik maklik. Want sommige mense leer om te toor; nie genesing nie, maar toordery. Daarom het ons *dingaka* dit so moeilik. Ons haal uit hom (die getoorde) die dinge waarmee hy getoor is.⁽¹³⁾

Soos hierdie blou vlieg. Hy kan geneem word en gemaal word, en met medisyne gemeng word soos wat hy (die 'toornaar') geleer is dat 'n mens daarmee toor.

(10) *Tsebedintlhe* (Pl 494) *Acokanthera oppositifolia* (Lam). L.E. Codd.

(11) *Motlhatsiso*: (Pl. 458) *Haemanthus magnificus* Herb. gifwortel.

(12) As hy behandel word en sterwe voor getuies, dan is dit òf die Here, òf die toordery wat hom geneem het en nie die behandeling nie.

(13) Hiervolgens is 'n *ngaka* nie 'toordokter' nie, maar 'n dokter wat 'toordery' genees.

L.12

Jaanong a ka nna a e tshela mo 'komiking'⁽¹⁴⁾ ya 'tee'. Mme e tla re ge a e nole e *tthamega*⁽¹⁵⁾ e baa ntsi e e phelang mo go ene, a tswa setsenwa mo re sa itseng re ka mo reng

Hy kan dit gooi soos in 'n teekoppie. En dit sal gebeur sodra hy dit gedrink het, 'dat dit 'n werklikheid word'⁽¹⁵⁾ en dit 'n lewendige (brommer) vlieg in hom word sodat hy 'n kranksinnige word in so 'n mate dat ons nie weet wat om met hom te maak nie.

L.13

BOA-BOA

"KOM TERUG"

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 16.1.67.)

Pheko e kgolo ke e e bidiwang 'boa-boa'.

'n Groot kragmiddel is die een wat genoem word "kom-terug, kom-terug".

Ke pheko ya metswako mo diphekgong tsa malwetse a botsenwa, e e dirang gore motho a se tshabe, mme a ne a boa-boa mo e keng a sa kgone go tshaba.

Dit is 'n kragmiddel in die mengsels van middele teen malheid, wat maak dat 'n mens nie wegvlug nie, maar dat hy oor en weer sal terugkom net asof hy nie kan vlug nie.

Pheko e e bidiwang "boa-boa" e a arametswa⁽¹⁶⁾ motho wa botsenwa, e kopantswe le pheko e e bidiwang 'kgathatso.' Jalo di dira gore setsenwa se lape marapo, se kgone se alafywe.

Die kragmiddel wat "kom-terug, kom-terug" genoem word, word as "sweetmiddel" (16) gebruik vir die mal mens, nadat dit gemeng is met die kragmiddel wat "moegmaak" genoem word. So bewerk hulle dat die mal mens se beendere moeg moet word, sodat hy gedokter kan word.

Pheko e e bonwa kwa Thabazimbi mo mung wa motshekhu o o ratwang ke ditshipa (ke gore bo matsipane) bogolo.

Hierdie kragmiddel word by Thabazimbi gevind in grond wat sanderig is en waarvan veral die springhase hou.

Sa bobedi, pheko e e bidiwang 'boa-boa' e diriswa mo ditirong tsa bongaka thata; bogolo jang, fa *ngaka* e sebedisa pheko e. E dira gore batho ba boe-boele mo ngakeng kgabetsa-kgabetsa.

In die tweede plek word hierdie kragmiddel wat "kom-terug, kom-terug" genoem word, dikwels in die *ngaka*-praktyk gebruik; veral wanneer die *ngaka* hierdie kragmiddel gebruik. Dit veroorsaak dat die mense gou-gou oor en weer sal terug kom na die *ngaka-toe!*

-
- (14) *'komiking'*: teekoppie, van die Afrikaanse 'kommetjie', soos deur die Voortrekkers gebruik
- (15) *tthamega*: 'n werklikheid word soos hier: brommerpoeier drink en dan 'word' dit dadelik 'n lewendige brommer in hom.
- (16) *go arametswa*: Die Passiewe vorm van *arametsa*, nl. om die pasiënt onder komberse te laat sit en sweet terwyl hy warm dampe inadem van die middel(e) wat in kookwater gegooi is.

L.14

BOLWETSE BA KIDIBALO

VALLENDE SIEKTE

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 1963)

Bolwetse ba kidibalo bo alafywa ka pheko ya *Motlhatsiso*⁽¹⁾ pele.

La bobedi o a mo arametsa leba le le nye, le bidiwa: *Rankurunyane*, ka go le tswaka ka pheko tse:—

Tshika-di-thata⁽²⁾
Matafatshe⁽³⁾ le
seboko sa mookana le
seboko sa tlhogo ya nku.

La boraro o tsaya *madi a mpya* le *masepa a kolobe ya naga* le *nta ya yona*, o di mo nosa ka go di tswakanyetsa mo botlolong, a di nwa gane ka letsatsi, karolo ya kopi, lebaka la beke tse pedi fela.

Jalo o tshwanetse go idibala ge o mo arametsa la ntlha.

Vallende siekte moet eerste deur die gifwortel⁽¹⁾ behandel word.

In die tweede plek laat jy hom uit-sweet met die klein duifie wat bekend is as Rankurunyane nadat dit versterk is met die volgende middele:—

Sphenostylis angustifolia,⁽²⁾
 brandbossie⁽³⁾ en
 die wurm van 'n soetdoringboom en die wurm wat van 'n skaap se kop af kom.

In die derde plek neem jy die *bloed van 'n hond* en die *mis van 'n vlakvark* sowel as *een van sy luise*, en laat hom dit drink deur dit in 'n bottel te meng. Hy moet dit vier maal op 'n dag drink, 'n half-koppie vol, slegs vir 'n tydperk van twee weke.

Maar dit is noodsaaklik dat hy 'n aanval sal kry as jy hom die eerste keer die dampe laat inadem.

L.15

BOLWETSE BA KIDIBALO BO YA LE KGWEDI

VALLENDE SIEKTE EN DIE MAAN

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 26.2.1962)

Kalafi ya bolwetse bo bo bidiwang Seebana⁽⁴⁾ ke ka dipheko tse:

Leotobokga⁽⁵⁾
Matafatshe⁽⁶⁾
Monwane⁽⁷⁾

Monwane o tsewa modi. Leotobokga le Matafatshe o di komola fela.

Di tlhakangwa le leobu, la madi a *kgaga*, le madi a khudu e e bidiwang *rantlapere* (8)

O tshwanetse go arametswa ka tsona. Tshidi ya tsona o tshwanetse gore a na e ja.

Die genesing van herhalende vallende-siekte is deur hierdie middele:

Leotobokga⁽⁵⁾
 brandbossie⁽⁶⁾
Securinega virosa⁽⁷⁾.

Van die *Securinega* word die wortels geneem; die ander plante word net so uitgetrek.

Hulle word vermeng met ('n stuk van) die verkleurmanneljie, die bloed van 'n itermagô, en die bloed van 'n skilpad.⁽⁸⁾

Hy moet hul dampe inasem. Ook moet hy die verkoolde poeier daarvan aanhou eet.

-
- (1) *Motlhatsiso*: (Pl 458) *Hemanthus magnificus* Herb. gifwortel.
  - (2) *Tshika-di-thata*: (Pl 633) *Sphenostylis angustifolia* Benth.
  - (3) *Matafatshe*: (Pl 585) *Aptosimum depressum* Burch. var. *elongatum* Hiern. brandbossie.
  - (4) *seebana*: 'n vorm van vallende siekte.
  - (5) *Leotobokga*:
  - (6) *Matafatshe*: (Pl. 585) *Aptosimum depressum* Burch. var. *elongatum* Hiern.-brandbossie.
  - (7) *Monwane*: (Pl. 597) *Securinega virosa* (Roxbg. ex Willd) Baill.
  - (8) *rantlapere*: 'n soort skilpad.

L.15

Tumed! ya gore o mo tseleng ya kalafi, ke nnete, o tla bo kgona.

O mo sega dithwe tsotsotlhe, o tshase tshitlho e ya teng. O tla idibala. Mo kidibalong ya gagwe o fetse go 'bêrêka'.

Jaanong ge a thanya re tla mo lepa gore a ka letsatsi le lengwe a a ka wa gape. Moo, re mmela lebaka la kgwedi tse pedi, gobane bolwetse bo ya le kgwedi ge e thwasa⁽⁹⁾ ka kwa. Kegore ge e rogwa, ke kidibalo ya motho.

Ge e ka mo tlola, ya bonala, a seka a idibala, re itse ge re e kgonne bolwetse ba kidibalo ge e thwasa.

Re lepa ge kgwedi e ya 'fifing, gore a a ka wa e le'fifing. Yanong e tla bo e le mo 'bakeng la kgwedi ya bobedi. Foo re tla itse ge a se kileng a wa, gore bolwetse bo tla fola.

Bolwetse bo bo golo bo re ratang go bo itse mo kalafing. ke bolwetse ba kidibalo, le bolwetse ba botsenwa.

Bolwetse ba kidibalo, gantse bo latela bolwetse ba ngope, ge motho a tlhokile o o mo alafang.

La bobedi ke tshogô ya pelo e ya gagwe e. Ge a ka tshoga, ditshika di eme, ga go madi a a ka tsamayang. Ge a ema a re tul ke go re o tshwanetse go idibala. O tshwanetse go roroma lebogo kampo leoto. Pelo ya be e tletse lefulo, o a *tetebana*, o a wa.

Ge re tsaya *Leotobokga* le *Matafatshe* re dirisiwa ke jaaka ge di bataletse fa fatshe. Re batla gore madi a molwetsi le one a tsamae ka mokgwa wa tshwanno, eseng gore a mo fenye.

Re na le motswako wa sengwe se se phelang, se se tsamayang ka bonya. Ke leobu; mme le one madi a dire jalo.

Met die geloof dat hy op die regte pad is van genesing, is dit waar, jy sal die siekte baasraak.

Jy kerf al sy ledemate en vryf hierdie poeier daarin. Hy sal flou word. Terwyl hy flou is moet jy aangaan en die werk voltooi.

As hy weer bykom sal ons hom dophou om te sien of hy op 'n ander dag weer sal val. Ons gee hom 'n tydperk van twee maande, want hierdie siekte hang saam met die nuwe maan.⁽⁹⁾ Dit wil sê as hy (die nuwe maan) 'gevloek word', is dit wanneer die mens 'n aanval kry.

As hy hom sou oorslaan dat hy (die nuwe maan) verskyn en hy nie 'n aanval kry nie, weet ons dat ons die vallende siekte oorwin het as dit nuwe maan is.

Ons hou (hom) dop as dit donkermaan word, om te sien of hy sal val as dit donkermaan is. Dit is nou reeds in die tweede maand. Ons sal so weet, indien hy nie 'n aanval gekry het nie dat die siekte sal genees.

Die belangrike siekte wat ons wil verstaan in die geneeskunde is vallende siekte, asook kranksinnigheid.

Vallende siekte volg dikwels op aanhoudende neus- en tandvleisbloeding indien 'n persoon nie iemand gehad het wat hom kon behandel nie.

Tweedens is dit as sy hart skrik. As hy skrik gaan die are staan, en daar is geen bloed wat vloei nie. As die bloed 'stil' staan, moet hy flou word. Sy arm of been moet aan die bewe gaan. (Sy) hart is dan vol skuim; hy bewe en val.

As ons *Leotobokga* en brandbossie neem is dit omdat hulle so plat op die grond rank. Ons wil hê dat die kranke se bloed ook na behore moet loop, en hom nie oorweldig nie.

Ons het 'n versterkmiddel van 'n lewendige ding wat stadig loop. Dit is 'n trapsuutjies; die bloed moet ook net so maak.

---

(9) *thwasa*: as die nuwe maan in die weste verskyn, sê hulle die maand word "gevloek".

L.16

KIDIBALO BA SEEBANA

HERHALENDE VALLENDE SIEKTE

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. Okt. 1965)

Seebana⁽¹⁾ ke kidibalo ya motho ge a bolawa ke seebana. Ke tswa Slangkop ke ts'o alafa motho wa seebana. O ne a idibala ga nne ka letsatsi. Mme ke mo arameditse pheko tsê:

seefamaeba⁽²⁾
Modilla,⁽³⁾

nelete le mokoko.

Mokoko re o kgaola tlhogo, mme ene molwetse le nna ngaka ke tliilo ja le ene ge ke ntse ke mo alafa malatsi a maratara a, gore a be a fole.

Go tlogeng foo, ene a seke a ja kgogo go fitlhela ngwaga o bo o ele.

Molwetsi a tsoga ka go ja pheko tse, le go di nwa le go di arametsa.

Ge o bona nna ngaka ke arametsa le go ja ditlhare tsotlhe tse le ene molwetse, ke dira gore bolwetse bo seke bwa fofela mo go nna.

Seebana⁽¹⁾ is 'n sekere soort vallende siekte waar 'n mens aanhoudend flou word. Ek was na Slangkop, om daar iemand te genees wat vier maal per dag flou geword het. En ek het hom die volgende middele laat inadem':

die klein duifie⁽²⁾
wildekapok,⁽³⁾

'n naald en 'n hoenderhaan.

Ons sny die haan se kop af; die kranke en ek die *ngaka*, sal saam die hoender eet terwyl ek hom vir ses dae lank dokter totdat hy gesond is.

Van daardie tyd af, moet hy nie weer hoender eet nie, totdat die jaar verby is.

Die pasiënt het toe gesond geword deur hierdie middele te eet en drink en dit in te adem.

As jy sien dat ek die *ngaka* hierdie middele ook inadem en eet saam met die kranke, dan doen ek dit sodat die siekte nie op my moet 'vlieg' nie.

L.17

KIDIBALO LE MANKETLWANE

VALLENDE SIEKTE EN STOKKIESHUIS-GOGGA

Manketlwaketlwane⁽⁴⁾ ke pheko ya kidibalo. E tsamaya ka kgetsana e e logilweng ka bobi ba segokgo sentle. E tsamaya e ntshitse thlogo fela. Kana manketlwaketlwane ke seboko, mme se kopangwa le *seefamaeba*⁽⁵⁾ mo karametsong ya kidibalo. Seitlhaga sa *rankurunyane*⁽⁶⁾ le mae a sona a bidiwa seefamaeba. Tlhokomela pheko tse tharo tse:

- (1) Seefamaeba le mae a sona;
- (2) Manketlwaketlwane wa thlaga;
- (3) Modi wa *Monokane*⁽⁷⁾.

Die stokkieshuis-gogga⁽⁴⁾ is 'n kragmiddel teen vallende siekte. Hy loop met 'n sakkie wat mooi geweef is van spinnerak. Hy loop met net sy kop wat uit die huisie uitsteek. Hierdie gogga is natuurlik 'n wurm, en dit word vermeng saam met die nes en eiers⁽⁵⁾ van die namakwaduif⁽⁶⁾ in die damp van inademing teen vallende siekte. Let op die volgende 3 middele:

- (1) Die nes en eiers van die namakwaduif;
- (2) Die stokkieshuis-gogga in die grasruigte;
- (3) Die wortel van harpuijsbos.⁽⁷⁾

-
- (1) *seebana*: 'n soort herhalende vallende siekte.
  - (2) *seefamaeba*: 'n klein duifsoort. "*le sone se a idibala ge o ka se tshwara*, hierdie duif word ook 'flou' as jy hom vang."
  - (3) *Modilla*: (Pl. 462) *Asclepias fruticosa*, wilde-kapok, Watt & Breyer-Brandwijk (1962: 119) sê ook: "The Southern Sotho use scrapings from the dried stem as a sternutatory in fainting."
  - (4) *Manketlwaketlwane*: die stokkieshuis-gogga wat aan bome en ook grashalms hang.
  - (5) *seefamaeba*: is soos in die teks verduidelik word, die *ngaka*-benaming vir die nes en eiers van die namakwaduif.
  - (6) *rankurunyane*: is die namakwaduif.
  - (7) *Monokane*: *Heeria insignis*, harpuijsbos.

L 17

Jalo o a di sila-sila o di kopanye.
O bo o mo nosa o mo arametsa ka lengeta fela.

Ge e le seebana sa 'stuipe', sa bana, o mo nosa *Legetla*⁽⁸⁾ bo o mo arametsa ka lona.

Le dipotsane ge di swa, di bolawa ke semêê! , o di nosa *Legetla* le go di arametsa, mme di tla fola

Legetla go tsewa modi wa lona.

Jy maal hulle almal fyn en meng hulle Jy laat hom dan daarvan drink en ook die dampe vanuit 'n (warm) potskerf inadem.

As dit kinderstuipe is, moet jy hom van die *Bulbine stenophylla*⁽⁸⁾ laat drink en die dampe daarvan laat inadem.

Ook as die klein bokkies doodgaan van aanhoudende "mêê!" te skreeu, dan laat jy hulle van die *Bulbine stenophylla* drink en laat hulle ook die dampe inadem, en hulle sal gesond word.

Van hierdie *Legetla*-plant word die wortels geneem.

L.18

KALAFI YA TLHOGO E KGOLO

(Kgatla-*ngaka* te Malolwane, in Botswana 1955. Die kommentaar by die film van R.P. se krankheid en behandeling.)

Bolwetse baagwe la pele ke, tlhogo e kgolo. La bobedi o na le pelo; pelo e e tshikinyang tlhogo.

Re ne re e rola, tlhogo eo, bokete bo bo opisang tlhogo, ka lebaka la madi a a tswang kwa pelong.

La boraro ke go khutlwa ke basetsana.⁽⁹⁾
Ke bona bo'wetse ba gagwe ba boararo.

Temogo ya malwetsi a:—

Malwetse ke a lemogile ka go a laola. Ke laotse gangwe fela, tsa wa *Morupi*⁽¹⁰⁾.
Ke go re: Moremogolo le Sejaro, ba tlhakotse; Pubagadi le Kgatshane di a tsama'a. Ke go re di eme ka maoto, di a tsamaya.

Lewa le, le a ntshupegetsa gore molwetse o a lwala, o lwala madi.

Ka di laola lewa la bobedi gape, tsa wa *Merêko*⁽¹¹⁾

Ka lemoga motho o gore o lwala yaana; o lwala bolwetse ba mofuta mang.

Yaanong ka laola lewa la boraro. Tsa wa *Motlhakola*⁽¹²⁾ Ka re: O khutlegile!

GENESING VAN DIE GROOT HOOPFYN

Die kommentaar by die film van R.P.

Sy siekte is. eerstens: die groot hoofpyn en tweedens het hy 'n hart; 'n hart wat die kop skud.

Ons het hom verlig, daardie kop, van die gewig wat die kop seer maak, vanweë die bloed wat van die hart af kom.

Derdens is hy deur 'meisies verongeluk'⁽⁹⁾. Dit is sy derde siekte.

Diagnosering van hierdie siektes:—

Die siektes het ek uitgeken deur vir hulle dolos te gooi. Ek het net eenmaal gegooi en hulle val toe *Morupi*⁽¹⁰⁾. dit wil sê Moremogolo en Sejaro lê onderstebo; Pubagadi en Kgatshane, loop. Met ander woorde hulle staan op hulle voete, hulle beweeg.

Hierdie valwyse toon vir my dat die kranke siek is; bloed is sy siekte.

Ek het hulle toe weer gegooi die tweede keer, en toe val hulle *Merêko*⁽¹¹⁾

Ek het toe besef op welke wyse hierdie mens siek is, dit wil sê watter soort siekte hy het.

Ek gooi toe die derde valwyse Hulle val toe: 'Omkering'⁽¹²⁾. Ek sê toe: Hy is verongeluk (deur meisies)!

(8) *Legetla*: (Pl. 483) *Bulbine stenophylla* Verdoorn L.

(9) Om te verkeer met iemand wat haar maandstondes het, en wat daardeur haar bloed na jou toe oordra.

(10) *Morupi*: Die naam van een van al die valwyses. (vgl. B. 16 B. 19).

(11) *Merêko*: 'n ander valwyse (vgl. B. 33).

(12) *Motlhako*: 'omkering', valwyse (vgl. B. 40).

L.18

Ka di laola lewa la bone. Tsa wa
Mosibi Ke go re: Phuti e mosibi.

Ka lemoga ge e le malwetse a sesana,
ke gore bolwetse ba sesadi.

Modimo o na a le: '*Lentswe le Moraro*'.
Ga ntshupa gore o na le pelo. Ke yone
e e !walang E mo opisa t!hogo. Ka be ke
feditse le ene.

Ka mmotsa gore: Ditlhako tse, a di
a aka?

A re: Tôta, o ntaotse tôta! Bolwetse
bo ntse jalo mo go nna.

Bommaagwe ba re ke mo alafe. Yaanong
ke a mo alafa. Modimo ge o tla nthusa, o
tla fola.

La pele ke ya go epa *Mositsane* (13) le
Thotamadi (14), ka e mo apela, ka e mo
nosa. *Mositsane* le *Thotamadi* ge ke di
mo nosa yana, ke gore la pele ke tle ke
ntshe madi a banyana a a leng mo go ene.

Kegore o tlaa t!hapologa, a rota moroto
o o mošibidu, o e leng wa mosetsana, jaaka
ene a tswa go robala le ene a sa nna pila,
a sa bona mosese. (15)

Kegore ene mosetsana, a senya madi
a mosimane, gore pelo yaagwe e be e
opise t!hogo yaagwe.

Dtlhare tse pedi tse, ke a di mo apela
ka metsi gore di bele, gore a di nwe, go
alafa bolwetse bo ba sesadi.

Go t!ogeng foo ka tsa'a *Phenyabanna*, (16)
ka tsaya *Thepelefsane*, (17) ka tsaya
Seretlwana, (18) ka di t!hakanya ka di apaa,
tsa butswa, ka di mo nosa, go thusa tse
pedi tsa mosetsana: ka fetsa le ene
jaanong

Ek gooi hulle die vierde val. Hulle
val toe *Mosibi*: dit wil sê die duiker
(-dolos) lê in die *Mosibi*-posisie.

Ek besef nou dat dit die siekte is
van vroumense.

Modimo (die erdvark dolos) het geval:
'*Die Woorde is deurmekaar*'. Dit toon my
toe dat hy (die pasiënt) 'n hart het (wat
siek is). Dit is hý (die hart) wat siek is.
Dit maak sy kop seer. Toe is ek klaar met
dolos gooi

Ek vra hom hierna: "Hierdie dolosse
vertel hulle leuens?"

Hy sê toe: "Werklik, jy het waarlik
vir my dolos gegooi! Die siekte is net
so in my."

Sy moeder hulle sê toe ek moet hom
dokter. En nou dokter ek hom. As
Modimo my help sal hy gesond word.

Eerstens gaan ek om *elandsboontjie* (13)
te gaan grawe en *rooikambroo* (14), en
ek kook dit vir hom, en laat hom dit
drink. As ek hom die twee middele laat
drink, is dit om eers die bloed van
meisies uit hom te verwyder.

Dit meen dat hy sal urineer, dat hy
rooi urine sal water, wat nl. die meisie
s'n is, soos wat hy by haar gaan slaap
het terwyl sy nie reg was nie, terwyl sy
nog menstrueer. (15)

Dit wil sê sý, die meisie, het die seun
verongeluk en die seun se bloed bederf,
sodat sy hart hom hoofpyn laat kry.

Hierdie twee middele kook ek vir hom
met water, deur dit op te kook, sodat
hy dit kan drink, om hierdie vrouesiekte
te genees.

Hierna neem ek toe *Indigofera*
daleoides (16), *Hermbstaedtia odorata* (17)
en *Seretlwana* (18) en meng hulle en kook
hulle totdat hulle gaar was en laat hom dit
drink om die ander twee van meisies te
help; en ek voltooi toe sy (behandeling)
so.

(13) *Mositsane*: 'omkering' valwyse (vgl. B.40).

(14) *Thotamadi*: (Pl. 23) *Jatropha erythropoda* Pax et Hoffm. rooikambroo.

(15) '*go bona mosese*': om te menstrueer.

(16) *Phenyabanna*: (pl. 260) *Indigofera daleoides* Benth.

(17) *Thepelefsane*: (Pl. 618) *Hermbstaedtia odorata* Burch. T. Cooke.

(18) *Seretlwana*:

L.18

Jaanong ke ya kwa tihogong Ke tsa'a *Mmilo*⁽¹⁹⁾: modi wa teng, le *Moologa*⁽²⁰⁾: modi wa teng, le *Seretlwana*, modi wa teng.

Ke a di *kgakgatha*⁽²¹⁾ ka phalo. Ke tsaa lengetana, ke di loka mo teng. Ke tsa'a tlhogo ya *tshweni*, lerapo la teng, e tonanyana, ke a le *kgekgetha*⁽²²⁾ ka phalo, ke di loka mo lengetaneng, ke a di tlhakanya.

Ke kgetla *motlhô*, ke a o loga kgari. Ke tsa'a lengetana lele, ke le isa mo mollong ke kgothetse mollo, di butswa; ke mo rwea kgari e ya motlho, ke tsa'a lengetana lele le le bollo le ditlhare tsa teng, ke mo pege mo tlhogong

Ge ke fetsa, ke a di folosa Kgari e, ke thibela gore a seke a tshubywa ke lengetana le.

Ke mmola tlhogo tselana fa gare ga tlhogo go e simolla fa *kgori kgoring*⁽²³⁾ go ya fa phatleng. Ke boa gape ke simolla fa gare ga tlhogo go le bana le tsebe tse pedi.

Ke tlhaba diphatso tse nne: ke tlhaba go tloga fa *kgori kgoring* le fa gare ga tlhogo, le go le bana le tsebe engwe le tsebe engwe gape

Yaanong ke tlhakanya mafura a nku le setlhare se se fšelang mo lengetaneng, ke sen'o se sila gore se nne boleta

Ke be ke se duba, ke mo tshase mo tlhogong, mo ditsefeng tse pedi tseo, gore molemo o tle o tsene fa ke mo phatlotseng teng.

Ke yona kalafi yotlhe e nka mo lehang ka yona.

Ge tlhogo e ka pala ka kalafi é, a ka aramediwa gore a tswe mofufutso.⁽²⁴⁾ Tsotlhe ditshika tsa'agwe re tla be re itse gore di tshwanetse go tsama'a⁽²⁵⁾

Ge nka mo arametsa ke tla tsa'a matlapa a le marataro a a kana ka 'feisi' ya motho, a magakwa (a masweu) ke a besa mo mollong.

Nou gaan ek kop-toe: Ek neem die wortel van 'n mispelboom⁽¹⁹⁾ en van die *bergboegoe*⁽²⁰⁾ en die *Seretlwana*-plant.

Ek kap hulle fyn met 'n disseltjie. Ek neem 'n potskerf en sit dit daarin. Ek neem die kop van 'n *bobbejaan*, die been (skedel) van 'n mannetjie, en kerf dit fyn met die disseltjie en plaas dit in die potskerf en meng alles.

Ek pluk *kweekgras* en vleg dit in 'n stutring. Ek neem daardie potskerf en sit dit op die vuur en roer die vuur aan, sodat alles kan gaar word; ek sit hierdie ring van kweekgras op sy kop en neem daardie warm potskerf met die 'medisynes' daarin en sit dit op sy kop.

As ek klaar is, haal ek hulle af. Die stutring gebruik ek om te keer dat hy nie gebrand moet word deur hierdie potskerf nie.

Ek skeer vir sy kop 'n paadjie in die middel van sy kop, beginnende in die *kuiltjie*⁽²³⁾ tot op die voorkop. Ek begin so weer in die middel van die kop in lyn met die twee ore.

Ek sny dan vier snytjies: ek begin sny by die *kuiltjie*, en weer in die middel van die kop en regoor die een oor en ook die ander oor.

Nou meng ek skaapvet met die verkoolde medisyne in die potskerf, nadat ek dit fyn gemaal het tot 'n fyn poeier.

Vervolgens meng ek dit en smeer dit aan sy kop, op daardie twee paadjies sodat die medisyne kan ingaan waar ek hom gekerf het.

Dit is die hele behandeling waarmee ek hom kan probeer (genees).

As die kop nie met hierdie behandeling wil genees nie, kan (mens) hom wasem laat intrek sodat hy sweet⁽²⁴⁾. Ons sal dan weet dat al sy are sal loop.⁽²⁵⁾

Indien ek hom sou laat wasem intrek, sal ek ses wit kwartsiet klippe neem so groot soos 'n mens se vuis en hulle in die vuur 'braai' (baie warm maak).

(19) *Mmilo*: (Pl. 311) *Vangueria cyanescens* Robyns, mispel.

(20) *Moologa*: (Pl. 422) *Croton gratissimus* (Prain) *bergboegoe*.

(21) *kgakgatha*: in klein stukkies te kap met 'n handdisseltjie (*phalo*).

(22) *kgekgetha*: wisselvorm vir *kgakgatha*, om in stukkies te kap.

(23) *kgori kgori*: die *kuiltjie* agter waar die kop aan die nek kom.

(24) *go arametsa*: 'n algemene gebruik by *dingaka* om 'n pasiënt toe te maak met 'n paar komberse en velle en 'n pot met kookwater met kruie daarin, of soos hier vuur-warmklippe met water daarop, onder die komberse te hou om die pasiënt sy siekte te laat uitsweet.

(25) die are moet skoon en oop wees, sodat die bloed behoorlik kan vloei.

L.18

Ge ke sen'o a besa, ke tsa'a *motlho*, ke tsa'a *Kgopo*(26) ke epa mosima, ke lokela di'o tso tsothle tseo f'o dimo mmogo le byang boo.

Ke mo tsisa fa, ke tsa'a kobo. Ke mo ra'a ke re a kotame. Ke tshela metsi ka iketlo, gore ke be ke utlwe gore letlapa lengwe le tshwere metsi, le re: tšhrrrr!

Bollo bo ba teng bo tsena mo meleng wa gagwe, ke mo apesitse kobo gore a seke a tsenwa ke mowa.

Ge a re: "Ke a fsa! " ke tla ne ke le apola go le gonyenyane, gore bollo boo bo fedisege bo timolloge Mme o tlaa tswa metsi a le mantsi Tlhogo ya'agwe e tla fola.

Mme le gona, ge e sa nne botoka mo tlhologong, ke tla tsa'a *Monnamontsho*(27) ke mo fisê, a o sunetsa, mosi wa teng.

Ke tla mo tseela *Mosimane-a-ralentswana*(28) mme o tlaa ba a ithimola. Ke tla tsa'a *Mogapu*(29) ke mo apela mmogo le *Mohubu*(30) le *Tshika-di-thata*(31)

O tlaa thuba, ke go re: a ya kwa nageng. O tlaa fola.

Ge tlhogo e ntse e opa e diriswa ke pelo, ke sa bolo go e leka go e alafa Ke tla bona gore bogolo nka mo tlhatsisa. Mme go mo tlhatsisa ke tiro e tona thata, kagobane re a be re mo dira 'operation' ya Setswana, ekete re mmua. Go a re ruta gore re a be re mmua ka gore o ka re o mo tlhatsisa a swa.

Yaanong setlhare ke *Mathubadifala*(32). Re batla phatsa ya *Moretwa* re a e tlhokotsa, re e tlhabe mo gare ga *Mathubadifala* e ese e epollwe. Ke yona e ke mo tshwarang ka yona. Ke itse go se epa ke sa se tshware ka seatla.

Nadat ek hulle goed warm gemaak het, neem ek *kweekgras* en *Commelina*(26), gawe 'n gat en sit al daardie goed bo-op (die klippe), asook die kweekgras.

Ek bring hom hiernatoe en neem 'n kombers. Ek sê aan hom dat hy moet hurk. Ek gooi versigtig water op, totdat ek hoor dat die een klip water kry en 'tšhrrrr! sê.

Hierdie hitte daarvan gaan in sy liggaam in, nadat ek hom met die kombers toegemaak het sodat hy nie 'n trek kry nie.

As hy sê: "Ek brand! " sal ek die kombers so 'n bietjie wegneem, effentjies, sodat daardie hitte kan opraak, bietjie minder word. Baie water (sweet) sal uit hom kom. Sy kop sal gesond word.

En verder, as dit nie beter word nie in sy kop nie, sal ek *rooistorm*(27) neem en brand, sodat hy die rook daarvan kan intrek (deur sy neus).

Ek sal vir hom 'n *plakkie*(28) kry, en hy sal nies. Ek sal van die *Mogapu*-plant(29) neem en vir hom saam met *Cyphostemma*(30) en *Lasiosiphon kraussianus*(31) kook.

Hy sal 'oopbreek', dit wil sê hy sal ope lyf hê. Hy sal gesond word.

As die kop nog seer bly word dit veroorsaak deur die hart, nadat ek nou lank probeer het om dit te genees. Ek sal sien dat ek hom liewers kan laat braak. Maar om hom te laat vomer is 'n ernstige saak, aangesien ons op hom 'n 'operasie' uitvoer op Setswana wyse, net asof ons hom oopsny. Ons kom tot die gevolgtrekking dat ons hom oopsny daar mens hom kan laat opgooi totdat hy doodgaan.

Die plant is *poeierkwas*(32). Ons soek 'n *rosyntjebos*-stok en maak dit skerp en steek dit in die poeierkwas-bol voordat dit uitgegrawe word. Daarmee hou ek (die bol) vas. So sal ek dit kan uitgrawe sonder om met die hand daaraan te vat.

(26) *Kgopo*: (Pl. 157) *Commelina albescens* Hassk.

(27) *Monnamontsho*: (Pl. 412) *Cadaba aphylla* Thumb. wilde rooistorm, swartstorm.

(28) *Mosimane-a-ralentswana*: (Pl. 8) *Cotyledon* sp. Tvl. plakkie.

(29) *Mogapu*:

(30) *Mohubu*: (Pl. 442) *Cyphostemma puberulum* (C.A. Sm.) Wild & Drummond.

(31) *Tshika-di-thata*: (Pl. 148) *Lasiosiphon kraussianus*.

(32) *Mathubadifala*: *Haemanthus* pr. *coccineus*, poeierkwas.

L.18

Ke be ke se epolle ke ntse ke sa se tshware ka seatla. Seatla same ke phatsa. Mme moriti waaka o seke wa wela mogo sone, ka ke tla be ke se sentse.

Ge ke sen' o se epolla ke a se *photla*(33) ka thipa gore go sale kgaragana ya teng fela.

Yaanong ke tla batla mafsi. Ke ba ra'a ba mpha 'pōtwana'. Ke se *tlhadia*(34) ka mafsi, mme se ntse se le ka phatsa é. Ke se tlhoma ka fa teng ga 'potwana', go fitlhella se be se butswa. Ke be ke se thatlola ke be ke se inola sentse se le ka phatsa e, ke be ke tshella mafsi ale mo selong, a nwa a ba a tlhatsa.

O tla tlhatsa lefulo, mme ge Modimo o rata, o tla fola.

Ge a sa tlhatse ka pele, ke epa *Motlapatlapa* (35) ke a o sega ke sen' o o tlhaba ka phatsa ya *Moretlwa*. Ke a o kgobola ka thipa, ke be ke se isa fa dinkong tsa gagwe. Mme e tla re fela ge a se bona se tswa mafsi yaana, o tla tlhatsa ka bonako.

Mathubadifala, ge se ka mo tlhatsisa, ke a se tsaya ke yo se ba'a ke se fitlha morago ga ditlhatsana mo mabyang. Ke gore se tli lo lala se tsewa ke dilo tse di tshwanang le dimpsa, ka gore se nkg a mafsi.

Ke gore ke badimo. *Badimo ba tsama'a mo lefatsheng ba tsentse meoya ya bona mo dibataneng tse di sêlang, jaaka bophiri le bophokobye.*

Go thusa *Mathubadifala* jaaka ge a na a tlhatsisa, re tsa'a *Ntige*(36) le *Mogôtlhō*(37) re a di tlhakanya. Re a di mo apela, a nwi a ba a fole.

Ek grawe dit uit terwyl ek steeds nie daaraan raak nie. 'My hand is die stok'. En ook moet my skaduwee nie daarop val nie. daar ek dit so sal bederf.

Nadat ek dit uitgegrawe het maak ek dit met 'n mes *skoon*(33) sodat slegs die bol oorbly.

Nou neem ek melk. Ek sê aan hulle om vir my 'n 'potjie' te gee. Ek *kook* dit *mel*(34) melk maar terwyl hierdie stok nog daarin steek. Ek plaas dit binne in die potjie totdat dit gaar is. Dan haal ek dit van die vuur af en haal (die bol) uit terwyl die stok nog daarin steek, en ek gooi die melk in iets; hy drink dit en gooi dan op.

Hy sal skuim opbring, en as Modimo wil, sal hy gesond word.

As hy nie gou opgooi nie, grawe ek 'n *Ammocharis*-bol(35) en ek sny dit nadat ek dit met 'n *rosyntjebos*-stok gestee het. Ek krap dit skoon met 'n mes, en hou dit voor sy neus. Net sodra hy dit sien terwyl die melk so daaruit kom, sal hy sonder meer opgooi.

As die *poeierkwas*-bol hom laat opgooi, neem ek dit en gaan sit dit weg, en ek gaan sit dit agter die bossies in die gras. Dit wil sê dit sal die nag daar lê en deur goed weggeneem word soos honde, aangesien dit na melk ruik.

Dit wil nl. sê dis die voorvadergeeste. *Die voorvadergeeste wandel op die aarde deurdat hulle hul geeste in roofdiere plaas wat (kos) optel, soos die wolwe en die jakkalse.*

Om die *poeierkwas* te help, soos wat hy daardeur opgegooi het, neem ons *Ntige* en *kameeldoring*(37) en meng hulle. Ons kook dit vir hom, hy drink en word gesond.

(33) *photla*: om met 'n mes af te skraap, skil, skoonmaak.

(34) *tlhadia*: om iets mêt water, melk, ens. te kook.

(35) *Motlapatlapa*: (Pl. 65) pr. *Ammocharis coranica* Herb.

(36) *Ntige*:

(37) *Mogotlho*: (Pl. 411) *Acacia giraffae* Burch. kameeldoring.

L.19

TLHOGO E KGOLO

(Matebele-*ngaka* wat tussen Kgatla woon te Dikgatlong, Botswana. 1953)

Motho o o bolailweng ke tlhogo e kgolo, o alafywa ka *Tallapoa*⁽¹⁾. O tsa'a modi wa teng o se segelle mo lengeteng la Setswana, o bo o tsa'a metlang ya teng o 'ira kgari ka yona, o bo o mmee kgari mo tlhogong.

O bo o tsa'a magala o a tshella mo lengetaneng, o tshelle modi mo teng. O bo o bea lengeta mo'dimo ga kgari e. Ge a utlwa tlhogo e thutufala, a go bolelle, o bo o tsaya lengetana le sentle ka boiketlo o le baya fatshe. Ke go re: o mo rola tlhogo e tona. A ba a sikamisa tlhogo, a diga kgari.

O bo o tsee setlhare se se tswang mo magaleng, o se sile bopi o bo o mo tlhabe sefapaano mo tlhogong, ntlha tsoo-nne. Kamoso o tla bo a fodile.

DIE 'SWAAR' HOOPFYN

Iemand wat 'n swaar hoofpyn het, word behandel met duiwelsdis⁽¹⁾. Jy neem van die plant se wortel, en kerf dit in 'n kleipotskerf. Nou neem jy van die ranke van die plant en maak daarvan 'n krans, (pot-stut) en sit dit op haar kop.

Vervolgens neem jy (gloeierende) kole en gooi hulle in die potskerf, en gooi die (gekerfde) wortel daarop. Jy plaas die potskerf bo-op die potstut. As sy voel dat haar kop warm word, moet sy vir jou sê, en dan haal jy die potskerf versigtig af en sit dit neer. Dit beteken: jy lig die groot kop (-seer) van haar af. Sy moet haar kop kantel en die kransie afgooi.

Hierna neem jy die verkoolde plant in die potskerf, verpoeier dit, en maak vir haar 'n kruis op haar kop deur hierdie poeier op 4 plekke in te kerf. Die volgende dag sal sy gesond wees.

L.20

TLHOGO E KGOLO

Tlhogo e kgolo ke bolwetse bo bo tsenang mongwe le mongwe. Botsenwa ke ditshika tse di sa phelang sentle: tsa matlho le tsa ditsebe.

Ge motho a thunya tsebe, re fitlhela bokoa ba ditshika. Le matlho jalo.

Kalafi ya teng ke *mafura a tlhapi* kgotsa a noga e e bidiwang *phika*.⁽²⁾

Motswako ke pheko e e bidiwang *Legetla*⁽³⁾, le pheko e e bidiwang *Mollwana*⁽⁴⁾. Di sebedisiwa le *thethele*⁽⁵⁾. *Thethele* ke seboko sa lesaka. Di tlhakangwa ka go di remela.

Tse dingwe tsa tsona o di rwala ka lengeta mo tlhogong gore bollo ba tlhogo bo kopane le ba lengeta.

DIE GROOT HOOPFYN

Die groot hoofpyn is 'n siekte wat elke mens kan oorval. Dit word veroorsaak deur die are wat nie goed funksioneer nie: dié van die oë en dié van die ore.

As iemand oorpyn kry, vind ons dat die are swak is. En die oë net so.

Die behandeling hiervoor is die vet van 'n vis of van 'n slang wat *phika*⁽²⁾ genoem word.

Die toevoegsel is 'n kragmiddel nl. *Bulbine stenophylla*⁽³⁾, en ook die *Mollwana*-plant⁽⁴⁾. Hulle word saam met *thethele*⁽⁵⁾ gebruik. *Thethele* is die miswurm wat in die beeskraal gevind word. Hulle word vermeng deur hulle saam fyn te kap.

'n Deel daarvan plaas jy in 'n potskerf op die kop (van die pasiënt), sodat die hitte (koorsigheid) van die kop kan verbind met die hitte van die (warmgemaakte) potskerf.

-
- (1) *Tallapoa*: (Pl. 553) *Dicerocaryum zanguebarium* (Lour.) Merrill, duiwelsdis.
 (2) *phika*: 'n slang waarvan al die *dingaka* praat: lyk soos 'n mamba, net groter en vinniger met rooi oë en seil blitsvinnig met die voorste helfte regop van die grond af gelig.
 (3) *Legetla*: *Bulbine stenophylla* Verdoorn.
 (4) *Mollwana*: plant-naam, beteken: klein vuurtjie.
 (5) *thethele*: hier 'n miswurm. Die naam word ook algemeen gebruik vir *Urginea burkei*, ook bekend as Sekanami, slangkop.

L.20

O gotsa mollo, o bo o baya lengeta mo teng ga leiso le mollo. Le nna bollo bo bo lekanyeng go le rwala mo tlhogong. Fela, se se leng teng, o seke wa sega motho ka thipa, gobane motho o ka seka a fola pila. Bo ka didimala, ba boa gape, a lwala.

O tshwanetse go *logetsa*⁽⁶⁾ ditsebe le matho ka *theko*⁽⁷⁾ ya noga le tlhapi, o tswakantswe le mafura a seboko sa lesaka se se bidiwang: thethele.

Jy maak 'n vuur, en plaas die potskerf bo op die vuurmaakplek en die vuur. Dit word net warm genoeg sodat die kop dit kan verduur. Wat belangrik is, is dat jy nie die pasiënt moet sny (vir bloeding) met 'n mes nie, want dan sal hy nie mooi gesond word nie. Die hoofpyn kan bedaar, en kom net later weer terug en maak hom siek.

In die ore en oë moet jy drup: die gesmelte vet van die slang of vis, wat vermeng is met die olie (vet) van die wurm uit die kraal wat thethele genoem word.

L.21

TLHOGO E KGOLO

(Kgatla-ngaka van Saulspoort, Tvl. 1965)

Tlhogo e kgolo, ke gore tlhogo e e lwalang, e opetse pele e sa fe nako.

Jalo ke *rola* (8) tlhogo e kgolo ka go e alafa ka pheko tse pedi fela, le seboko sa *motsutelo*⁽⁹⁾ wa dikgomo.

Seboko se bidiwa *thethele*⁽¹⁰⁾ sa *mosutele*.

Dipheko tsa teng ke: *Legetla*⁽¹¹⁾ la setlhare le pheko e e bidiwang *Mollwana*⁽¹²⁾.

Mmolwana o a fisa go feta Mmabatsane⁽¹³⁾, mme o ka kgobola letlalo la motho ge o ka lala mo ene.

Ke gore nka mmofella Mollwane mo tlhogong 'ire' kampo tse pedi mme o tla bo a fsele mmala o montsho.

Mme e na le matla go goga botlhoko.

Thethele e bonolo ka e phela ka moroto wa dikgomo. E nna mo sakeng kwa tlase ga mosuteli. Mo mothong e goga⁽¹⁴⁾ botlhoko bole.

DIE GROOT HOOFPYN

Die groot hoofpyn beteken dat die kop seer is, en aanmekaar seer bly sonder enige onderbreking.

Nou haal ek (die las) van die kop af⁽⁸⁾ deur dit te behandel met net twee middele en die beesmiswurm.⁽⁹⁾

Hierdie wurm word '*Thethele*'⁽¹⁰⁾ van die mis genoem.

Die kragmiddele wat daarby kom is: *Bulbine stenophylla*⁽¹¹⁾ en die middel *Epaltes gariépina* (klein vuurtjie)⁽¹²⁾ genoem.

Die *Epaltes* brand erger as 'n *brandnetel*,⁽¹³⁾ en dit is in staat om 'n mens se vel te laat afdop as dit 'n naglank op hom sou bly.

Dit beteken dat ek hierdie 'klein vuurtjie' om sy kop kan bind vir 'n uur of twee, en dit sal hom 'n swart streep brand.

Maar dit is kragtig om die pyn uit te trek.

Die *thethele*-miswurm is saggeaard aangesien hy net van die beeste se urine lewe. Hy woon in die beeskraal onder die mis. Op 'n mens trek hy daardie pyn uit.⁽¹⁴⁾

(6) *logetsa*: om iets in oë of ore te drup (ook Brown).

(7) *theko*: ke mafura, die olie verkry van slang of vis vet.

(8) *rola*: om van die kop af te lig.

(9) *motsutelo*, *mosuteli*: beesmis in 'n kraal.

(10) *thethele*: miswurm uit die beeskraal.

(11) *Legetla*: (Pl. 483) *Bulbine stenophylla* Verdoorn.

(12) *Mollwana*: (Pl. 644) *Epaltes gariépina* (D.C.) Steetz.

(13) *Mmabatsane*: *Urtica* sp. brandnetel.

(14) die *miswurm* word geplaas op 'n kaalgeskeerde kruis op die kop waar kerfplekke is, dan suig hy die bloed uit.

L.21

Se a phela, jaaka molwetsi o, mme re tshwanetse go se tihakanya le setlhare se, gore le ene a kgone go phela.

MADI A NGOPE

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 1965)

Madi a magolo a a bidiwang *ngope*⁽¹⁾, a alafiwa ka *kgaga*⁽²⁾ le madi a yona, ka mokgwa wa karametso.

Maekgetha⁽³⁾ a ditlhare ke:

Modubu⁽⁴⁾, *Motlhakola*⁽⁵⁾
Mosunyana.⁽⁶⁾

Mosi wa mosunyana o ka idibatsa motho ge a ka o aramela thata.

Re tsaya medi ya tsona, re a tihakanya le madi a kgaga.

Jalo tshidi ya tsona re e jesa molwetse yo a bolawang ke *ngope*.

Go tswa ga madi a *ngope*, re a emisa ka kgaga le madi a yona.

Motswako o mogolo wa maekgeta a ditlhare ke *mositaphala*⁽⁷⁾. Re o tsenya mo karametsong, gore o site madi go tswa ge re mo arametsa ka kgaga le mositaphala. O tla ne a ithimola a tswa madi, mme a rothela mo phekong e a e aramelang.

Die wurm leef, net soos hierdie kranke, maar ons moet dit meng met hierdie ander middel sodat die kranke ook weer (normaal) kan lewe.

L.22

BLOEDING

Die 'groot bloeding' wat *ngope*⁽¹⁾ genoem word, word behandel met 'n *ietermago*⁽²⁾ en sy bloed, deur damp-inademing.

Die medisynes wat ingeadem moet word,⁽³⁾ is:

die *vaderlandswilg*⁽⁴⁾, 'n soort *gwarriebos*⁽⁵⁾ en die *haak-en-steek*⁽⁶⁾-doring.

Die rook van die haak-en-steek kan iemand laat flou word as hy dit te kwaai intrek.

Ons neem hulle wortels en meng hul met die bloed van die ietermagog.

Die verkoolde poeier daarvan moet die pasiënt wat ly aan bloeding eet.

Hierdie bloeding laat ons ophou met die ietermagog en sy bloed.

Die groot toevoegsel van die medisynes wat ingeadem moet word is die (gestrepte) *honderdpoot*.⁽⁷⁾ Ons plaas hom ook in die ademmiddele, om te help keer dat die bloed nie uitkom nie as ons hom die ietermagog en honderdpoot laat inadem. Hy sal aanhoudend nies, en bloed laat uitkom, en dit sal drup op die kragmiddel wat hy inasem.

(1) *ngope*: die bloeding van die neus, mond of keel.

(2) *kgaga*: ietermagog.

(3) *maekgetha*: ke ditlhare tsa karametso: die medisynes wat ingeadem moet word.

(4) *Modubu*: *Combretum glomeruliflorum*, vaderlandswilg.

(5) *Motlhakola*: *Euclea multiflora* Hiern. soort gwarriebos.

(6) *Mosunyana*: *Acacia* (litakunensis) heteracantha, haak-en-steek.

(7) *mositaphala*: die rooi- en groen-gestrepte honderdpoot wat in die gras is en deur 'n rooibok se neus tot in sy brein deurdring en hom doodmaak.

L.22

Re tliilo a tsa'a aotlhe re a sila boleta
ka e le tshidi mo lengetaneng, re be re mo
sunetsa le go mo jesa tshidi eo mo dijong
tsotlhe tse a tla di jang, le mo metsing, mme
o tla ba a folla ruri.

Mositaphala o bolaya phala, ka go e
tsena ka nko ge e fula, e be e tsenella ka
kwa bokong, e be e ja boko bo, go fitlhela
e be e swe.

Ge o ka e fitlhela o e *arela*⁽⁸⁾, o tla
fitlhela mositaphala o le teng o ntse o
phela.

Le podi kampo nku e a tle e bolawe
jalo ke mositaphala.

Kgaga ge re e tsaya e le pheko ya ngope,
ke go re ga e nke e tswa madi. Ge e tswa
madi, ke go o e thubile tlhogo. Madi a
yona a tliilo tswa mo nkong fela; gape e a
gonyela⁽⁹⁾ ge e go bona. Mme ngope, re
batla gore madi ao le one a gonyele, a
eme.

Ge a ka tswa madi mo dinkong, mme
ditaola tsa supa gore ke mokgwa wa go
loiwa, ke tliilo mo alafa ka madi a
phuduhudu, sebeta sa yona.

Ke gore: *phuduhudu* e ka siana 'dimaele'
di le 10 e somoga ditlhakwana, mme e sa
lape.

Kegore mokgwa wa yona, e kapele!
Kana o ka tsama'a mo nageng o sa e bone,
e be e re: "Bupp!" e tshosa wena!

Phuduhudu ke moleko o o kapele, jalo re
alafa moleko ka yona.

Ons neem dit alles, maal dit fyn,
aangesien dit reeds verkoolde poeier
is in die potskerf, en ons laat hom dit
opsnuif en laat hom die poeier ook eet
in al die kos wat hy sal eet, en ook in
die water, en hy sal dan volkome genees.

Hierdie honderdpoot maak 'n
rooibok dood, deur in sy neus in te
gaan as hy vreet, en daarvandaan gaan
hy dieper in tot by sy brein, en eet
daardie brein totdat hy doodgaan.

As jy hom sou aantref en oopsny⁽⁸⁾,
sal jy die honderdpoot nog lewendig
binne-in vind.

Selfs 'n bok of skaap word soms so
doodgemaak deur die honderdpoot.

As ons die *ieternagog* neem as
kragmiddel teen bloeding, is dit omdat
daar nooit bloed uit hom kom nie.
Bloed sal slegs uitkom as jy sy kop
verbrysel. Sy bloed sal net by sy neus
uitkom; ook het hy die manier om sy
kop in te trek⁽⁹⁾ as hy jou sien. En
hierdie bloeding wil ons hê moet ook
so 'kopintrek' en ophou bloei.

As daar bloed by sy neus uitkom, en
die dolosse sou wys dat dit vanweë
towery is, sal ek hom behandel met
die bloed van 'n *steenbok* dit wil sê
met sy lewer.

Die rede is: 'n steenbok kan 10 myl
ver hardloop en selfs sy kloutjies kan
losskeur, maar hy sal nie moeg word
nie.

Dit wil sê sy geaardheid is, hy is
vinnig! Jy kan bv. in die veld loop en
hom nie sien nie, en dan sê hy net
"Bupp!" en hy maak jou skrik.

Die steenbok is 'n haastig kragmiddel,
daarom gebruik ons hom om toordery
te genees.

---

(8) *arela*: oopsny en ondersoek.

(9) *gonyela*: die kop terugtrek soos 'n krimpvarkie of skilpad.

L.23

**NGÔPÊ:(1) KE GORE BOLWETSE
BA MADI.****AANHOUDENDE BLOEDING
D. W. S. BLOED SIEKTE(1)**

(Tlokwa-*ngaka* van Gaborone, Botswana. 1955)

Ge ke bileliwa motho a bolawa ke ngope,
ke tsaya *kgaga*, dikgapetla tsa teng le madi
a yone a a bopilweng ka mmu.(2)

As ek geroep word vir iemand wat
ly aan tandvleisbloeding, neem ek 'n
ietermagog, sy skubbe en sy bloed wat
in 'n klont gedruk is met grond.(2)

Gape ke tsaya *Mogoke* ke gore:
Bogoma(3) gape ke tsaya *Morokoroko*(4)
gammogo le nkgothu wa *Mosu*(5).

Ook neem ek *Setaria sphacelata*(3);
verder neem ek *Pollichia campestris*(4)
saam met die *rooi gom* wat afdrup van
'n *haak-en-steek*(5).

Ke tla kwa molwetseng ke di kgethile,
ke gore ke di remeletse.

Ek sal na die pasiënt gaan nadat ek
dit fyngekap het (met 'n handbeiltjie).

Ke batla lengetana, ke di tshegetsa mo
mollong gore di kuelle. Re a tthatlhosa
ge di kuella, re ya go mo arametsa ka
dikobo. Di ya tima, re sila tshidi e ya
tsona.

Ek soek 'n potskerf, en hou hulle
(daarmee) oor die vuur gestut sodat
die rook uit hulle kan trek. Ons neem
hul van die vuur af sodra hulle begin
rook en daarna gaan ons hom met
die komberse laat sweet. Hulle koel
af en ons maal hierdie roet van hulle.

Ka tshidi re mo thaba ditokollo tsotlhe,
re mo tshase ka tshidi e. Mo mantsiboya
molwetsi ge a robala o tloodiwa ka tshidi
èle, e dubilwe ka sereledi. Gape re a e mo
jesa entse e le yona tshitlho eo.

Met die poeier kerf ons al sy lede-
mate in, en vryf die poeier vir hom in.
In die aand as die kranke gaan slaap
word hy ingevryf met daardie poeier
wat gemeng is met room. Ook laat
ons hom dit eet, nl. daardie poeier.

Yaanong ke kgonne go e emisa, madi
ao. Ke gore o a fola.

So kry ons dit reg om daardie bloed
te laat stilstaan (stol). Dit wil sê hy is
gesond.

Ge re tshepile *kgaga* mo bolwetseng bo
ba ngope ke gore *kgaga* e boi thata. Ge
e ka go bona, e a hunyela(6).

As ons so veel op die *ietermagog*
vertrou in hierdie siekte van tandvleis-
bloeding is dit omdat die *ietermagog*
so skugter is. Sodra hy jou sien trek
hy terug.(6)

Yaanong molwetse o, ge re mo alafa
ka *kgaga*, madi a gagwe a boifa a *kgaga*;
a go e *gotsa*.(7) Kegore madi a gagwe a
eme a *gotsa* a *kgaga*.

As ons hierdie kranke dokter met
'n *ietermago*, is sy bloed bang vir die
bloed van die *ietermago*; dit gaan
net so word.(7) Dit wil sê sy bloed
gaan staan omdat dit geword het soos
dié van die *ietermagog*.

-
- (1) *ngope*: die aanhoudende bloei van die tandvleis en neus, wat veral by natuurlike voorkom.
  - (2) *madi le mmu*: bloed wat op die grond geval het, kan met grond en al in 'n klont gedruk word vir gebruik.
  - (3) *Bogoma*: (Pl. 40) pr. *Setaria sphacelata* (Schum) Stapf. & Hubb.
  - (4) *Morokoroko*: (Pl. 349) *Pollichia campestris* Ait.
  - (5) *Mosu*: *Acacia tortilis* Forsk. Hayne subsp. *heteracantha*, haak-en-steek.
  - (6) *hunyela*: soos 'n skilpad sy kop intrek. Met die naboetsingsmagie moet die bloeding van die kranke ook 'n kop intrek'.
  - (7) *gotsa*: om te word soos, na te aap.

L.24

NGOPE(1)

TANDVLEISBLOEDING(1)

(Teks gedikteer deur evangelis van die N.G. Sendingkerk, Saulspoort, Tvl. 9.6.1962)

Bolwetse ba ngope bo alafiwa ka: *matlalo* a mabedi a *kgaga*, le *madi* a yona, le fa a tshologile fa fatshe. Ge go sena madi a *kgaga*, o tsaya madi a khudu ya metsi, ba re *kgapantlheng*.⁽²⁾

Die siekte van tandvleis- en neusbloeding word genees met: twee *skubbe* van 'n *ietermagog* en sy bloed, selfs al het dit op die grond gestort. As daar nie ietermagogbloed is nie, neem jy die bloed van 'n waterskilpad.⁽²⁾

Jaanong o epa modi wa *Mokokwele*⁽³⁾ le modi wa *Mokhukhu*.⁽⁴⁾ Dilo tse o di remela mo phatheng ka phalo. O bo o mo arametsa.

Nou grawe jy die wortels van *Bridelia mollis*⁽³⁾ en die wortels van *Mokhukhu*.⁽⁴⁾ Hierdie goed kap jy fyn op 'n vel met 'n handpikkie. Daarna laat jy hom daarmee sweet.

Ge go le mafura a phepa a nku, tshidi e ya teng ge e sitswe e le boleta, o e tsaya ka monwana, o mo gotlha mo menong.

As daar skoon skaapvet is, neem jy die fyngemaalde poeier van die verkoolde medisyne, met die vinger en vryf sy tande daarmee.

O tsaya modi ole wa *Mokokwele* le modi ole wa *Mokhukhu*, o e bofa setlhôtswanyana, o a e apaya, o mo nosa jaaka kôfi, le ge e le kopi e sa tlala.

Jy neem daardie *Bridelia*-wortel(s) en daardie *Mokhukhu*-wortel(s) en bind hulle in 'n bondeltjie en kook hulle en laat hom (die aftreksel) drink soos koffie, sê maar 'n koppie byna vol.

Yôna tshidinyana e o e tshella mo bogobeng ge a ja. A ka fola ka pela: mo malatsing a mabedi a mararo.

Daardie poeiertjies gooi jy op pap as hy eet, Hy sal spoedig gesond word; in twee dae of in drie.

Nna ka nosi ke kile ka leka ka 1923 kwa Rhenosterkraal. Ka alafa ngwana wa sekolo. A folla ruri go fitlhela kajeno. Ke mosadi, o na le bana.

Ek self het probeer in 1923 te Rhenosterkraal. Ek het 'n skoolkind genees. Sy het heeltemal gesond geword, tot vandag toe. Sy is (nou) 'n vrou, en het kinders.

L.25

GE MOTHO A TSWA MADI

AS IEMAND BLOEI

(*Motlhako*-ouderling en 'poenskop'-ngaka, dus kruiedokter' in Botswana. 1952)

Ge motho a tswa madi ka dinko bakeng la bolwetse, ke epa modi wa *Monokane*⁽⁵⁾ le wa *Moretlwa*⁽⁶⁾. Ke a di sila, ke be ke di tlhakanya. Ke molemo wa madi, kampo madi a ngope.

As iemand se neus bloei as gevolg van siekte dan grawe ek van die wortels van die *rapuisboom*⁽⁵⁾ en van die *rosyntjebos*⁽⁶⁾. Ek maal hulle fyn en meng hulle. Dit is 'n middel vir die bloed, of selfs vir aanhoudende neusbloeding.

(1) Hierdie evangelis weet niks van die vorige teks nie.

(2) *kgapantlheng*: klein waterskilpad met skewe nek.

(3) *Mokokwele*: (Pl. 141) *Bridelia mollis* Hutch.

(4) *Mokhukhu*:

(5) *Monokane*: (303) *Ozoroa insignis* Del. rapuisboom.

(6) *Moretlwa*: *Grewia flava* rosyntjebos.

L.25

Kampo motho a pšhega madi ka marago, o tla apa'a bogobe bo bo metsi o tshelle mo mogopong. O bo o tsee bupe bo ba Monokane le Moretlwa, o bo dire sefapaano mo bogobeng, o bo fuduwe, o jese molwetse. Modimo ge o rata, o tla tsoga.

Ge ke tshella bope sefapaano, ke gore ke dira gore madi a fapane, a sa tlhola a tswa ka tsela e a neng a tswa ka yona, a eme.

Of as iemand bloed ontlas kook jy waterige pap en gooi dit in 'n bord. Jy neem nou van hierdie rapuisboom- en rosytjebospoeier en strooi dit in 'n kruis op die pap, en roer dit om en laat die kranke dit eet. As Modimo wil sal hy gesond word.

As ek die poeier in 'n kruisvorm strooi, doen ek dit sodat die bloed kan kruis en nie meer uitgaan waar dit uitgegaan het nie maar gaan staan.

L.26

GO EMISA MADI

Pheko ya madi a a tswang mo mothong ka bopele kgotsa ka marago, a a tswang ka go fisa kapa ka botlhoko; kalafi ya teng a kgonwa ke pheko e e bidiwang Mokhukhuta⁽¹⁾, ka go e apaya le go e nwa gararo ka letsatsi ka kopi, pele ga go ja dijo.

O tlhatswa madi a kafateng ga mala.

Gape *Mokhukhuta*: o *thulega*⁽²⁾ motho ka ona. Motswako wa yona ke Sekaname.⁽³⁾

Ge o thulega motho, tekanyo ya teng ke 'quarter of a gallon'.

Itse gore o lekantse go tlhatswa mala. Mme o mo thulege gabedi ka beke fela.

Ge madi a tswa ka matlho kgotsa ka ditsebe, itse gore ke diso, Jalo sila *selaole*⁽⁴⁾, o se sefe pila, o se tshelle mo teng ga matlho gararo ka letsatsi, marothodi a la mararo ka gangwe mo teng ga ditsebe.

O tlhatswa ka *lesiba*⁽⁵⁾ la kgogo gararo ka letsatsi.

OM DIE BLOED TE LAAT STOL.

'n Kragmiddel vir die bloed wat voor of agter uit 'n mens kom en wat brand of pyn veroorsaak, die genesing daarvan kan bewerkstellig word met die middel wat *Triumfetta*⁽¹⁾ genoem word, deur dit te kook en 'n koppievol daarvan drie maal per dag te drink voor ete.

Daardeur reinig jy die bloed binne in die maag.

Ook kan hierdie plant gebruik word as 'n enema.⁽²⁾ Dit word versterk deur die bolplant: slangkop.⁽³⁾

As jy iemand 'n enema gee, dan neem jy 'n kwart gelling van hierdie middel.

Jy weet dat jy genoeg geneem het om die maag uit te spoel. Maar jy moet hom net twee enemas per week gee.

As die bloed by sy oë of ore uitkom, moet jy weet dat dit sere is. Maal nou van die Lantana-plant⁽⁴⁾ en sif dit goed deur en gooi dit drie maal per dag in die oë of drie druppels op 'n keer in die oor.

Jy moet die oor 3 maal per dag uitwas met 'n hoenderveer.⁽⁵⁾

(1) *Mokhukhuta*: *Triumfetta* sonderi Fic. + Hiern.

(2) *thulega*: om 'n 'enema' te gee, destyds met 'n beeshoring as tregter.

(3) *Sekaname, Thetheli*: *Urginea burkei*, slangkop.

(4) *Selaole*: *Lantana rugosa* (Thurb.)

(5) *lesiba*: 'n veer (soos van 'n tarentaal of hoender).

L.27

*PHEKO E TSAMAYA LE MADI
A MOTHO*

Leswalo la mmita le tsamaya le madi a motho ka go dubiwa ka mafura a phologolo e a sa e *bineng* mo tihagong ya gagwe.

Ge motho a *bina* selo kgotsa go ana phologolo, e a mo *sira ka seriti*⁽¹⁾ sa yona, gonne o a e ana.

Leba *Motlhakola*⁽²⁾ wa ditlhako ge di wele ka *lerethe*⁽³⁾. Itse ge di gana mafura ao fela.

Gape itse gore a ka dumelwa ke amangwe le amangwe jaaka a phala kampo a podi, gongwe nku kampo kgomo kampo a phofu.

*'N KRAGMIDDEL MOET
SAAMSTEM MET MENS SE BLOED*

Die roeperkragsalf moet saamstem met 'n mens se bloed, deur met 'n dier se vet gemeng te word, wat hy nie vereer as *totem* dier nie.

As iemand iets of 'n dier as totem het, dan '*oorskadu*' (die dier) hom met sy 'persoonlikheid'⁽¹⁾ omdat hy (die dier) vereer.

Let op die dolosse se valwyse '*Motlhakola*'⁽²⁾ wanneer hulle op die 'rug' val.⁽³⁾ Weet dat hulle net daardie soort vet weier (vir die paraat).

Weet ook dat enige ander soort vet geskik sal wees, soos die van 'n rooibok of 'n bok, of die van 'n skaap of bees of van 'n eland.

L.28

GO PHEPAFATSA MADI

(Matebele-*ngaka* wat tussen Kgatla van Botswana woon, 1953)

Ge o bona o ingwa'a, mme go tswa lekgaraga, o tsa'a modi le kutu ya *Bogoma*⁽⁴⁾ o e tlantle, o e lokele mo metsing gore e robale mo teng. Kamoso o tihape mmele otlhe. O tla tswa sethito thata mo mmeleng. E tla re morago ga sethito, o tla utlwa mmele o baba. Ge o ingwa'a o ka seke wa tswa dikgaragana, mme o tla fola.

OM DIE BLOED TE REINIG

As jy jouself krap en daar 'n knop te voorskyn kom, neem jy die wortel en stingel van *Setaria sphacelata*⁽⁴⁾ stamp dit fyn en sit dit in water om so te oornag. Die volgende môre moet jy die hele liggaam was. Jy sal baie sweet. Nadat jy gesweet het, sal jou liggaam begin jeuk. As jy jou krap sal daar nie meer knoppe kom nie, en jy sal gesond word.

-
- (1) *Seriti*: Persoonlikheidsuitstraling, die 'iets' wat elke mens en dier het wat hom 'n lewende persoonlikheid maak.
  - (2) *Motlhakola*: beteken 'omkering' as die dolos op sy 'rug' omgekeer is.
  - (3) *lerethe*: die rugkant van 'n beeskloutjie.
  - (4) *Bogoma*: (Pl. 40) pr. *Setaria sphacelata*.

L.29

BOLWETSE BA PHEFO

Ge nka bona mosimane, motlhapo waagwe o tswa o tlhakana le madi, go kaya gore o tsenwe ke phefo, a mo tshwara diphilo.⁽¹⁾ Yaanong diphilo tsa gagwe di bokoa. Ga di tlho' di bereka. Engwe e bokoa.

Le ene ga a sa tlhole a natefelwa ke sepe: dijo kgotsa metshameko.

Ke tliilo mo apeela *Motokwane*⁽²⁾ lerole la teng, le '*wynruit*'⁽³⁾ le *Seswagadi* sa setlhare, se se sugang matlalo.

O tliilo nwa kgaba tse pedi, gararo ka letsatsi morago ga dijo, re tle re leke go ntsha maruru mo go ene.

Kana '*wynruit*' e thuba '*koors*' mme Batswana ba lemogile gore e dumallana le tlhare tse pedi tsa bona.

Motokwana ba tswa *Lôwe*⁽⁴⁾ ka sona.

'KOUÉ VAT' – BILHARZIA OF NEFRITIS

As ek 'n seun sien van wie die urine bloederig is, beteken dit dat die wind in hom ingedring het, en sy niere aangetas het.⁽¹⁾ Nou is sy niere swak en wil nie meer werk nie. Die een is swak.

Ook hy, daar is niks meer wat hy geniet nie: voedsel of speletjies.

Ek gaan vir hom *dagga*⁽²⁾ kook, die poeier daarvan, en *wynruit*⁽³⁾ en (pr.) *Jatropha zeyheri* die boomsoort waarmee velle gebrei word.

Hy moet twee lepels-vol drink, drie maal per dag na ete, sodat ons kan probeer om die 'koue' uit hom uit te kry.

Wynruit breek natuurlik koors, en die Batswana het geleer dat dit saamwerk met hulle eie twee plante.

Dagga, daarmee kom hulle van *Lôwe*⁽⁴⁾ af.

L.30

SETLHARE SA MADI

(Tlokwa-*ngaka* van Gaborone, Botswana. 1955)

Seswagadi⁽⁵⁾ ke setlhare sa madi, mme molwetse o mongwe le o mongwe o o lwalang madi, a ka nosiwa kopi e tletseng ya metsi a teng, ge a tlhatlhegilwe.

Ke go re, se yo ntsha magorometsa mo ene. Se a mo thubisa gore go tswa leswe mo go ene, mme setlhare se tla sala se baakanya madi a gagwe.

MEDISYNE VIR DIE BLOED

Verfbol⁽⁵⁾ is 'n medisyne vir die bloed, en enige kranke wat bloedmoeilikeid het kan 'n koppievol gegee word van die treksel hiervan nadat dit gekook was.

Dit sal die verstopping in die persoon verwyder. Dit sal hom of haar laat ontlas sodat al die 'vuil' uit kan kom, en die medisyne bly agter en maak die bloed reg.

-
- (1) *Nefritis* en *Bilharzia* wat albei bloederigheid in die urine veroorsaak, word hier geïnterpreteer as die wind wat die niere afgekoel het en laat begin bloei.
  - (2) *Motokwane*: *Cannabis sativa* L., dagga. Hier is 'n geval van dagga wat gedrink moet word. (Vgl.): Watt & Breyer – Brandwijk (p. 761): "We can find no evidence of the eating of dagga in S.A."
  - (3) *wynruit*: *Ruta graveolens* L.
  - (4) *Lôwe*: is 'n gat in die plat sandsteen-rots, naby Mochudi en volgens oorlewering is dit daar waar die eerste mense en diere uit die aarde gekom het. Hierdie uitdrukking beteken dus: 'Vanaf die vroegste tye'.
  - (5) *Seswagadi* = *Kobo-di-tshetlha*: (Pl. 50, 563) *Jatropha zeyheri* Sond. verfbol.

L. 31

THOTAMADI(1)

DIE BLOEDDRUPPER(1)

(Tlokwa-*ngaka* van Gaborone, Botswana 1955)

Seswagadi(2) se se namagadi ke:
Thotamadi. Ke setlhare sa madi. Mogongwe o fitlhela monna a rotha madi, a ntse a rotha a re: thô-thô-thô! O mo tlihathegela thotamadi. O a mo nwa. Ge e le a sitsweng, re mo tabolela ka leswana la tee, re tshela mo koping, mo metsing a belang, re a huduwe re a mo nose, kamoso le maitsibowa. Mme madi ale agwe a tla ema.

Kampo le ge e le *tlhogo*, ka e le madi, e ka nna ya alafiwa ka yona Thota-madi.

Ge *mosadi* a bona *setswalo*(3) se le sentse mo go ene, se mo tlela ka bokete, kampo go fetisa malatsi, re tsaa Thota-madi, re sege dikapetlana di le tharo.(4) Re a di tlihathega ka pitsa di le tharo yaana, mme re mo nose metsi a teng, re mo laele gore a tle e re mantsibowa a nwe metsi a teng gape. E tla re kamoso ka phakela ge bosa bo sa, a tsee kgapetla engwe a yo e epela mosima ka fa morago ga ntlo. A e tsenye mo mosimaneng oo mme a tlapologe mo go ona, ka a na a itshokile ka motlhapo; a ba a katela.

Kamosô a ba a dire jalo gape le kamosô o mongwe go fitlha mo yona ya boraro. Ke go re ka go dira jalo, o tswalla setswalo go se thibela go nna malatsi a le mantsi. Se tshwanetse go nna malatsi a le mararo fela. Ke yona kalafo ya Thotamadi.

Die vroulike verfbol(2) is rooikambroo. Dit is 'n middel vir bloed. Moontlik vind jy dat 'n man bloed drup: thô-thô-thô! Jy moet vir hom die 'bloeddrupper', rooikambroo, kook. Dit drink hy. As dit reeds verpoeier was skep ons vir hom 'n teelepel-vol uit, gooi dit in 'n koppie in kookwater, roer dit en laat hom dit drink, soggens en saans. Daardie bloed van hom sal gaan staan.

Of selfs as dit 'n kop (seer) is, – aangesien dit bloed (drukking) is (wat dit veroorsaak) kan dit behandel word met 'bloed-drupper'.

As 'n *vrou* vind dat haar maandstonde te erg vir haar is, en oormatig kom, of vir te veel dae, dan neem ons 'Bloeddrupper' en sny 3 skywe af(4). Ons kook al 3 gelyk in 'n potjie en laat haar hierdie water drink, en gee haar die voorskrif om in die aand weer van die water te drink. Die volgende môre vroeg met dagbreek, moet sy dan die een skyfie neem, en daarvoor 'n gaatjie gaan grawe agter die huis. Sy moet dit in daardie gaatjie sit en dan daarop urineer, aangesien dit haar gepla het; en dan moet sy dit toegooi.

Die volgende dag moet sy weer so maak en weer die daaropvolgende dag. Deur dit te doen, sluit sy die menstruasie af om dit te verhinder om nie baie dae lank te duur nie. Dit moet net 3 dae lank duur. Dit is dan die behandeling met 'Bloeddrupper'.

-
- (1) *Thotamadi*: (Pl. 23) *Jatropha erythropoda* Pax & Hoffm. rooikambroo, 'n klein plantjie met 3 bolletjies op mekaar wat 'bloed drup' as hulle seer gemaak word. Die plant het heelwat tannine in.
- (2) *Seswagadi*: (Pl. 50) *Jatropha zeyherii*, verfbol.
- (3) *setswalo*: *mosese*, bloedvloeïing, menstruasie.
- (4) die 3 skywe word van bo na onder afgesny..

M.1

GE MOSADI A SA TSHOLE BANA

Ge mosadi a sa tshole bana, go batliwa *Moremelo*. (1) Pheko, e, ke *Lesitwane*, mme ke *moremelo* mo sesading.

Re yo tswaka ka *Morothothobe*(2) o mosweu. Ka moo, ge mosadi a sa *pepi* re tla bona ka mokgwa wa sesadi, ka go bona 'tshentshi' ya gagwe.

Ge e ne e mo tsa'a malatsi a le mararo, e tla mo tsaya malatsi a tsheletseng, ka go re yona, mo lebakeng lo lotlhe e ne e *imina* e sala ka mo teng ga gagwe. Jalo madi a gagwe a neng a ntse a le mo go ene nako yotlhe, a tshwanetse go thubega a feta malatsi a mararo.

Mosadi o tla go itekodisa ka boroko ba gagwe. Ge a fetsa go ja, ke go robala. Ge o mo naya tiro, o tliilo fitlhela a robetse. Ge o tla itse gore o tlaatla pila, ke go re ge a tlhapa, o a otsela, mokgwa o o neng o ese mo ene.

Jaanong re tliilo dumela gore phodiso e tliilo ba'a teng.

Madi a gagwe a simolla go kokotlela. Kegore ge a kopanye le monna, o tsere.

Gantsi mosadi ge a sa kgone go tsaya mpa, ke go re: ge a bonye 'tshentshi', monna wa gagwe, ga a mo nee lebaka. O thibella *mami* a mangwe a a neng a tshwanetse gore a a ntshe.

Ngwana o *tlhamega* (3) mo metswetsweng e e ka nang "30 minute", ge bobedi madi a bona a tlhatswegileng pila.

M.2

MOREMELO (1) WA SESADI

Go fetola mosadi gore a tle e tshole bana, re a mo remela ka *Letsididi-lanoka*. (4)

Sona se tshwanetse go *thekga* mohubu wa gagwe gore popelo ya gagwe e se ke ya lesa. Go re yalo ke gore: re alafile pusa ya mosadi gore e seke ya bowa, e tle e tshole peo ya monna.

AS 'N VROU NIE KINDERS KRY NIE

As 'n vrou nie kinders kry nie soek ons *Asparagus suaveolens*. (1) Hierdie middel is katdoring, en dit is 'n 'baarmoeder-sluiter' vir vroue.

Ons versterk dit met wit *Morothothobe*. (2) Ons kom tot die oortuiging wanneer 'n vrou nie bevrug word, as gevolg van haar maandstonde.

As sy voorheen drie dae geneem het en nou ses dae, is dit omdat dit in haar verberg bly.

En nou moet die bloed wat al die tyd in haar was, uitbreek in meer as drie dae.

Die vrou sal vir jou sê hoe sy geslaap het. As sy geëet het, word sy vaak. As jy vir haar werk gee, kry jy haar aan die slaap. Jy sal weet dat sy regkom, as sy vaak word wanneer sy gewas het, wat nie voorheen met haar gebeur het nie.

Ons sal nou vertrou dat daar genesing sal wees.

Haar bloed sal begin om te versamel. Dit wil sê, as sy en die man bymekaar is, dan 'neem' sy.

Dikwels as 'n vrou nie kan swanger word nie, is die rede dat wanneer sy haar maandstonde gehad het gee haar man nie vir haar kans nie. Hy keer 'n deel van die afskeiding wat nog moes afgekom het.

'n Kind word 'verwek' (3) in 30 minute se tyd as albei se bloed mooi skoon gewas is.

FETUSVORMING (1) VIR 'N VROU

Om 'n verandering te weeg te bring by 'n vrou, sodat sy kinders sal kry, gee ons vir haar 'n kragmiddel-behandeling met die rivierklimopplant. (4)

Dit moet 'aangewend' word op haar nael, sodat die baarmoeder nie moet 'laat los' nie. Dit beteken: Ons het die baarmoederopening behandel sodat dit nie sal skietgee nie maar die manlike saad sal bewaar.

(1) *Moremelo, Lesitwane*: *Asparagus suaveolens* Burch. (Pl. 571)., katdoring.

Moremelo, kan ook beteken: ' 'n middel om bevrugting te verseker'.

(2) *Morothothobe*:

(3) *go tlhamega*: die 'verwek' van 'n baba, skep, daarstel.

(4) *Letsididi-lanoka*: 'n rivierklimopplant; ook die waterlikkewaan en die krokodil.

M.2

Jalo re tllilo bona a fetogile a boile a le moimana. Go tloga foo o tla *pepa* go fitlhella a eme, go tshola bana. Phetolo ya go supa gore jaanong o eme, o tshwanetse go timollwa ke mosese wa gagwe.

Re tllil'o mo remela ka Letsididi-lanoka.

Pele re ngatha 'setokinyana', re tshuba, re sila tshidinyana ya yona, re mo tshwara mohubu ka yona, uku'tse nne, go sireletsa popelo.

Gape o a o apa'a, o a o nwa: o se nwa kabosigo, a se nwa mantsiboana. Kegore gabedi mo letsatsing pele ga go ja.

Ge a robetse, maikutlo a otlhe a gagwe ke a a batlang monna.

So sal ons vind dat sy verander het en nou verwagting is. Van daar af sal sy swanger word totdat sy ophou om kinders te kry. Die verandering om te wys dat sy ophou baar sal verminder word deur haar maandstondes.

Ons gaan haar bevrugting verseker met rivierklimopplant.

Ons breek net eers 'n stukkie af en verkool dit en maal dit in 'n poeier. Ons kerf daarvan in om haar nael op die 4 'hoeke' (windrigtings), om die baarmoeder te beskerm.

Ook moet sy van die plant kook en dit drink, in die oggende en aande, twee maal per dag voor ete.

As sy slaap sal haar hele begeerte na (haar) man wees.

M.3

GO RE MOSADI A NNE MOIMA

Moremelo (1) ke setlhare sa go re mosadi a tle a nne moima, le ge a tlhokile ngwana ngwaga tse di lesome le go feta foo.

Jaaka ge monna wa gagwe a dule tlhagala a pallwa ke go kopana le ene; a bogolo mosadi a ithwale ka monna o sele a tle a bone o a ka mo gellang metsi ge a tsofetse.

Ke go re ke tla mo batlela setlhare sa Moremelo. Ke se rufe, ke go re o a se *rufa*. O tsaya sengwe sa gago le ge e le 'sikisipensi' gongwe kgokelo, o se baya mo setlhareng.

Go rialo ke go re o lopa sengwe se o se batlang ka tebogo.

Ge e le *lepetu* (2) ke le rwese setlhare. Se tla ne se ruruga se ira *bohutaboswa*. (3)

DAT 'N VROU MOET SWANGER WORD

Die katdoring (1) (en ook bobbejaantou) is die plant wat gebruik word om te bewerk dat 'n vrou swanger sal word, selfs al het sy vir 10 jaar of langer, nie 'n kind gehad nie.

Soos wanneer haar man 'n verswering het en nie in staat is om met haar te verkeer nie; laat tog liewers hierdie vrou swanger word by 'n ander man, sodat sy iemand kan kry wat vir haar water sal skep as sy oud geword het.

Dit beteken dat ek vir haar die 'uterustoebinder'-middel moet kry (katdoring of wildedruif). Ek moet 'vra met danksegging', d.w.s. jy gee iets uit dankbaarheid. Jy neem iets van jou al is dit 'n sikspens of 'n haakspeld, en plaas dit aan die boom.

As jy dit doen, dan vra jy iets wat jy wil hê, en sê dankie.

As dit 'n nekring (2) is, dan moet ek die plant dit laat dra (om 'n tak sit). Die tak sal daar opswel en 'n vergroeiing (3) maak.

-
- (1) *Moremelo*: Een van die plante wat die uterus 'sluit' na ontvangenis: so bv.: (Pl. 571) *Asparagus suaveolens*. Burch. (katdoring). Die *Asparagus* word ook volgens Watt. & Breyer-Brandwijk p. 688, by verskeie stamme gebruik, o.a. S. Sotho om vrugbaarheid te bevorder. *Rhoicissus tridentata* (Pl. 533), bobbejaantou is ook 'n *moremelo*.
- (2) *lepetu*: nekring.
- (3) *bohutaboswa*: vergroeiing by 'n afbindplek.

M.3

Ge e le kgokelo, ke a e gokela mo kaleng. Ge e le lemao, ke a tlhaba mo teng. Ge e le 'sikisipensi' ke mo tsenya mo mmung fa gare ga medi.

Setlhare se, se na le bana jaaka ditloo, me ke tliilo tsa'a bana ba. A le mongwe o remela motho a le mongwe.

Ke go re: le ge nka tsaya di le lesome, motho a le mongwe ke mo alafa ka elengwe fela.

Ke tliilo e mo apela, mme e ntse e le yona, ke tliilo e tshuba ke mo 'tshwara' mofufu (4) ka tshidi ya yona.

O tla ne a ikapela dingatanyana tsa yona mo pitseng e e sa 'ruseng', mme a ne a nwa metsi a teng.

Go riana ke go re mosadi o tliilo fetoga 'tshentshi' (5) ya gagwe, a e bona ge ngwedi e palama, kafa bophirimatsatsi. Mme o tla ithwala pila fela.

As dit 'n haakspeld is, steek ek dit vas om 'n takkie. As dit 'n naald is, steek ek dit in die stam. As dit 'n siks-pens is steek ek dit in die grond tussen die wortels.

Hierdie plant, het 'kinders' net soos kaffergrondboontjies, en ek gaan hierdie kinders neem. Een (bolletjie) bind een persoon se uterus.

Dit meen dat al sou ek 10 neem, behandel ek een persoon net met een.

Ek sal dit vir haar kook, so heel. Daarna verkool ek dit en behandel haar naeltjie (4) met die poeier daarvan.

Sy sal vervolgens stukkies daarvan vir haarself kook in 'n potjie wat nie roes het nie, en van daardie 'water' drink.

Dit beteken dat die vrou haar maandstondes (5) gaan verander, en dit sal vind as die maan klim in die weste.

Sy sal so normaalweg swanger word.

M.4

MOTHO KE NOGA

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl., 4.4.1963)

Lenaka la moleko (6) re le dira ka mafura a motho le noga, lebolobolo.

Lebolobolo kana ke *tshutsa*. (7) Go tewa go suma ga yone noga e, ge e go utlwa, e feta e re: "Huuu! " Ke gore mowa wa yone o tletse mo go yone, e be e gakalla.

Ke tsa lebolobolo la thaba ka e le bogale. Le a tlofa bolele bo bo ka fetang 8 ft.

Motho ge a sule, a sa bola, monko waagwe ke wa noga. Ke gore re mo bophiring ba Modimo ge e tlhama motho. Ke gore mo kgwedding tse pedi ge di tletse, re fitlhela motho o ke noga.(8)

DIE MENS IS 'N SLANG

Die medisynehoring teen toordery (6) maak ons met (o.a.) mensvet en slangvet, pofadder.

Die pofadder is natuurlik 'n 'blaser'. (7) Wat bedoel word is die blaasgeluid wat hierdie slang maak as hy jou hoor, en "Huuu! sê. Dit wil sê sy asem is vol in hom, omdat hy kwaad is.

Ek neem die bergpofadder aangesien hy kwaai is. Hy spring, 'n distansie langer as 8 vt.

As 'n mens gesterf het, sonder dat hy sleggeword het, is sy reuk die van 'n slang. Dit beteken dat ons hier by die geheimenisse van God is as Hy 'n mens skep. Dit wil sê net sodra die twee maande vol is (na bevrugting), vind ons hierdie mens is 'n slang. (8)

(4) *mofufu*: nael(tjie).

(5) *tshentshi*: om te menstrueer (waarskynlik afgelei van Engels, 'change'; gewoonlik: *go bona mose*).

(6) Hierdie horing word spesiaal berei teen toordery.

(7) *tshutsa*: (skynbaar) 'n groepsnaam vir diere wat 'blaas' soos verkleurmannetjie en pofadder. Hierdie soort diere word as van die kragtigste medisynese beskou.

M.4

Ge a nna kgwedi tse nne o na le tlhogo le maoto le matsogo. Jaanong o na le ditokollo, mme o ka seke wat itse matlho le molomo. Ge a fetsa kgwedi di thatharo, go matlho le molomo le 'tsebe.

Go rialo ke gore: Motho kwa tlhagong ke noga. Bagologolo ba re: "Motho ge a tlhongwa ke Modimo, ke noga." Jaanong ge ke akaanya mafoko a, ke bona gore kalafi ya motho ke noga. Nna ke tsaya fela jaaka ke ne ke bona bagologolo ba tlhama selo se, eseng jaaka nka ikgopolelang.

As hy vier maande (in die baarmoeder) bly het hy 'n kop en voete en arms. Nou het hy ledemate, maar jy sal nie sy oë en mond uitken nie. As hy ses maande voltooi het is daar oë en 'n mond en ore.

Om dit te beweer beteken dat die mens na sy oorsprong 'n slang is. Die ou mense het gesê: "As God 'n mens skep, is hy 'n slang." As ek nou hierdie woorde oordink, sien ek dat die (regte) behandeling van 'n mens met 'n slang moet wees. Ek neem dit net soos ek die ou mense dit sien doen het, nie soos ek dit vir myself mag uitdink nie.

M.5

GO BOPA MOTHO

OM 'N MENS (BABA) TE VORM

(Kgatla-*ngaka* te Pilanesberg, Tvl., 1962)

Motho ge re mmona mo lefatsheng, ga se gore o tsalwa fela. Nyaa o a bopywa.

As ons 'n mens sien op aarde, is dit nie dat hy sommer gebore word nie. Nee hy word 'gevorm', (opgebou).

Go bopa motho ke tiro e kgolo, gobane mosadi o tshwanetswe ke go alafisiwa ka dipheko, go siamisa teng ya gagwe pele, gore a lemoge lebaka la *go bona lehuto* (1) kgwedi tse pedi kgotsa tse tharo, a boetse mo tshimologong ya bonyana.

Om 'n mens te vorm is 'n groot werk, want 'n vrou behoort behandel te word met kragmiddele, om eers haar inwendig reg te kry, sodat sy kan weet watter tyd sy die 'knoping' (1) moet kry, na twee of drie maande wanneer sy gekom het by die begin van 'n kind se bestaan.

Ge a bona lehuto jalo pila, o neelwa *Morothothobe* (2) o apeilwe, gore o kgone go dira ngwana mo mothong wa sesadi.

As sy die knoop so goed gekry het, word *Morothothobe* (2) aan haar gegee, wat gekook is, om te help om die kind in hierdie 'vroumens' te vorm.

Le gona, a be a thusiwe ge a le mo sesadi gore se se bobole, go fitlha a tshole ngwana ka tshwanelo le lebaka la go tsalwa mo kgwedi tse 9 fela.

Ook moet die kind gehelp word as hy nog in die vroulikheid (baarmoeder) is om nie siek te word nie, totdat sy 'n kind na behore kry, en op die regte tyd vir die geboorte nl. die 9e maand.

Tsela di pedi tsa themelo (3) ya popô ya motho: go nwa dipheko, le go aramela dipheko.

Daar is twee maniere om iemand te behandel met 'n oog op die vorming van die mens, (3) nl. om middele te drink, en ook om kragmiddele in te adem. Dit is, om die middel in te adem om die bloed (fetus) binne in die baarmoeder te versamel tot 'n eenheid. (4)

Ke go aramela sebokana sa pheko go bokêlela madi teng ga motho ntloneng e lengwe fela. (4)

Met woorde, sê ek: *Modimo* moet gehelp word, sodat ook Hy gehoor sal gee aan jou gebed en dit vervul, sodat die kind gebore sal word.

Ka mantswe ka re: Modimo o a thusiwa, le ôna o rapedisegwe o utlwe thapellong tsa gago ngwana a tsalwe.

(1) *go bona lehuto*: 'om 'n knoop' te kry.

(2) *Morothothobe*:

(3) *go remela, ke go bofa mosadi ka kwa popelong, gore a kgone go tshola bana*. *Remela* is om 'n vrou se uterus so te 'bind' dat sy kinders kan kry.

(4) Die bloed (foetus) in die baarmoeder moet versamel word deur die kragmiddel en bymekaar gehou word.

M.6

GO FETOLA SETSHEDI

Go fetola motho kampo setshedi se se namagadi kgotsa se se tonanyana. Ke gore ge mosadi a ka belega basetsana fela, ke tshwanetse go mo alafa ka mfetola wa dipheko tse:

Morokolopodi (1) le
Mfetola (2) le
Moologa (3)

Go rialo, ke go re ge a tshwanetse go tshola ba ba tonanyana, re a mo fetola ka tse tharo tsele, mme e le tse di tonanyana. (4)

Ge re batla go re a belege basetsana re a mo fetola ka tse di namagadi.

Ke go re go na le *Morokolopodi* o motonanyana le o monamagadi, le *Mfetola* le *Moologa* jalo fela.

Re tlilo tshuba kungwa ya *Moologa* re e tlhakanya le tse dingwe, di sa tshubiwa.

Mosadi re tlilo mo tlhabela letheka, le monna jalo ka *Mfetola* o.

Ka mo kitsong ya rona go na le ngwaga o re ka kopang gore a re tsholele mosimane. Foo re tla dirisa tse ditonanyana.

Ge e le *pôô* ke tla a tlhabela dinôka le mokokotlo ke be ke e nosa *Mfetola* o.

Ene ntate ke mmonyane a fetola dikgomo tsa gagwe jalo, mme ga nna jaaka fela ge a rata.

Le nna ka nosi ke na le basimane ba ba supang, le ge go fetile ba ba bedi, mme kajeno re dirisitse *Mfetola* o, gore ge *Modimo* o rata re tle re fiwe ngwana wa mosetsana.

GESLAGSVERANDERING

Om 'n mens of 'n lewende (dier) te verander wat vroulik is of wat manlik is. Dit beteken dat as 'n vrou net dogters kry, dan moet ek haar behandel met die volgende kragmiddele wat kan 'verander':

bokdoring (1) en
Indigofera sp. (2) en ook
bergboegoe. (3)

Dit beteken dat as sy seuns moet kry, 'verander' ons haar met bg. drie plante maar met die manlikes. (4)

As ons wil hê sy moet dogters kry, 'verander' ons haar met vroulike plante.

Dit beteken dat daar 'n bokdoring-plant is wat manlik is en een wat vroulik is. So ook die *Indigofera* en 'n bergboegoeplante.

Ons sal die vrug van die bergboegoe plant verkool en meng met die ander wat nie gebraai is nie.

Ons sal inkerwinge vir die vrou op haar heupe maak, en ook die man, met hierdie *Indigofera*-plant.

Volgens ons kennis is daar 'n jaar waarin ons kan vra dat sy vir ons seuns moet baar. Ons gebruik daarvoor die manlike plante.

As dit 'n bul is sal ek inkerwinge (met die middel) maak op sy kruis en sy rug en laat hom hierdie *Indigofera* drink.

Ek het my vader gesien toe hy sy beeste verander het, en dit was net soos hy dit wou gehad het.

Persoonlik het ek 7 seuns, al is twee van hulle reeds dood, en ons het nou hierdie 'verandering' toegepas, sodat as *Modimo* wil, ons 'n dogter gegee sal word.

---

(1) *Morokolopodi*: pr. *Lycium tetrandrum*, bokdoring.

(2) *Mfetola*: (Pl. 601), *Indigofera* pr. *hilaris* Eckl. & Zeyh.

(3) *Moologa*: (Pl. 422) *Croton gratissimus* Prain, bergboegoe.

(4) Meeste plante wat dorings het is manlik, en sonder dorings vroulik; maar soms kry twee plante dieselfde Tswana-naam, maar die een is manlik en die ander vroulik.

M.7

PUSA (1) MO SESADING

Kitsiso ya mosadi ge a sa tshole bana, a sa le monye mo bophelong ba gagwe, a na le ngwaga di le 26–30, ke go re o na le bolwetse bo re bo bitsang *pusa*.

Mosadi a ka se ka a *ima* ngwana ge a lwala bolwetse ba *pusa* mo lebakeng la sesadi, gobane popelo ya mosadi e a tlhatsa, e gana bophelo be sesadi, mme mosadi a ntse a ikhunela, (2) kgotsa go bona lehuto, mme a sa ithwale.

Kalafiso ya teng ke: seboko se se bidiwang *khunyedi*, gongwe phepheng le mokatane wa ntlha.

MISLUKTE SWANGERSKAP (1)

Die bekendmaking van 'n vrou se onvermoë om kinders te kry, terwyl sy nog jonk is en sy nog maar 26–30 jaar oud is, is omdat sy die ongesteldheid het wat ons 'teruggee' noem, nl. mislukte swangerskap.

'n Vrou kan nie 'n kind 'dra' (in die baarmoeder vorm) as sy hierdie siekte van 'teruggee' het tydens haar swangerskap nie, want die baarmoeder van die vrou 'braak', en weier die vroulike leefwyse, en dit terwyl die vrou haar maandstondes kry, (2) of verwagting word maar nie volle swangerskap bereik nie.

Die genesing hiervoor is: die wurm wat genoem word *khunyedi* of 'n skerpioen saam met die eerste wilde waatlemoen.

M.8

GO SEKAMA GA POPELO

Mosadi ge a tshotse bana ba le bane, fela a ema go tshola bana, mme a ruruga maoto, le mabogo, a tshela ka go opywa ke tlhogo bosigo le motshegare, ebile a *phuile* sefatlhego, ke go re o a be a lwala bolwetse ba popelo.

Lebaka la gagwe, a sa tlhole a bona lehuto, ke go re popelo e sekame pele ga lebaka; la ema. Lehuto la gagwe le tla ka go imina.

Kalafo ya teng ke ka: *Thabo*, (3) le *Seswagadi* (4) le *Selomi*. (5)

SKEEF HANG VAN DIE BAARMOEDER

As 'n vrou vier kinders het, en ophou om kinders te kry, en haar voete opswel en haar arms, en sy nag en dag voortdurend hoofpyn het, en haar gesig ook nog geswel is, is dit omdat sy 'n ongesteldheid van die baarmoeder het.

Die rede waarom sy nie meer 'n kind 'ontvang' nie, is omdat haar uterus te vroeg skeef hang. Haar ontvangenis word 'n storting.

Die genesing hiervoor is met die volgende middele: kakieonkruid (3), verfbol (4) en *Rhynchosia burkei*. (5)

M.9

BOLWETSE BA PHOTSA (6)

Bolwetse bo, bo thata go alafywa. Photsa ke bolwetse ba go gatisiwa madi a pelego a motho a a tlang le ngwana a sule. Jalo madi ao re a bitsa madi a photsa.

MISKRAAM AS SIEKTE

Hierdie siekte is baie moeilik om te genees. Miskraam is 'n siekte wat veroorsaak word deur 'n mens te laat 'trap' op die bloed wat kom in 'n kraamgeval waar die foetus reeds dood is. Daardie bloed noem ons miskraam bloed.

(1) *pusa*: 'teruggee' d.w.s. die onvermoë om bevrug te word.

(2) '*go ikhunela ga mosadi*': maandstondes kry.

(3) *Thabo*: (Pl. 512) *Gomphrena celosioides* Mast., kakieonkruid.

(4) *Seswagadi*: (Pl. 463) *Jatropha zeyherii* Sond., verfbol.

(5) *Selomi*: (Pl. 558) pr. *Rhynchosia burkei* Benth.

(6) *photsa*: is om 'n miskraam te hê veral gedurende die eerste paar maande van swangerskap.

M.9

A kgona go *loya* (7) motho ka go mo gatisa macto, e fele e be bolwetse bo bo pallang dingaka tsa batho basweu.

Mme se ke boloi:

Bo alafywa ka meleko e:

tšhadube(8), *loôpô* (9),
'boloisele', *mmu wa matlhorwe* (10)
le gala ya *leobu*, le *madi* a motho,
fela.

O a di tlhakanya ka *Moragangaka*.(11)

O dira lenaka la go alafa ka lona.

'n Mens kan daarmee getoor (7) word, deur te maak dat hy met sy voete daarop trap, met die gevolg dat dit 'n siekte word wat blanke geneeshere nie gesond kan kry nie.

Maar dit is toordery.

Dit word deur die volgende kragtige middele behandel:

Boteti se minerale klip (8) geel-grond (9) blousel, grond van die Matlhorwekop (10) en die gal van 'n verkleurmanneltjie, en 'mensbloed', net dit.

Jy meng dit alles met stinkbas. (11)

Jy maak hiervan 'n medisynehoring om mee te genees.

M.10

GE BOIMANA BO IMINA (12)

Ge mosadi a le moimana, mme boima ba mosadi bo imina a bonetse kgwedi ruri, re a be re alafa lebaka la mpa ya mosadi gore a seka a senya kgotsa go tsholla *namane* (13) e e momonegileng.(14)

Kana go rialo ke lebaka le le dirisang gore namane e tsalwe ka dikgwedi tse e leng tsona, ka mokgwa o:-

Namane e tsalwa dikgwedi tsa yona di le some.

Pheko ya sesadi ke Morare. (15) Jalo re mo arametsa dikala tsa Morare. Gape re ngatha segwere sa Morare re se apaya, se bela, re faga *leselesele* (16), re mo naya, a ja malatsi a bêkê mo mesong le mantsiboana.

AS 'N MISKRAAM DREIG (12)

As 'n vrou swanger is, en haar swangerskap dreig met 'n miskraam nadat sy reeds nie meer haar maandstonde gekry het nie, behandel ons die baarmoeder van die vrou sodat sy nie die 'kalf' (13) (die ongebore kind) wat nie gelukkig is nie(14), 'uitstort'.

Deur dit te doen, word verseker dat die kind gebore word in die aangewese maande, en wel op hierdie wyse:-

Die kind word gebore nadat hy '10' maande oud is.

Die kragmiddel vir vrouens is die *Morare*-rankplant. (15) Ons laat die vrou die takkies wat skroei inadem. Ook neem ons 'n stuk van die bol van die plant en kook dit, en maak dan daarvan slappap (16) en gee dit aan haar vir 'n week lank, soggens en saans.

(7) *loya*: 'toor' in die sin dat iemand wat op hierdie miskraam bloed trap, self 'n miskraam sal hê.

(8) *tšhadube*: Rooi minerale klip van Boteti, Noord-Botswana.

(9) *loôpô*: geel-grond.

(10) *mmu wa matlhorwe*: 'toor'-kragtige rooi-geel grond bo op Pilanesberge.

(11) *Moragangaka*: *Pittosporum viridiflorum* Sims.

(12) *go imina*: die refleksief van '*mina*' om 'n neus te snuit dus: self uitsnuit; hier: 'n miskraam dreig.

(13) *namane*: kalf, maar ook soos hier: die fetus, ongeborene.

(14) *momonega*, *ngôngôrega*: ontevrede te wees.

(15) *Morare*: 'die ranker', 'n rankplant, pr. *Cyphostemma sulcatus* C.A.Sm.

(16) *leselesele*: slappap.

M.10

Pheko e, Morare e tlhatswa teng ya mosadi pila le go rara namane mo teng ga popelo, gore mosadi a se senye.

Tiriso engwe, namane e golela kapelepele. E tla e nonofile ka dikgwedi tsa yona.

Namane ge e ka tlhaga ka kgwedi ya bo 6 kampo ya bo 8, ga a nke a phela. A ka phela ge a tlhaga ka kgwedi ya bo 7 gongwe 9 kampo 10.

Hierdie *Morare*-kragmiddel wás 'n vrou se binnekant mooi skoon en rank ook die 'kind' mooi vas binne in die baarmoeder, sodat die vrou nie 'n skade moet aanrig nie.

'n Ander gevolg: die ongebore kind groei baie vinnig. Hykom frissegebou tevoorskyn op een van sy maande.

Indien 'n ongeborene op die 6e of 8e maand sou verskyn, sal hy nie leef nie. Maar hy kan leef as hy op die 7e of 9e of 10e maand sou kom.

M.11

GO PHUTHELA⁽¹⁾ MADI A MONNA

OM DIE MAN SE 'BLOED' TE 'VERSAMEL' (1)

(Tlokwa-*ngaka* van Gaborone, Botswana, 7.5.1955)

Ge mosadi a lwala bolwetsi ba *pusa* (2) re mo alafa ka *Ngámane*. (3) Ke go re, re a sega kwa tlase, re se dira maragonyana. Mme mosadi re mo laela gore a se tlhatlhege mme a se tlhokomele gore se seke sa wa. Ge se wa, a se emise, go fitlhela se butswa, ke gona a tlhatlhollang.

As 'n vrou die siekte het van 'terug te gee', (2) behandel ons haar met *Hypoxis rooperi*. (3) D.w.s. ons sny (die bol) onder af en maak daarvoor 'n 'sitvlakkie'. Ons gee aan die vrou die opdrag om dit te kook en om op te pas dat dit nie omval nie. Indien dit omval moet sy dit weer laat staan totdat dit gaar is, waarna sy dit van die vuur kan afhaal.

Ge a se tlhatlhotse, ga a se tshelle mo koping. Ke go re o a se gatella mo pitseng ka menwana, a ba a nwa metsi a teng a ntse a se gateletsa. Le ge a ka se ntshetsa a se baya mo koping se ntse se eme ka marago ge a nwa metsi ao.

As sy dit afgehaal het, gooi sy dit nie in 'n koppie nie. D.w.s. sy druk dit vas in die potjie met haar vingers en drink daardie water terwyl sy dit so vasdruk. Sy kan dit selfs uithaal en dit in 'n koppie sit, om so op die 'sitvlak' te staan terwyl sy daardie water drink.

Go dira jalo ke go re, re itsa gore se seke sa tshikinyega, mme se dira gore le yona popelo e eme go le gongwe, e se ka ya nna ya tshikinyega.

As ons so maak, is dit om te verhoed dat dit wikkell, en dit verseker dat die baarmoeder op een plek sal staan en nie heen en weer moet skommel nie.

Le ge a ka tlhatlega jalo malatsi a a ka nang le ge e le beke tse tharo. A nwa kamoso le mantsiboya.

Sy kan so aanhou om dit dag vir dag te kook selfs vir 3 weke lank. Sy drink (die water) elke oggend en aand.

Séle se ntse se tlhatlhagwa jalo ngaka o tsaya *Ngámane* o mongwe, mme o a se betla go nna sethibo. O tla nna a bitsa mosadi a se mo naya gore a ye go se lekanya, gore se mo thibe sentle.

Terwyl daardie (bol) so gekook word, neem die *ngaka* 'n ander *Hypoxis rooperi* bol en sny dit in die vorm van 'n prop. Hy gee dit aan die vrou om in haar te pas en haar goed te sluit.

-
- (1) Die opvatting is dat die baarmoeder die vrou se bloed en die semen van die man moet 'versamel' en vorm tot 'n mens. Waar hierdie teks in goedertrou gegee is, en nou ook so weergegee word, lewer dit 'n belangrike toeligting oor die *ngaka* se opvatting van bevrugting.
- (2) *pusa*: van *busa*, om terug te gee, dus die semen terug te gee i.p.v. op te neem en daarmee 'n mens te 'vorm'.
- (3) *Ngámane*, *Tshuku-ya-pôô*: (Pl. 91; 499) *Hypoxis rooperi*. Moore.

M.11

Yaanong ge se mo lekanye ditaelo di laetse gore se nne fa tlhogong ya gagwe, mme ka nako le nako ge a kopana le monna, ge monna a tloga, o thiba ka sona, go fithela beke tse tharo kampo tse nne. Kana mo mosong o mongwe le o mongwe ge a tsoga, o a se ba'a.

Ngaka o tlaatla a se fithela, a re: "Ko'o se latlha." A ba a se tsaya a yo se sila se ntse se na le madi a monna le mosadi. A tsee bopi bo, a ba na'a a re ba je.

Bo tla yo tshwara madi a bone, ka monna o jele madi a mosadi, mme mosadi o jele madi a gagwe. Ke go re madi a bone a tla ratana. Mosadi o tla kgona go phuthela madi a monna mme ba tla bona ngwana.

As dit haar pas, kom die voorskrifte dat dit by haar kopenent moet wees en dat elke keer wanneer sy en die man bymekaar is, wanneer hy haar verlaat moet sy daarmee toemaak, vir 3 tot 4 weke lank. Elke oggend as sy opstaan sit sy dit weg.

Die *ngaka* sal kom en dit daar vind en sê: "Ek gaan dit weggooi". Hy neem dit dan en gaan maal dit fyn terwyl die 'bloed' van die man en die vrou nog daaraan is. Hy neem hierdie poeier en gee dit aan hulle en sê hulle moet dit eet.

Dit sal hulle bloed(e) gaan vasvang aangesien die man die vrou se bloed geëet het en die vrou het sy bloed geëet. Dit meen dat hulle bloed nou van mekaar sal hou. Die vrou sal nou in staat wees om die man se bloed 'te versamel' en hulle sal 'n kind kry.

M.12

GO HUBULOGA, (1) GORE GO TSALWE

Dikgomo di alafywa ka setlhare sa *Mohubu* (2) gore di hubuloge, ke go re di bofologe, di tsale.

Se a tlhakangwa le *Mabofe* (3) le *Mojakabomo* (4) le *Theteli* (5) le *Sejabaleki* (6) le *Morala* (7), go tlhapisa dikgomo gore di tsale.

Mohubu o a nowa ke motho o monamagadi le o motonanyana, gore a mewa ya bone e funologe, ba seke ba nna ka go hupellana.

O se tlhakanya le *Khupamarama* (8) re be re se bitsa re re:-
"Fitlholang, se bipilwe bofitlha bo sobologile.

OM VRUGBAARHEID TE BEVORDER (1)

Die beste word behandel met die *Cissus puberulus*-plant (2) sodat hulle 'losgeknoop' kan word en vrugbaar wees.

Dit word gemeng met *Cissus quadrangularis* (3) en 'met-opset-eet'(4) asook slangkop (5) en *Scilla lancifolia* (6) en die Transvaalse katjiepiering (7), om die beste daarmee te besprinkel sodat hulle kan kalf.

Vrouens en mans drink ook die *Cissus puberulus* plant sodat hulle wedersydse gesindheid kan losknoop, en hulle nie 'ingehoue' teenoor mekaar moet wees nie.

Jy meng dit met die groot bitterappel (8) waarna ons dit aanspreek en sê: "Moenie meer vir mekaar wegsteek wat bedek is nie die donker grys is ontbloot". Nou behoort hulle 'bloed' ook te ontvou.(9)

(1) *hubuloga, bofologa*: om los te knoop.

(2) *Mohubu*: (Pl. 442) *Cissus puberulus* C.A.Sm.

(3) *Mabofe*: (Pl. 1) *Cissus quadrangularis*.

(4) *Mojakabomo*:

(5) *Theteli*: (Pl. 64) *Urginea Burkei*, slangkop.

(6) *Sejabaleki*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia* Bak.

(7) *Morala*: (Pl. 344) *Gardenia spatulifolia* Stapf & Hutch. Transvaalse katjiepiering.

(8) *Khupamarama*: (Pl. 35) *Solanum incanum* L., groot bitterappel.

(9) Die idee hier is: 'n wedersydse ongenaakbaarheid wat bevrugting verhinder, wat nou geneses moet word.

M.12

Ge Mohubu o sa apeiwa, ke borebotlhole.
Mme ge bo apeilwe se a fodisa. Le
Mojaja (10) fela jalo.

As die *Cissus puberulus* nie gekook
word nie, is 'dit gif. Maar as dit gekook
is genees dit. Ook die bobbejaangif(10)
net so.

M.13

TLHAGALA MO POPELONG

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 1962)

Mosadi ge a dule tlhagala mo teng ga
popelo, (11) o alafywa ka pheko e; ke
Modikaletlhaka, (12) e e tlhogang kwa
Thabazimbi mo nokeng e e bidiwang
Thokwe.

E alafa tlhagala pila; e tsaya malatsi
a beke tse pedi. E tla bonala ka fa ntle
ga molwetse.

Tsamaiso ya pheko e, o e apaya
sebakanyane sa "fifteen minutes", o se
tthatlola (13) mo isong, se fola, o bo o se
tlatsa mo botlolong. Mosadi a nwe ka
kgaba e kgolo gararo ka letsatsi.

'N SWEER IN DIE BAARMOEDER

'n Vrou wat 'n sweer in haar baar-
moeder het(11) word behandel met 'n
middel, *Modikaletlhaka* (12), wat groei
by Thabazimbi by die Thokwerivier.

Die plant genees die sweer baie mooi,
en neem twee weke. Die sweer sal daarna
aan die buitekant van die pasiënt verskyn.

Die gebruik van hierdie middel is
om dit vir omtrent vyftien minute te
kook waarna dit van die vuur af gehaal
word (13), afgekoel word en 'jy maak
dit daarna vol in 'n bottel'.

Die vrou moet 'n groot lepel vol
daarvan 3 maal per dag drink.

M.14

PÔFÔ (14) *YA MOSADI KA DITLHARE*

Mo pofong ya mosadi ka ditlhare tsa
Setswana, ba tsaya boletswa ba
Morekhuri (15) le bonôta ba *Moôka*. (16)
Ba tswala mosadi peleging ya gagwe ka
go di apela *metlhobolokong* (17) ya mes ima.

Jalo mosadi ga a belege. O swa ka mpa ge
go sena motho yo a itseng pofollo ya teng.

*OM 'N VROU MET MIDDELE TE
'BIND' (TE 'TOOR') (14)*

In die 'vasbind' (toor) van 'n vrou
met Tswana-middele, neem hulle die
voëlent op 'n tambootieboom (15)
en die hars van die soetdoring. (16)
Hulle sluit vir die vrou haar baarvermoë
deur dit in gate waarin tuitmiershope (17)
is te kook.

Nou kan die vrou nie kraam nie. Sy
sterf terwyl sy swanger is, as daar nie
iemand is wat weet om haar te 'ontbind'
nie.

(10) *Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata*, bobbejaangif.

(11) die dolosse sal hier bepaal dat daar 'n sweer is in die baarmoeder.

(12) *Modikaletlhaka*:

(13) *tthatlola*: om 'n pot van die vuur af te haal.

(14) *pôfô*: 'vasbind', hier gebruik in die sin van 'toordery'.

(15) *Morekhuri*: *Spirostachys africanus* Sond. tambootie.

(16) *Moôka*: *Acacia karro*, soetdoring.

(17) *Metlhobolokong*: 'n tuitmiershoop (Rysmiere is die kontak met die voorouers onder die aarde).

M.14

Nna ke bofolla mosadi a ntse jalo. Ke tsaya moleko o mošibidu wa *Matlhorwe* (18) *Moragangaka* (19), dintsi tsa *moōka*. (20) Ke mo arametsa ke di tlhakantse le go mo nosa *Sekgopamatlakala*. (21)

Ka ngwaga wa 1959 go kile ga tla mosadi a tswa Slangkop a na le ngwaga a ntse a ithoele namane mme ke fitlhetse a bofilwe jalo.

Ke ile ka ipega mo kgotleng la morafe, gore ke tshotse motho yo a lwalang pobolo ya pōfō. Ka ipega gore ge e ka swa ke bane le bopaki bo bo tletseng pila.

Mme ke tsere beke ke alafa mosadi yo. Erile ka tsatsi la bo 8 ka kgona. A belega, a tshola mosetsana o moriri o motona le meno a le mane.

Morago ka begella kgosi gore ke kgonne, o belege.

Ke lebogilwe ke 'base' waagwe, morena X, kwa Slangkop ka kgomo.

Ek maak 'n vrou 'los' as sy in so 'n toestand is. Ek neem van die rooi 'toor'-grond bo op die *Matlhorwe*-berg (18), 'Stinkbas' (19), môka-bye. (20) Ek meng en braai hulle en laat haar die dampe daarvan inadem en laat haar 'vuilgoed-veër' (21) drink.

In 1959 het 'n vrou na my gekom van Slangkop af wat reeds vir 'n jaar swanger is, en ek het (met die dolosse) bevind dat sy so gebind is.

Ek het dit aangemeld by die stam se *kgotla* (hof) nl. dat ek iemand (onder my sorg) het wat ly aan die siekte van 'gebind' te wees. Ek het myself aangemeld, sodat indien sy sou sterf, ek behoorlike getuienis sou hê.

Ek het toe 'n week geneem om dié vrou te behandel. Op die 8e dag het ek geslaag. Sy het toe geboorte gegee aan 'n dogter met lang hare en vier tande.

Ek het later aan die hoofman gesê dat ek geslaag het, sy het 'n kind.

Haar baas, Mnr. X, van Slangkop, het my beloon met 'n bees.

M.14(b)

BOGAFEA

Bogafea (22) bo tla le Matebele. Ke boloi, gore basadi le barwetsana ba dumallane le bone. Bogafea ke motho ge a tshaba a tshabela mo nageng yotlhe, a tlhakane tlhogo, a ipatlela monna kampo mosadi.

Motho ge ba mo gafile re tllilo mo alafa. Trena e siana ka mollo. Kegore ke tsee lelatlha la teng, ke le thube. Mme koo tsaya *Ledutla* (23), segwere sa teng.

RONDLOPERIGHEID

'Rondloperigheid' (22) het met die Matebele gekom. Dit is 'n vorm van toordery sodat die vrouens en jongdogters vir hulle moet inwillig. 'Rondloperigheid' is wanneer 'n mens die hele wêreld vol rondloop en van sy kop af is, en net 'n man of vrou loop en soek.

As hulle iemand so 'aan die loop' gekry het sal ons hom genees. 'n Trein hardloop met vuur. Daarom moet ek 'n stuk van daardie steenkool kry en dit stukkend stamp. Verder neem ek die vleilelie, (23) d.w.s. die bol daarvan.

(18) *Matlhorwe*: een van die hoë koppe in die Pilanesberg.

(19) *Moragangaka*: (Pl. 457) 'die *ngakaskopper*', *Pittosporum viridiflorum*, bosboekenhout of stinkbas.

(20) Die Môka-bye raak ook in die aarde weg soos die rysmiere.

(21) *Sekgopamatlakala*:

(22) *Bogafea*: 'n vorm van toordery wat die persoon van sy kop af laat gaan en laat rondloop, met geslagtelike begeertes.

(23) *Ledutla*: (pl. 445) *Crinum macowanii* Bak., vleilelie.

M.14(b)

Di be'la mmoga. Metsi a teng ke ona a ke tllilo a mo nosang, 'samo' le 'stuiipi'. Ge a tlhatsa o ntsha dilo tsotlhe tse a di jisitsweng.

Hulle moet saam kook. Die water van daardie kooksel moet hierna aan die ge-toorde gegee word, 'saam' met 'stuiip' ('n wit klip wat kan brand) 'karbied'? Wanneer hy (of sy) opgooi kom al die goed uit wat hy (of sy) ingegee is met die toordery.

M.15

MO PELEGISING

BY 'N BEVALLING

(Kgatla-ngaka van Saulspoort, Tvl., 1963)

Magorometso (1) ke 'number one' mo *pelegising*. O'fiwa mosadi ka tekanyo O mo tsaya metsotso e e kana ka 15, *namane* (2) e tla be e le fa!

By die bevalling is die *Magorometso*-plant (1) 'nommer een'. Dit word met oorleg aan 'n vrou gegee. Dit neem haar net vyftien minute, dan is die baba (2) hier!

Ge o ka mo fa go feta tekanyo, a ka koafala ka go *gorula* madi a otlhe a sesadi. Tshwanno ya teng kegore a lekanyetswe ke pheko e. E metwa ka mokgothi wa leswana le le jang, bupi ba teng. O a mo nosa ka metsi a a bothitho.

Indien jy te veel aan haar sou gee, kan sy verswak deur al die vroulike bloed uit te skraap. Daar behoort vir haar net die regte hoeveelheid van hierdie middel afgemeet te word. Die poeier word afgemeet met die steelkant van 'n eetlepel. Jy gee dit vir haar in met lou water.

Se a itshianela kwa pelegising ya gagwe. Se tliilo kgalemela ditlhaba gore namane e tle kapele.

Dit kom vinnig by haar kraming. Dit sal die pyne aanjaag sodat die kind gou kan kom.

Mme ga gonke go sala sepe. Le *mogolo-wa-namane* o tlaatla; e tla e setse namane morago. Le ge mosadi a ka belega mme *mogolo-a-namane* o sala, a ka nosiwa *Magorometso* mme e tlaa tswa ka nako eo.

En daar sal niks agterbly nie. Ook die 'nageboorte' sal kom; hy kom agter die kind aan. Selfs indien 'n vrou geboorte gee en die nageboorte bly agter, kan van die 'Stoter'-plant aan haar gegee word, en dit sal dadelik uitkom.

Ge a ka tsala mawelana kegore mafatlha, ke tle tsaya *mogolo-wa-namane* ke dira pheko ya bana bā, ka yona gore e tle e re ge o mongwe a lwala kgotsa a swa, o mongwe a seke a mo latela. Ole ge a lwala, ò ga a nke a lwala.

Indien sy geboorte sou gee aan 'saamvellers' dit wil sê 'n tweeling, sal ek die nageboorte neem en daarvan 'n middel maak vir hierdie kinders, sodat indien een van hulle sou siek word of doodgaan, die ander een hom nie moet volg nie. As daardie een siek is, sal hierdie een nie siek word nie.

M.16

MADI A MATONA A MOTSETSI

GROOT BLOEDING BY 'N BEVALLING

(Tlokwa-ngaka van Gaborone, Botswana, 1955)

Mosadi wa tle a tsene mo tlung, ke go re o tshotse ngwana, mme a tlelwa ke bolwetse ba madi a matona a a ka se ka a tlho' a boela kwa morago. Yaanong re tsaya *Theteli*. (3) *Theteli* ke setlhare sa madi.

'n Vrou gaan soms in die hut, d.w.s. sy gee geboorte aan 'n kind, en daar kom oor haar die siekte van 'die groot bloeding' wat net nie weer kan agteruitwyk (ophou) nie. Nou neem ons slangkop (3), *Urginea sanguinea*, is 'n bloed medisyne.

- (1) *Magorometso*: 'Die stoter' is 'n baie effektiewe, maar ook gevaarlike plant wat dikwels by kraamgevalle gebruik word.
- (2) 'n Ongebore kind word gewoonlik *namane* (kalf) genoem.
- (3) *Theteli*: (Pl. 64) *Urginea sanguinea* Schinz (U. burkei Bak.), slangkop. Watt & Breyer-Brandwijk sê (1962 p. 720): "The Kgatla use the plant ... as a blood purifier. The Southern Sotho as an abortifacient."

M.16

Re be re senke *ditloo* (4) e le gore re tlhophile tse di melongwanamentsho.

Yaanong re tshela Theteli mo teng, bupe ba teng ka leswana le le jang.

Re be re tshela mo ditloo tse. Di a butswa, molwetse a ba a tabolela mo koping a ba a tshela morô wa ditloo mo koping.

O a di ja, o nwa morô ole. O mo nwa gabedi ka letsatsi, mme Theteli e tla kgona go emisa bolwetse bo.

Ons soek verder 'Bantoe'-grondboontjies (4), d.w.s. ons het dies met swart 'bekkies' uitgesoek.

Ons gooi die slangkop daarin, d.w.s. die poeier daarvan, 'n eetlepelvol.

Dit gooi ons op hierdie grondboontjies. Hulle word gaar, en die kranke skep daarvan uit in 'n koppie en sy gooi van die sous van die boontjies (ook) in die koppie. Sy eet hulle en drink daardie sous. Sy drink dit twee keer per dag en die slangkop sal daarin slaag om dié siekte te stop.

M.17

BOTSALO

Ngwana ge a tsholwa, santlha re *eka*(5) ngwana ka go lekanya *lehiri* (6) ka lengole la ngwana, re le hune lehuto. Seo re se bitsa *kalane* (7) ya ngwana.

Go rialo ke go eka bophelo ba ngwana, mme re tsaya *Mogato* (8) le mafura a *lebêbê* la mafsi.

Re a a duba ka go a tlhakanya gore re tshase lesea gore le tle le *aloga*. (9)

Morago ga malatsi a mane re mo tshasa *Mogato* tikologo ya *mokgabana*. (10) Go rialo ngwana a aloga sentle.

Sa bobedi re ilela ngwana gore mosadi yo mongwe le yo mongwe ge a le merwalo, a seka a tsena mo motsetsing; gore ngwana a nonofe.

Fa gongwe ge *Mogato* o seo, re tsaya molora o o phepa, o sena matlakala, re tshela tikologo ya *mokgabana* wa ngwana.

Go supa paballo re baya *mopakwana*. (11)

Ka tlhago ya Setswana re arametsa ngwana pheko e e bidiwang *Legetla* (12) la setlhare, le la noka.

DIE GEBOORTE

As 'n kind gebore word, moet ons heel eerste hom verbind deur die naelstring te meet tot by die kind se knie, en dit te knoop. Die nageboorte noem ons die kind se *kalane*

Deur dit te doen maak ons die kind se lewe onafhanklik, en ons neem dan *Sphedamnocarpus pruriens* (5) en die room van melk.

Ons meng en smeer die kind daarmee sodat die naeltjie kan genees. (6)

Na 4 dae smeer ons van die *Mogato*-plant rondom die naeltjie. (7) Dit word gedoen dat die kind gesond kan wees.

In die tweede plek verhoed ons dat enige vrou wat verwagting is inkom na die moeder van die pasgeborene; sodat die kind kan sterk word.

Soms as daar nie van die *Mogato*-plant is nie, neem ons skoon as, wat nie vuilgoed in het nie, en gooi dit om die naeltjie van die kind.

Om versorging aan te dui sit ons 'n 'paal afskorting' (voor die hut).

Volgens Tswana gebruik laat ons die kind 'n kragmiddel (wat braai) inadem wat genoem word: *Bulbine Stenophylla*, die boom-soort, en die riviersoort.

(4) *ditloo*: Bantoegrondboontjie: *Voandzeia subterranea*.

(5) *go eka, go lomaganya*: om af te bind, onafhanklik maak.

(6) *lehiri*: die naelstring.

(7) *kalane*: die nageboorte, wat daar in die hut begrawe word.

(8) *Mogato*: pr. *Sphedamnocarpus pruriens*. Juss. Szysz. (P. 594), of *Monechma incanum*.

(9) *go aloga*: (vgl. Brown) en hier: die genees van die naeltjie.

(10) *mokgabana*: die naeltjie.

(11) *mopakwana*: die houtpale wat voor 'n hut gesit word om besoekers uit te hou.

(12) *Legetla*: (Pl. 483) *Bulbine stenophylla*. Verdoorn.

M.18

PELEGO

DIE BEVALLING

(Kgatla-*ngaka* te Saulspoort, Tvl., 1964)

Morekapele (1) ke pheko ya bophelo ba sesadi mo lebakeng la pelego, kgotsa go tshola ngwana.

E dirisiwa ka go tswakangwa le *Magorometso* (2) le *motlhana* (3) wa pitse.

Kamoo, o di dira ka pele mo go gololeng ga mosadi ge a belega.

'*Semeto*', kgotsa tekanyo ya sona le leswana le lenyenye la tee, ka metsi a bothitho.

Seno, se a nwang ka sona, o se lesa se wa, o mo potile kafa morago.

Se tsaya lebaka la "thirty minutes", jalo ngwana o tshwanetse go tihagala kgotsa go bonala.

Tse ke tsa tlhago ya batho bantsho. Ke dirile ka tsona dipheko tse mo mafelong a mantsi thata.

Fa go tsewa motlhana wa pitse, ke gore pitse ga e nke e sadisa motlhana.

Gape pitse e tsala ngwana wa yona o e makalla ge ngwana a setse a eme ka dinao!

Die 'dikbas' (1) is 'n kragtige middel in die lewe van vrouens tydens 'n bevaling, as hulle in kraam is.

Dit word gebruik deur vermeng te word met die *Magorometso*-plant(2) en ook die 'nageboorte' (3) van 'n merrie.

Jy moet dit daarom vinnig berei om 'n vrou te "verlos" wat in kraam is.

Die 'maat' of hoeveelheid daarvan is 'n teelepelvol in warm water.

Die voorwerp waarmee sy drink, moet jy laat val, terwyl jy agter haar staan.

Dit duur dertig minute, dan behoort die kind te kom of reeds sigbaar te wees.

Hierdie is die gebruik van die swart mense. Ek het hierdie middele op talle plekke gebruik.

Die nageboorte van die perd word gebruik omdat die merrie nooit 'n stuk nageboorte agterhou nie.

En dan ook gee die merrie geboorte aan haar kind dat jy verbaas is om te sien dat die vulletjie reeds op sy voete staan!

M.19

PELEGISO KA TALLAPOA (4)

GEBOORTE GEE MET DUIWELSDIS(4)

(a) Mo diruiweng:

Talla-poa e belegisa diruiwa jaaka kgomo, podi, nku, ge e sa kgone go ntsha namane mo go yona, ka go e nosa Talla-poa.

Kgomo e ka tsaya botlolo, nku le podi 'half'-botlolo.

(a) By diere:

Duiwelsdis laat kuddediere 'geboorte' gee, soos bv. die bees, die bok, of die skaap, as hulle nie die ongeborene kan voortbring nie, deur hulle dit te laat drink.

'n Bees kan 'n bottel-vol neem (drink), en 'n skaap of bok 'n halfbottel.

-
- (1) *Morekapele*: (pl. 589) *Dombeya rotundifolia* Hochst Planch., dikbas.
 (2) *Magorometso*:
 (3) *Motlhana*: die nageboorte (plasenta).
 (4) *Tallapoa*: (Pl. 553) *Dicerocaryum zanguebaricum* (dubbeltjiedoring, duiweltjies, duiwelsdis, elandsdoring, seepbossie, skaapdoring. Interessant is die soortgelyke bevinding van Watt & Breyer-Brandwijk (p. 830): "The Southern Sotho give an infusion of the leaf to aid in the expulsion of retained placenta in women and animals."

M.19

Talla poa e borethe thata, mme ke yona e e ka kgonang go retolla 'namane' e e *faretseng* (5) mma'ayona, ge o no o ina letsogo la gago mo tallapoa e e *kgobilweng*. (6)

Lebogo la gago le retsella fela o bo o *kgopholla* namane gore go (7) tle go tswe tlhogo pele, e seng maoto a kwa morago.

(b) Mo Mosading:

Tallapoa e na le kotsi, go e nwa pele ga nako ya gagwe ya go ka belega, kagobane ge a e nole, le ge e ka nna '5 minutes' fela, o tshwanetse go re a be a ntshe 'namane'.

Ge nka fitlha mo mosading, a setse a lapile mo pelegisong, ke tla mo nosa Tallapoa gore a tshole kapele.

Fela ge e le gore go tlike mo nakong ya pelegisong mme ke fitlhela ekete go thatanyana, ke sebeta ka *Sekgopatlakala*.

Duiwelsdis is baie glad, en dit is dié middel wat 'n'kalf' sal kan laat omdraai wat met sy agterpote eerste kom en vashaak in sy ma tydens geboorte, as jy jou arm doop in die duiwelsdis wat fyngestamp en in water geroer is.

Jou arm gly eenvoudig en jy keer die kalf om sodat sy kop eerste kan uitkom, en nie die agterpote nie.

(b) By vrouens:

By vrouens is die duiwelsdis gevaarlik, as dit gedrink word voor haar tyd om geboorte te gee, want as sy dit gedrink het, al is dit net 5 minute, moet sy die 'kind' laat uitkom.

As ek by 'n vrou aankom, nadat sy al vermoei is deur te kraam, sal ek haar duiwelsdis laat drink om gou geboorte te gee.

Maar as die tyd aangebreek het dat sy geboorte moet gee en dit blyk dat dit moeilik gaan, gebruik ek die 'vuilgoedveër'-plant.

M.20

GO GOROSA 'MOGOLO-A-NAMANE'

Mogolo-a-namane (8) o na le kotsi mo mosading. Ge o ka sala ge e belega, ga se bophelo. O kudupane, mme o a bogisega go feta *lerallo*; ke go segwa ga gagwe mo 'tsalong.

Pheko ya mogolo-a-namane ke *Sekgopatlakala*. (9)
Ke tlike mo nosa ka marago a 'teaspoon' ge e sitswe, mme ke a tshella mo metsing a a bothito; mme ke a a mo nosa ka sego, ke be ke se lesa gore se wele fatshe.

Ke tla yo itunna fale nako e e ka nang '20 minutes' mme ba tlaatla ba begela ge mogolo-a-namane e gorogile.

OM DIE NAGEBOORTE AF TE KRY

Die nageboorte (8) is baie gevaarlik vir 'n vrou. Indien dit sou agterbly as sy kraam, is dit dodelik. Sy trek inmekaar, en ly pyn wat erger is as die geboortepyne; d.w.s. as die pyn haar 'sny' terwyl sy baar.

Die kragmiddel vir die nageboorte is 'die vuilgoedveër'-plant. (9)
Ek sal haar (dit) laat drink (gemeet met) die agterkant van 'n teelepel nadat dit gemaal is, en na ek dit in loutwarm water gegooi het; en ek laat haar dit drink met 'n skepkalbas, en ek laat dit daarna los om op die grond te val.

Ek sal daar eenkant gaan sit vir omtrent 20 minute, en hulle sal kom aankondig as die nageboorte 'aangekom' het.

(5) *e e faretseng*: om met die agterpote eerste te kom tydens 'geboorte'.

(6) *kgobilweng*: wat fyn gestamp en in water geroer is (van: *kgoba*).

(7) *kgopholla*: omkeer, omdraai.

(8) *Mogolo-a-namane*: nageboorte van 'n mens; 'n dier syne is: '*motlhana*'. 'namane' is die ongebore kind.

(9) *Sekgopatlakala*: 'vuilgoedveër', 'n plant wat naby Boons groei.

M.21

KALANE (1) YA MOTHO

'N MENS SE GEBOORTEVLIES

(Gedikteer deur 'n ou Kgatla-vrou 1955)

“*Kalane* ya me e kwa Mochudi.”

“My geboortevlies is op Mochudi”.

Kegore ke tshotswe teng. Ke gore ngwana o tsholwa ka 'thari', e e bidiwang *setlou* (2) sa gagwe, ebong letlalo le le mo khurumeditseng.

Dit beteken ek is daar gebore. Dit wil sê, 'n kind word gebore met 'n “abbavel”, wat genoem word sy 'setlou', nl. die vel wat hom toegemaak het.

Le epelwa fatshe mo ntlung ya mmaagwe a patlameng teng, ka maoto a mmaagwe.

Daar word 'n gat voor gegrawe in sy moeder se hut waar sy gelê het, en met haar voete begrawe.

Go kata basadi bagolo, ebong babelegisi baagwe.

Die ou vrouens stamp die grond daarop vas, d.w.s. hulle wat haar met die bevalling gehelp het.

M.22

TLHAPISO YA MOTSETSI LE NGWANA

REINIGING VAN DIE SUIGLING
EN SY MOEDER(Ngwato-*ngaka* van noordelike Botswana, 28.4.1955)

Basadi bagolo ba tsenya *Masite* (3) mo metsing, ba be ba tlhapisa motho e le motsetsi, a le mo tlung, ngwana a le monyane, gore a tiye. A seke a ba a tshoga ntataagwe, a re a tswela kwa ntle a gatiwa ke batho. Mme basadi ba o kopa mo rona dingaka.

Die ou vrouens sit gombossie (3) in water, en was 'n vrou wat pas 'n baba gekry het daarmee, terwyl sy nog in die hut is, terwyl die kind nog klein is, sodat hy sterk kan word. Hy moet nie vir sy pa skrik nie, en ook wanneer hy uit die hut buitentoe gaan sal mense hom nie 'trap' nie. (4) Die vrouens vra die middel by ons, die *dingaka*.

Gape o a thugiwa, o nosiwi ngwana a ese a tswela kwa ntle, gore a tswa, mmele wa gagwe o tlhatswegile.

Dit word ook fyn gestamp en vir die baba gegee om te drink voordat hy uit die huis gaan, sodat hy uitgaan met 'n liggaam wat 'gewas' is.

M.23

GO GODISA NAMANE

OM DIE ONGEBORENE EN SUIGLING
TE LAAT GROEI

Ge mosadi a sena go ithwala, mme a le mo kgwedding ya boraro, re simolla go mo nosa *Meno-a-mpya*. (5) Ke pheko e e tla godisang 'namane', le ditshika tsa yona, gore ge e tlifo tsalwa, e fitlhelwe e se *bokgotsokgotso*, (6) e le ngwana o o tiileng, o o tla phelang sentle.

As 'n vrou 'ontvang' het, en in haar derde maand is, begin ons om vir haar 'Die hond se tande' (5) te laat drink. Dit is 'n kragmiddel wat die 'ongeborene' sal laat groei en sy are, sodat wanneer hy gebore word, ons sal vind dat hy nie tingerig (6) is nie, maar 'n stewige kind, wat mooi sal lewe.

-
- (1) *kalane*: die vlies waarmee 'n baba gebore word, en die uitdrukking: “*Kalane ya me e kwa ..*” “My geboortevlies is op ...” is die idiomatiese wyse van mens se geboorteplek aan te dui.
- (2) *setlou*: geboortevlies.
- (3) *Masite*: (Pl. 254) *Hermannia boraginiflora* Hook., gombossie.
- (4) Daar word 'getrap' op iemand wat nie behandel is en versterk is met die nodige middele nie. So 'n persoon kwyn en gaan agteruit.
- (5) *Meno-a-mpya*: etlike plante, o.a. *Crabbea hirsuta* en *Caraluma lutea*, E. Schinzii.
- (6) *bokgotsokgotso*: tingerig, slap, swak.

M.23

Ge a sen' o tshola ngwana o, re nosa maagwe pheko e gape, gore e fetole le mafsi a gagwe, a tla a le matala. Le ngwana ge a ithoma re tla bona mantle a gagwe a le matala.

Mo kgwedding ya bone ge re bona a tiile, a kgona go itsosa, ga re tlhe re dumela maagwe gore a nwe.

Gape go na le fa ngwana a sa anye maagwe, mabele a maagwe a sule, a bolailwe ke ditlhagala; re apeela ngwana pheko e: *Meno-a-mpya*, a tle a bone go nonofa ka pele. Re a re: ngwana o, *ga a na ditantanyane*. (7) Ditantanyane ke ge a sa tiya.

Tlhokomelo ya monna ke go tlhokomela mosadi o o tsholang ngwana wa gagwe. Ge ngwana a *tila* (8), ke go re ge a nonfile, ga a bolawe ke *tlhogwana*. (9) Ke go re ge phogwana e wela e sa bone go tsamaya.

Jalo ge, re simolla go tsaya pheko e e itsiweng ke basadi botlhe ba ba anyisang, ebong *Tlhogwana* (10) kampo *Phogwana*. (11)

Re tsaya matlhare a lona, re a sila a le boleta, a ntse a le matala, re a baa mo phogwaneng ya ngwana.

Morago ga foo re tliilo arametsa ngwana ka medi ya teng le matlhare a teng, re tlhakantse le seboko se se bidiwang *Theteli* kampo *Sebatibogole*.

Re tsa matlhare a teng, mme e tla re ge a 'trekile' re a a 'sêfa' re a tiatsa 'botlolo' e o tla nang o tshela mo dijong tsa ngwana. Ke go re ene ngwana o tla mo lemoga ge a ya kwa ntle a ntsha mantle a matala, a re tla itseng gore ngwana o ya kwa go nonofeng. Ke mantle a re a bitsang '*mokgabana*'. (12) Re tla itse gore mohubu wa gagwe o ya kwa go re o tiye. Ge *mokgabana* o fedile, re tla re ngwana o fodile.

Nadat sy aan hierdie kind geboorte gegee het, laat ons die moeder weer hierdie middel drink, sodat dit ook haar melk kan verander, en dit groenerig van kleur sal wees. Selfs ook die baba, as hy ontlas sal ons vind dat sy ontlasting groen is.

In die vierde maand as ons vind dat hy sterk is, en homself kan oprig, laat ons die moeder nie meer (die middel) drink nie.

Daar is ook die gevalle waar die kind nie aan sy moeder drink nie, aangesien sy moeder se borste 'dood' gemaak is deur swere, ons kook vir die kind hierdie middel: "die hond se tande" sodat hy gou sterk kan word. Ons sê: hierdie kind het geen pieperigheid (7) nie. Pieperig is wanneer hy nie mooi sterk is nie.

Die taak van die man is om sy vrou op te pas wat sy kind 'dra'. As die kind stewig is, (8) d.w.s. mooi sterk is, kry hy nie die ongesteldheid van ingevalle fontanella (9) wat die hartkloppings nie mooi sterk laat loop nie.

Ons begin om die kragmiddel te gebruik wat al die vroue ken wat soog, nl. die 'wag-'n-bietjie' Asparagus.

Ons neem die blare en stamp hulle fyn terwyl hulle nog groen is, en sit hulle op die baba se fontanella.

Daarna sal ons die baba van die (wag-'n-bietjie) wortels en blare se dampe laat inadem, waarby ons die miswurm of basgogga gevoeg het.

Ons neem ook van die (wag-'n-bietjie) blare, en nadat ons dit laat trek het en deurgesif het, maak ons 'n bottel vol daarvan wat by die kind se voedsel gevoeg word.

Jy sal oplet as die kind ontlas en die ontlasting groen is, waardeur ons sal weet dat die kind sterk sal word.

Ons noem hierdie ontlasting *mokgabana*. (12) Ons sal weet dat sy naeltjie nou begin sterk word. As die groenerige ontlasting ophou sal ons sê die kind is gesond.

(7) *ditantanyana*: pieperigheid, knieserig.

(8) *tila*: stewig, sterk is.

(9) *tlhogwana*: ingevalle fontanella, 'n ernstige toestand wat genees moet word.

(10) *Tlhogwana*: *Asparagus africanus* Lam. (Pl. 572)

(11) *Phogwana*: 'Wag-'n-bietjie', katdoring.

(12) *Mokgabana*: die groen ontlasting van babas, gekleur deur die 'wag-'n-bietjie'-blare.

M.24

GE NGWANA A RATHETSWE

AS 'N SUIGLING 'RAAKGESLAAN' IS

(Kgatla-evangelis in Botswana, 1955)

Ge ngwana a rathetswe, ke go re ge a santse a anya, mme mmaagwe a ba a setse a le moimana gape, mafsi a ba a le kgatsele, re tla mo epela modi wa *Mosokelatsebe*. (1)
Re a o apa'a ka mafsi, ra o mo nosa.

Le *Morotologa-wa-kgomo*(2) o go tweng *Motsidi* ka sengaka, o ka apeiwa fela jalo ka mafsi le ona wa a mo nosa. O tllilo fola.

As 'n baba 'raakgeslaan' is, d.w.s. as terwyl hy nog gesoog word, en sy moeder weer swanger en die melk 'bies' word, dan grawe ons vir hom die wortel(s) van die aambeiwortel. (1)
Ons kook dit met melk en laat hom dit drink

Net so kan ook die groot 'suurpruim'(2) (die wortels) met melk gekook word en aan die baba gegee word om te drink. Hy sal gesond word.

M.25

GO ALAFA MAFSI A E SENG A NGWANA

OM VREEMDE MELK TE BEHANDEL

(Kgatla-ngaka te Mathubudukwane, Botswana, 1953)

Mosokelatsebeng (3) o dirisiwa ge ngwana a anya mafsi a e seng a gagwe. Ke gore: mmaagwe o setse a le kgomogadi. (4)

Ke tllilo mo epela medi ke e apaya le mafsi a podi (engwe le engwe). Mme o tla se ja mabaka a a kanang ka kgwedi, yaaka ngwana o tla bo a rathetswi. (5)

Ke gore lesea le, le ka anya mmaalô, go fitlhêla a belega o mongwe.

Ge a ka se ka a alafiwa ka mosôkela o, a ka lwala ka go anya mafsi a e seng a gagwe.

Die haasoor (3) word ook gebruik as 'n kind melk suig wat nie aan hom behoort nie. Dit meen: sy moeder is reeds verwagende (4)

Ek sal vir hom wortels grawe (van hierdie plant) en dit kook met bokmelk (enige bok). Hy sal dit 'eet' vir tot 'n maand lank, totdat die kind se jonger boetie (sussie) gebore is. (5)

Dit beteken dat hierdie kind, kan aan sy moeder drink totdat sy aan 'n ander kind geboorte gee.

As die (e.g.) kind nie gedokter word deur hierdie haasoor nie, sal hy siek word van melk drink wat nie aan hom behoort nie.

M.26

BOLWETSE BA PHOGWANA (6)

DIE 'KRANKHEID' VAN DIE FONTANELLA (6)

(Tlokwa-ngaka van Gaborone, Botswana, 1954)

Ke gore ngwana ge a lwala phogwana, go lebilwe ge e sa tsamae. Ke gore o a swa.

Yaanong re tsaya *Lesitasitwane*(7), matlhare a lone le *Masigomabe* (8) (ka sengaka ke *Mollwana*), le kgapetla la lee la mpsê.

Dit wil sê wanneer 'n baba se skedelopening 'siek' is, is dit as bemerk word dat hy nie sigbaar klop nie. M.a.w. hy is besig om dood te gaan.

Nou neem ons die blare van die katdoring (7) en swartwaterbossie (8) en die dop van 'n volstruiseier. (ongeveer 1 dm. vkt.)

-
- (1) *Mosokelatsebe*: (pl. 78) *Sansevieria*, pr. guineensis, aambeiwortel, haasoor.
 (2) *Morotologa-wa-kgomo (Nga.) Motsidi*: (Pl. 263) *Ximenia caffra* Sand., suurpruim.
 (3) *Mosokelatsebeng*: *Sansevieria* (pr.) *Thyrsiflora*, haasoor, bantoeiwortel.
 (4) *Kgomogadi*: swanger, letterlik, vroulike bees.
 (5) *rathetswi, ge ngwana o tla tsalwa monnawe*: 'raakgeklap' d.w.s. as 'n kind se jonger boetie of sussie 'op pad' is.
 (6) 'n Baba se skedelopening moet altyd sigbaar klop. Indien dit sou stilstaan is die kind baie siek.
 (7) *Lesitasitwane, Lesitwane*: *Asparagus suaveolens* Burch, katdoring.
 (8) *Masigomabe, Mollwana (Nga.)*: (Pl. 546) *Plumbago zeylanica* L., swartwaterbossie.

M.26

Re a di sila mmogo tsotsotlhe, re be re dira bupe. Mme re tshella mo koping re tabotse ka mokgothu wa leswana. Re nosa ngwana yo o lwalang yo.

Ditlhotlhoru tsa teng, re di bee mo phogwaneng re di phaphatele. Ge re seno di phaphatela, re a di tlosa re be re di bodulle ka moa. Mme re dirwa, ke Masegomabe ka o le bollo, o a fisa, ke gore ge a ka nna 'two minutes', o ntsha phogwana e ntho e.

Bogolo, ge bolwetse bo ka tswella pele, a ka nosiwa gape, e seng go mo phaphatela gape la bobedi.

Ke yona kalafi ya bolwetse ba phogwana.

Ons maal huile almal saam fyn totdat dit soos meel word. Ons gooi dit dan in 'n koppie, dit wat ons geskep het met die steel van 'n lepel. Ons laat hierdie siek kind (die medisyne) drink.

Die afsaksels daarvan, sit ons op die fontanella en tik dit liggies met die vingers. Nadat ons dit getik het, neem ons dit weg en blaas dit met asem. Ons doen dit vanweë die (plant) aangesien dit brand; want indien dit 'twee minute', op sou bly, sou dit 'n sweer op die skedelopening veroorsaak.

Liewers kan, indien die siekte sou voortduur, (die baba) nog 'n keer (van die medisyne) ingegee word, maar nie om weer 'n tweede keer (daarmee) getik te word nie.

Dit is die behandeling van (stil) fontanella.

M.27

PHEMELO YA NGWANA

DIE BESKERMMIDDEL VIR 'N KIND

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 8.3.1967)

Diphemelo (1) tsa ngwana di dintsi thata. Phemelo e kgolo mo ngwaneng ka kwa bongakeng ba Setswana, ke *Legetla*. (2)

Legetla ke pheko e kgolo e e dirang gore ge ngwana a lwala re itse bolwetse ba gagwe ka pele.

E arametswa ngwana a sena go tsalwa, a sa le monye, a le malatsi mabedi a tshotswe.

E tswakangwa le khukhwane e e bidiwang *Sebatibogogo*. (3)

E phela mo makwating a dikgong.

Tseo di *arametswa* (4) ngwana a sa le monye, gore a gole a ntse a arameditswe; le go mo '*logets*' (5) tsebe e le ngwe le leitlho le le lengwe le lerobana la nko le le lengwe; le go mo jesa mo ganong malatsi a lesome. Jalo foo go tlaa bo go ntse.

Daar is baie beskermmiddele (1) om 'n kind te beveilig. Een van die belangrike middele in die Tswana-*ngaka*-praktyk is *Bulbine stenophylla*. (2)

Hierdie *Bulbine* plant is 'n belangrike kragmiddel wat maak dat as 'n kind siek word, ons sy siekte gou kan uitken.

Die kind moet die dampe inadem net twee dae na sy geboorte.

Die plant word vermeng met 'n kewer wat *sebatibogogo* (3) genoem word.

Die kewer leef onder die bas van dooie stompe.

Die kind moet die dampe (4) daarvan inadem terwyl hy nog klein is, sodat hy kan groot word nadat hy dampe inge-adem het; en ook om sy een oor met hierdie middele se salf (5) te smeer, asook die een oog en die een neusgaatjie; en hom dit deur die mond te laat eet vir tien dae lank. Dit sal genoeg wees.

(1) *go femela*: om te beskerm, beskut, of kwaad af te weer.

(2) *Legetla*: (Pl. 483) *Bulbine Stenophylla*, Verdoorn.

(3) *Sebatibogogo*: kewer in stompe.

(4) *arametsa*: om iemand onder komberse te laat uitsweet met die dampe van middele wat in kookwater getrek het, of ook deur dit in 'n potskerf te braai.

(5) *logets*: om die medisyne waarmee jy iemand laat uitsweet het te neem, fyn te maal, met vet te meng, en hom daarmee te smeer.

M.27

Ge ngwana a ka lwala re tllilo itse bolwetse ba gagwe ka bonako pila.

As die kind later sou siek word, sal ons sy siekte gou en sekuur kan diagnoseer.

M.28

'MOSESE' GE KGWEDI E ROGWA

MAANDSTONDE MET NUWEMAAN

(Motlhako-*ngaka* wat in Botswana woon, 1952)

Lebaka le le siameng mo mosading go 'bona mosese' ke ge *kgwedi e rogwa*. (1) O tshwanetse gore a nne a o bone ka sebaka seo. Ge o ka tllola foo gape, a o bona ka sebaka se sengwe, foo ga go pila. Ge go sa tle ka nako ya teng, go ka mo direla kotsi. Kampo le ge o ka tla bosigo a na le monna wa gagwe, a ka ba direla kotsi.

Die regte tyd vir 'n vrou om haar maandelikse 'veranderinge' te hê is met nuwemaan. (1) Sy behoort dit te hê op daardie tyd. As sy daarvoor sou 'spring' en dit op 'n ander tyd kry, dan is dit nie goed nie. As dit nie op die regte tyd kom nie, kan dit vir haar teenspoed bring. Of wanneer dit bv. in die nag kom terwyl sy by haar man is, kan sy 'n ramp oor hulle bring.

Ke go re ka metlha o no o tle ka lebaka le le siameng la ona. Lona lebaka la pele, le mosese o tsileng ka lona, ke lona le le batlegang mo bophelong ba motho monamagadi.

Dit beteken dat te alle tye moet die menstruasie op die regte tyd daarvoor kom. Daardie eerste tyd waarop die maandstonde gekom het, dit is dié wat ons weer wil hê in die lewe van 'n vroulike mens.

Kgwedi e rogwa ke go re ngwedi e bonala mo bophirimatsatsi ka nako ya phirimana. Ge e tletse, ke ge e tswa kwa bothabatsatsing.

'Nuwe maan' ('die maan word gevloek') is wanneer hy in die weste sigbaar is na sononder. As hy vol is, is dit wanneer hy van die ooste af kom.

Mo segarona, tlwaelo ya rona ke gore mosadi o bona mosese ngwedi e rogwa.

Volgens ons gebruik moet 'n vrou haar maandstondes hê 'as die maan gevloek word'. (dus met nuwemaan).

Ge mosadi a ka bona mosese me e se nako ya gagwe, o tla bolella monna a re: "Ga ke a siama, mosese ga o tsamae pila. Ga o tle ka baka la ôna. Ebile o a ntwatsa."

As 'n vrou haar veranderinge sou kry en dit nie 'haar tyd' is nie sal sy aan haar man sê: "Ek is nie reg nie, die veranderinge kom nie op die regte tyd nie. En dit laat my ook siek voel."

Mme monna o tla tsamaya a ya ngakeng, a mo kopela moriana a re: "Mosadi wa me ga a tsamae pila mo phapogong ya gagwe."

Die man sal daarop na die *ngaka* gaan en vir hom 'n middel vra en sê: "Dit gaan nie goed met my vrou se afsondering nie."

Mme ene ngaka e tla ntsha setlhare kafa a di tshotseng ka teng, ka di dintsi, a mo naya.

Die *ngaka* sal nou volgens sy kennis en verskeidenheid vir hom 'n middel gee.

Nna ke tla mo naya setlhare sa *Fulwane*. (2) Ke setlhare se se thusang basadi.

Ek sal vir hom die basterolien-middel (2) gee. Dit is 'n middel wat vrouens help.

Ke tla tsaya phafana e tletse metsi, mme ke tla sêta-sêta makape a teng mo metsing.

Ek neem 'n kalbas vol water, en kerf krapsels in die water.

(1) *kgwedi e rogwa*: nuwemaan.

(2) *Fulwane*: (Pl. 104 & 551) *Buddleia saligna* Willd., basterolien, wildevlier.

M.28

Ke tla batla lefetlho la setlhare kampo la Moretlwa kampo le Mogwane, ke fetlhela ka lona. Go tla tswa lefulo, ke be ke tsa leswana la tee, ke naya mosadi o, gore a je lefulo la teng. Ge a utlwa gore o kgotshe, o a lesa. Mme o tla le fetlhela gape a ba a le baa mo tlang. Ka sebaka se a ratang, o tla le tsaya a fetlhela a ja gape. Ge a kgora o a a baya.

A ka etsa jalo-jalo le ge e le go fitlhela kamosô, go tsamae metsi a ba a fela, a ntse a nwa lefulo la teng. Ge lefetlho le pallwa go ntsha lefulo, o kadumetsa metsi a a setseng.

Jaanong go ntse; o tla bona gore go tsamaya jang mo ene, mo dikgwedi tse di tlang.

Le monna ge a ikutlwa gore botlhoko bo mo letheheng a ka etsa mosadi jalo.

Ek sal 'n plant-roerstok soek, liefs van die rosyntjebos of van die kruisbessie, en roer daarmee. Daar sal skuim kom. Ek neem 'n teelepel en gee dit aan hierdie vrou sodat sy die skuim moet eet. As sy versadig is hou sy op. Sy roer dit weer en bere dit in die hut. As sy weer daarna voel neem sy dit en roer dit en eet weer. As sy versadig is sit sy dit weer weg.

So kan sy aanhou selfs tot die volgende dag toe, totdat die water op is waarvan sy al die tyd die skuim drink. As die roerstok nie meer skuim maak nie, dan drink sy die laaste water.

Dit is voldoende; sy sal nou oplet hoe dit gaan met haar in die maande wat volg.

En ook die man, as hy voel dat sy lende seer is, kan hy net soos die vrou maak.

M.29

GO ALAFA MOSESE

MAANDSTONDES REËL

(Motlhako-*ngaka* van Mathubudukwane, Botswana, 1952)

Ge mosadi a 'bonye mosese' (1) re batla gore a o bone malatsi a le mabedi kampo a mararo. Ge go ka fetela kwa pele, ga se pila. Ga re rate. Yabe e le bolwetse foo yaanong.

Foo re tliilo dirisa Lefetlhwane (2) go mo alafa ka sôna. Go thuse gore madi yaanong a fele.

Gape, ge madi a ka tla, a tswa thata, go supa bolwetsi. Mme le foo go tshwanetsi go khutlisiwa ka Lefetlhwane.

As 'n vrou ' 'n rok gesien het' (1) (mestruer), wil ons hê dat sy dit twee dae lank moet vind of drie. As dit langer sou duur is dit nie goed nie. Ons wil dit nie hê nie. Dán is dit 'n siekte.

Ons sal in so 'n geval die basterolien⁽²⁾ gebruik om haar daarmee te genees. Dit sal help dat die bloed nou moet ophou.

En ook wanneer die bloed baie kom, is dit 'n teken van siekte. Dit moet ook stop gesit word met die plant.

M.30

**'MOSESE' O TLÊ KA KGWEDI
E THWASE**

MAANDSTONDE MET NUWEMAAN

(Ngwato-*ngaka* van noordelike Botswana, 28.4.1955)

Mosese (3) o tshwanetse go tla ka kgwedi e thwase.

Ga kgwedi e ya kwa botlhabatsatsi, ga go a siama.

Ge o le 'fa gare ga motse', gongwe ge o *selwa*, o tswa bosigo, yaanong mosadi ge a ka bona mosese ngwedi o sena go kôômela, ke bolwetse.

Die maandstonde (3) behoort te kom met nuwemaan.

As die maan na die ooste beweeg, is dit nie goed nie.

As die maan 'in die middel van die stat' (laaste kwartier) of eerste kwartier is en in die nag opkom, of as die vrou menstrueer as die maan ondergegaan het, beteken dit siekte.

(1) 'go bona mosese': 'om rok te sien', d.w.s. maandstonde te hê.

(2) *Lefetlhwane, Fulwane*: (Pl. 104 & 55). pr. *Buddleia saligna* Willd., basterolien.

(3) '*Mosese*', '*setswalo*' en '*o ile nokeng*': die maandstonde.

M.30

Setlhare se se alafang *setswalo* (4) sa mosetsana, a sa se bone, a se bitsa gore se bowe, ke: *Thepelefsane o o mosesanyane*. (5)

Re tsa'a modi wa teng. O mosweu ge re o epa, mme ge o o somotse o fetoga o nna mošibidu. Ke go re ke ona madi. Ge o mo nositse mola, go a fela. Madi a'gwe a tla nna sentle.

A o nwe, a lebile kwa botlhabatsatsi. Ge kgwedi e palama gape, le ene o tla bona mosese sentle.

More o, o a kopangwa le *Thepelefswe*, (6) ke go re: *Tlhogotshweu*.

Die middel wat die maandstonde (4) van 'n meisie weer normaal laat kom as sy wil hê dat dit weer moet verskyn is:

Cyphocarpa angustifolia. (5)

Ons neem die wortel daarvan. Dit is wit as ons dit uitgrawe, maar sodra jy dit uitgehaal het, word dit rooi. Dit is omdat dit die bloed is. As mense haar daarvan laat drink het, hou daardie (onreëlmatigheid) op. Haar bloed sal weer reg wees.

Sy moet dit drink terwyl sy na die ooste kyk. As die maan weer 'opkom' (in die weste), sal ook sy haar menstruasie reg kry.

Hierdie middel word gemeng met *Heliotropium lineare*, ook bekend as hamelstertjie. (6)

M.31

THOTAMADI LE 'MOSESE'

'BLOED-DRUPPER' EN MAAND-STONDES

(Matebele-*ngaka* wat tussen Kgatla van Botswana woon, 1955)

Ge *mosimana* a lwadiswa ke go robala le mosetsana, a bonye mosese, ò apaya *Thotamadi* (7) ka mafsi. A se nwe. O tla tlhola a rota madi a a sa siamang. Ge madi a fela, o ntse, o fodile. Kamoso a se nwe gape. Kamoso ge a bona a rota metsi, madi a tswa morago ga metsi, a se tlogele, a sa tlhola a se nwa.

Ge mosetsana a bona a tswa madi a mosese thata, a ka tsa'a *Thotamadi* a e apa'a ka bogobe, a ja. E tla busa mesese gore e eme.

Ge a sa bone mesese o e apaya ka metsi. E tla phunya mesese ya gagwe gore e bonale.

As 'n jongman siek word omdat hy by 'n meisie geslaap het wat menstrueer, kook jy rooikambroo die 'bloeddrupper' (7) met melk. Dit moet hy drink. Hierna sal hy die slegte bloed (van die meisie) urineer. As die bloed ophou, is hy gesond. Mòre moet hy dit weer drink. As hy die volgende dag vind dat hy 'water' urineer en daar daarna bloed uitkom, moet hy (die plant) laat staan en nie meer daarvan drink nie.

As 'n meisie vind dat sy baie bloed verloor met menstruasie, kan sy van die rooikambroo neem en dit met pap kook en eet. Dit sal haar menstruasie laat ophou.

As sy nie haar maandstondes gereeld het nie, kook sy dit met water. Dit sal die menstruasie laat begin.

(4) *setswalo*: die maandstonde.

(5) *Thepelefsane o o mosesanyane*: (Pl. 253) *Cyphocarpa angustifolia* (Moq.) Lopr.

(6) *Thepelefswe, Tlhogotshweu*: (Pl. 44) *Heliotropium lineare*, hamelstertjie.

(7) *Thotamadi*: (Pl. 23) *Jatropha erythropoda* Pax & Hoffm. rooikambroo, 'die bloeddrupper', 'n plantjie met 3 klein 'beet'-knolle op mekaar wat 'blbed'drup! Die plant is baie gewild vir 'bloed in die urine'-kwale.

M.31

(Ngwato-*ngaka* se gebruik 1955)

Thotamadi ke e 'berekisa' mo bolwetseng ba banna ge ba lwala mo lethekeng, ge a lwatswa ka fa ntlheng ya basadi. Ke go re ke motho o o khutlegileng.

Ke tsa'a Thotamadi ke a e segelela. Ke a e omisa le go e sila ke e lokela mo metsing a a bothitho. Ge ke seno e fuduwa, ke a e mo nosa.

Ek gebruik die rooikambroo vir mans met lendepyne, as dit vrouens is wat hom siek gemaak het. D.w.s. dit is 'n man wat deur menstruasie vermink is.

Ek neem die 'bloeddrupper' en sny dit fyn. Ek laat dit droog, maal dit fyn en gooi daarvan in warm water. Nadat ek dit geroer het, laat ek hom daarvan drink.

M.32

MOSADI O A SA NNANG PILA, GA A RALLE DIKGOMO

(Kgatla-*ngaka* van Modipane, Botswana, 25 Mei 1955)

Go phokola dikgomo go tsewa *Ledutla* (1) le le tonanyana, le *Tlhobokwe* (2) le *Tshukuya-pôô*. (3) Re batla *Morala*. (4) Re a tlhagetla, re loka mo kgamelong kampo mo mokorong, re nose dikgomo tse di anyisang le tse di dusang, gammogo le dipodi.

Ge e le dikgomo go nwa pôô pele. Ge e le kwa dinkung, go nwa phôkô kampo phelehu pele.

Yaanong di tla sisal Di tla baa tse di mafsi a mantsi.

Mme dikgomo tse ga se tse di ka rallwang ke motho, tsa senyega. Ge mosadi a itse gore ga a nna pila, mme a ralla fela mo dikgomong tse, o tla ba a itoile.

Dikgomo tsona ga di nke di senyega. Go tla senyegelwa o o di rallang. Dinku kampo dipodi, fela jalo.

N VROU WAT HAAR VERANDERINGE HET MAG NIE TUSSEN DIE BEESTE DEURLOOP NIE

Om die beeste met 'n kragmiddel te 'beveilig' word die wit turflelie (1) geneem en *Tephrosia polystachyoides* (2) asook *Hypoxis rooperi* (3) en die Transvaalse katjiepiering. (4) Ons stamp hulle fyn en gooi dit in 'n emmer of in die drinkbak en laat sodoende die beeste met suipkalwers of wat dragtig is, daarvan drink, asook die bokke.

Wat die beeste betref moet die bul eerste drink. Wat die skape betref, moet die ram en ook die bokkapatier eerste drink.

En nou sal hulle melk gee! Hulle sal 'n kudde met baie melk wees.

Hierdie beeste kan ook nie 'deurkruis'(5) word deur iemand en so skade berokken word nie. As 'n vrou weet sat sy haar veranderinge het, en sy sommer tussen hierdie beeste inkom, het sy haarsel self getoor.

Die beeste sal niks oorkom nie. Die een wat hulle 'deurkruis' sal skade kry. Dit geld ook vir die skape en bokke.

(1) *Ledutla*: (Pl. 445) *Crinum macowanii* Bak.

(2) *Tlhobokwe*: (Pl. 334) *Tephrosia polystachyoides* Bak. f.

(3) *Tshuku-ya-pôô*: (Pl. 499) *Hypoxis rooperi* S. Moore.

(4) *Morala*: (Pl. 344) *Gardenia spatulifolia* Stapf. & Hutch., Transvaalse katjiepiering.

(5) *ralla*: 'n 'onreine' of toornaar wat 'n kudde onvrugbaar maak deur tussen hulle in te kom.

N.1

**GORE O O MPA A SE KE A
GO 'GATA'**

(Kgatla-*ngaka* van Mathubudukwane, Botswana, 27.1.1953)

Ke go re: motho o o tlhagang a le mpa, a se ke a *okama* monna; ke go re a se ke a mo *gata*. (1) Re ra'a gore motho o o lwalang o, a bolwetse baagwe bo se ke baa gola ka ntlha ya mpa ya motho o o merwalo. (2)

Go tsewa *Mogato* (3) wa ditlhare tse di tala. Ke mogato wa ge motho a lwala. O ka na wa o phura wa mo kgwela, kante wa o sila, medi ya teng. Wa kopanya bupe ba teng le mafura a podi, kante a kgomo. A ka nna a tlôla mmele bosigo ge a ya go robala.

**SODAT 'N SWANGER VROU JOU
NIE MOET 'TRAP' NIE**

Dit beteken dat 'n vrou wat swanger is, nie 'oor die man moet buk nie'; d.w.s. sy moet hom nie 'trap' nie. (1) Ons bedoel dat hierdie mens wat siek is, laat sy siekte nie erger word weens die 'lyf' van die vrou wat swanger is nie. (2)

Ons neem bv. die bitterappel (3) as 'trapper' van groen plante. Dit is 'n 'trapper' van iemand wat siek is. Jy kan dit kou en oor hom uitspuug, of jy kan dit fynmaal, die wortels daarvan. Jy meng hierdie poeier met bokvet of beesvet. Hy kan sy liggaam saans daarmee invryf as hy gaan slaap.

N.2

**SETLHARE SA GO TIISA MONNA
LE MOSADI**

(Kgatla van Botswana 6.9.1956)

Ge monna kampo mosadi a koafetse letheka, ke gore a sa je pila, a ikutlwa gore o lapile, kampo a sa ye nageng, ke mo apele ditlhare tse nne kampo tse tlhano tse:

Sekanami (5), *Sebete* (6),
Moselesele (7), *Mosetlha* (8),
Kobô-e-tshetlha (9) - ke gore *Seswagadi*. (9)

Ke tla a tlhatlhega mo pitseng. Mo go nweg go ka nowa maswana a mabedi a matone gararo ka letsatsi, go fitlhela a ikutlwe pila.

Ke gore setlhare se dira gore motho a etetse dijo, mme o tla phela sentle. Esita le mosadi o tla mo thabisa.

Le mosadi ge a ja setlhare se, o tla rata go thabisa monna wa gagwe jalo fela.

As 'n man of vrou se lende (4) swak geword het, d.w.s. dat hy nie goed eet nie, en hy voortdurend moeg voel, of dat hy nie opelyf het nie, kook ek vir hom (of haar) vier plante of hierdie vyf:

'slangkop' (5), 'lewerplant' (6),
'sekelbos' (7), 'huilbos' (8) en 'verfbol' (9)

Ek sal hulle in 'n pot kook. Wat drink betref, kan twee groot eetlepels drie maal per dag gedrink word, todat hy/sy vind dat hy weer lekker voel.

Die rede is dat die middel die uitwerking het van die mens lus te maak vir kos, en hy sal lekker lewe. So ook sal die vrou hom bly maak.

Ook die vrou, as sy hierdie medisyne drink, sal die begeerte hê om haar man net so te plesier.

-
- (1) *okama*: oor iemand buk, en *gata*, op hom trap is gevaarpunte van oorweldiging, wat verhoed moet word.
 (2) So bv. kan dié siek man sy maag ook 'swanger' (groot) word.
 (3) *Mogato*: (Pl. 119 & 143) *Monechma incanum* (vgl. Miller) of Pl. 112 *Solanum Panduraeforme* E. Mey., bitterappel.
 (4) *letheka*: die lende; 'n baie algemene kwaal by mans en vroue wat saam hang met nierkwaal en rumatiek, maar wat gewoonlik aan geslagsmoelikhede toegeskryf word.
 (5) *Sekanami*: (Pl. 64) *Urginea sanguinea* Schinz., slangkop.
 (6) *Sebete*:
 (7) *Moselesele*: *Dichrostachys cinerea* (L.), sekelbos.
 (8) *Mosetlha*: (Pl. 151) *Peltophorum africanum* Sond., huilbos, huilboerboon.
 (9) *Kobô-e-tshetlha*, *Seswagadi*: (Pl. 463) *Jatropha zeyherii* Sond., verfbol.

N.3

MONNA O O BOTLHOFO GO
KOPANA LE MOSADI

'N MAN WAT TE 'LIG' IS VIR SY
VROU

(Kgatla-ngaka van Modipane, Botswana, 1955)

Monna o o botlhofo go kopana le mosadi o jesiwa *Lesisimogo* (1), ke go re *Maimé*. Mme re se kopanya le *Morarwana wa Mo-tla-ka tlase*.⁽²⁾

Se apeiwa ka nama ya kgogo e e simollang go lla, kampo nama ya phoko e e simollang go bilêbilêtsa.

Se jesiwa monna, re be re bitse re re: "A re ye gae re yo go batla maroba!"

Mme se tla tsosa ditshika tsotlhe tsa monna. Ditshika tsotlhe tsa monna di ka dirwa 'renew' gore go seke ga ba bolapi mo monna.

Aan 'n man wat te 'lig' is vir sy vrou, word 'die Terug-laai-deinser' of 'Swaar-drukker' gegee om te eet. Maar ons meng dit met 'die Ranker wat van onder kom'. (Ceropegia).

Dit word met 'n hoender(haan) wat net begin kraai se vleis gekook, of die vleis van 'n jong bokram.

Dit word vir die man gegee om te eet terwyl ons uitroep en sê: "Kom ons gaan huistoe om die jong hennie op te soek."

Hierdie middel sal al die man se are versterk. Hulle sal almal 'vernuwe' word sodat die man ook nie moeg sal word nie.

N.4

GO BULELWA KGORO

DAT DIE 'DEUR VIR JOU OOPGE-
MAAK WORD'

(Kgatla-ngaka van Botswana)

Ge monna a nyetse mosadi mme ga feta dinyaga, fa gongwe tse di supang, mme ba sa bone ngwana, ke go re madi a bone ga a ratane.

Jaanong ge monna a bona gore: 'Fa go a pala! O ya fa go monkana wa'agwe, a mo ra'a a re:

"Monkanake, nna ke paletswe. A ko o tsene mo ntlung yaaka; a ko o nthuse."

Jaanong o tla ya mo ntlung ya monkane wa'agwe a yo robala le mosadi wa'agwe. Ge Modimo o rata, ngwana o tlaatla ka pele fela.

Go tloga foo, monna wa mosadi o tllilo simolla go tshola bana le mosadi oo. Gatwe: 'O buletswe kgoro'.

As die man met 'n vrou getrou het, en daar miskien sewe jaar verby gegaan het en hulle nie 'n kind kry nie, is dit omdat hulle bloed nie van mekaar hou nie.

As 'n man sien: 'Hier is dit onmoontlik!' gaan hy na sy regimentsmaat en sê vir hom:

"My maat, ek kry dit nie reg nie. Gaan jy asseblief in my huis in; help my asseblief."

Hy sal in die huis van sy maat gaan en met sy vrou gaan slaap. As Modimo wil, sal die kind sommer gou kom.

Van dan af, sal die vrou se man begin om met die vrou kinders te kry. Hulle sê: 'Die deur is vir hom oopgemaak.'

---

(1) *Lesisimogo, Maimé*: (Pl. 117) pr. *Ipomoea crassipes* Hook.

(2) *Morarwana wa Mo-tla-ka-tlase*: (Pl. 138), *Ceropegia*.

N.5

GO RATANTSHA MADI A MONNA
LE MOSADI

OM 'N MAN EN VROU SE BLOED
VAN MEKAAR TE LAAT HOU

(Tlokwa-ngaka van Botswana, 1955)

Fa mosadi a sa tshole ngwana, re a mmofella. Re mo tlhatlhegela *Kobo-di-tshetlha*. (1) O a se nwa ka leswana le le tona. Mme se dira gore se yo baakanya madi a popelo, a kgone go bona ngwana. Ge a se nwa ka leswana ga se nke se mo thubisa. Se tla sala se mo tlapisa madi.

Re sila tshidi ya teng, e nna e ntsho. Re thaba mosadi ka tshidi eo go mo dikanyetsa gammogo le monna wa gagwe. Go dira jalo, ke go re *Kobo-di-tshetlha* o ya go *ratanya* madi a monna le mosadi gore ba tshole bana; ke go re a utlwane.

Mme tshidi e re e senkela segwana sa *kgorwane*, re tshole tshidi e, re e dubile ka mafura a sireledi.

Yaanong re ba neetse ditaelo gore e re mantsiboa ge ba kopana, monna o kgopa tshidi e, o a itshasa, le mosadi jalo e tle e re ge ba kopana tshidi e tle e kgamediwane go ya kwa motseng, kwa popelong. Yalo go direge gore ngwana a tsholwe.

Fa monna a ka fitlhela mosadi wa gagwe a setse a le moimana, mme e se mpa ya gagwe, go moila gore monna a kopane le mosadi ole, ka e se ngwana wa gagwe. Go ka mo *khutla*. (2)

Yaanong re tlhabela monna letheke ka *Kobo-di-tshetlha*, gammogo le mosadi wa gagwe. Ebile ba tla nna ba itshasa ge ba kopana. Ke go re: Ka moka e le mpa ya gagwe ele. Ba ka nna mmogo fela. Ke go re *Kobo-di-tshetlha* o ratantshe madi a bona.

As 'n vrou nie 'n kind kry nie, 'bind ons haar (baarmoeder) vas'. Ons kook vir haar *Jatropha zeyherii*. (1) Sy drink hiervan 'n eetlepel vol. Dit sal gaan en die bloed van die baarmoeder gaan regmaak, sodat sy 'n kind kan kry. As sy net 'n lepel vol drink sal dit nie haar maag aan die werk sit nie. Dit sal net bly en haar bloed was.

Ons maal die verkooldë plant, wat nou swart is. Ons kerf die vrou in met die verkooldë poeier rondom haar (lende) en net so ook vir haar man. Deur dit te doen gaan hierdie 'geelkometers' en maak dat die bloed van die man en die vrou van mekaar hou, sodat hulle kinders kan kry, d.w.s. by mekaar pas.

Vir die verkooldë poeier soek ons 'n klein kalbassteeltjie, en ons gooi hierdie verkooldë poeier daarin nadat ons dit gemeng het met room.

Ons het vir hulle die opdrag gegee om in die aand as hulle bymekaar kom, moet die man daarvan uitkrap en aan homself smeer en die vrou ook net so, sodat as hulle saam is die poeier kan deurgaen tot by die 'stat' d.w.s. tot by die baarmoeder. So gebeur dit dat 'n kind gekry word.

As 'n man vind dat sy vrou reeds swanger is maar dit nie sy "maag" (sy werk) is nie, dan is dit 'n taboo vir die man om by daardie vrou te kom, aangesien dit nie sy kind is nie. Dit kan hom 'geslagtelik vermink, deur vrouebloed op te neem.'

Ons kerf die man se lende in met 'geelkometers' en net so ook vir sy vrou. Hulle sal nou self aan hulleself smeer as hulle bymekaar kom. Dit beteken: Dit is so goed asof dit sy eie 'maag' is daardie (van die vrou). Hulle kan bymekaar kom. Dit beteken dat die 'geelkometers' hul bloed bymekaar aangepas het.

---

(1) *Kobo-di-tshetlha*: (Pl. 50, 463) *Jatropha zeyheri* Sond., verfbol, 'n geel bol, dus 'geelkometers'.

(2) *khutla*: om lendepyne of verstopte urinebuis te kry weens opgeneemde vrouebloed.

N.6

MOSWAGADI O 'MONTSHO'

'N WEWENAAR IS 'SWART'

(Motlhako-*ngaka* tš Mathubudukwane in Botswana 1952)

Ge motho a swetswe ke mosadi kampo mosadi a swetswe ke monna, o tshwanetse gore a newe segwere sa *Mogaga*. (1)

Ge a tloga fano a ya leetong kampo a ya Sikwane, kampo a ya masimong, o ntse a natha a e latihela kampo mo makopanong a ditsela. Kampo ge a feta lesaka la dikgomo, kampo la dipodi, o a e natha a e latihela fa monyakong wa lesaka. Ge a feta motho, ga go molato.

Ke go re ge a setse a ntse yaana '*o montsho*' bakeng la lesa. Ge a ntse a latihela yona, ke gore o a phekola gore dilo di nne mo tshiamong, di se ke tsa senyega. Di ka tloga tsa folotsa ge di tshoga motlhala wa motho o, fa a fitileng teng.

Go dirwa jaana, gore le one maru a se ke a tshoga! Ke go re motho o o '*montsho*'.

Ge e le ka Setswana sa rona o tshwanetse go tsamaya dikgwedi di le thataro di feta a ntse a tshotse *Mogaga*.

Ge e le monna, ga a tshwanela go nyala a ese a fitlhe mo kgwedi ya bo 12. Pele ga ngwaga o ese o fele, monna o sampe a na le *leswe* la lesa le. Ge a ka robala le mosadi, a ka lwala thata, le mosadi a ka lwala.

As 'n mens se vrou dood is of as 'n vrou se man dood is moet aan dié persoon 'n 'maerman' (1) bol gegee word.

As hy hiervandaan vertrek en op reis gaan bv. na Sikwane (6 myl) of hy gaan na die lande, dan breek hy telkens 'n skuif (soos uie) af en gooi dit waar paaie mekaar kruis. Of as hy by 'n beeskraal verbygaan of 'n bokkraal, dan breek hy 'n stukkie af en gooi dit by die ingang van die kraal. As hy by iemand verby gaan maak dit nie saak nie.

Die rede is: as hy so is, dan is hy 'swart' vanweë die dood. Al die tyd wat hy dit loop en gooi is hy besig om te beveilig, sodat alles in orde kan wees, en nie beskadig word nie. Hulle kan dalk mis-geboortes hê as hulle skrik vir die spoor, van hierdie mens, waar hy langs verby gegaan het.

Dit word ook gedoen sodat selfs die wolke nie sal skrik nie! Die ding is: hierdie man is 'swart'.

Volgens ons Tswana gebruik moet hy vir 6 maande lank hierdie 'maerman' plant by hom hê.

As dit 'n man is, dan behoort hy nie binne 12 maande te trou nie. Totdat 'n jaar verby is het die man nog die 'vuilheid' van hierdie dood. As hy by 'n vrou sou slaap, dan kan hy baie siek word, en ook die vrou kan siek word.

N.7

GO PÔTLA: (2)
MALA A BOSWAGADI

MAAGDREUNING VAN ROUENDES

Mosadi, le monna ge a lwala 'mala a boswagadi', ke go re ge mala a duma, kampo a buduloga ekele motho o bipetswe, o a nosiwa metsi a medi ya *maeri* (3) a noka.

As 'n vrou of 'n man die siekte 'maag van die persoon wat rou' het, d.w.s. as die maag dreun of opswel asof 'n mens opgeblaas is, dan moet die persoon die treksel van wortels van rivierwalle drink.

-
- (1) *Mogaga*: (Pl. 103). *Urginea altissima*, maerman, jeukbol.
 (2) *pôtle*: die gegrom wat die ingewande maak.
 (3) *maeri a noka*: die rivier walle (die sye).

N.7

Go tsewa modi wa: *Modubu* (4),
Mokgalo (5), *Motlhono* (6), *Mosu* (7),
Mooka (8), *Motlhaja* (9)

Di a kopangwa, di apewi ka pitsana
e lengwe.

Mme motho o tla fola.

Daar word geneem van die wortels van:
die Vaderlandswilg (4), die Blink-blaar-
wag-'n-bietjie (5), Klapperbos (6), Haak-
en-steek (7), Soetdoring (8) en Swartbas. (9)

Hulle word saam gevoeg en in een pot
gekook.

Die kranke sal hiervan gesond word.

N.8

MOTHO O O SEFIFI (10)

(Tlokwa-*ngaka* van Gaborone, Botswana, 7.5.55)

Ge motho gotwe o na le sefifi, ke jaaka
ge o le kwa Gouteng, mme o swelwe ke
motho kwano gae, o tlelwe ke *kung*. (11)
Gwa bo go twe: Motho o o sefifi o.

Ditaola di: '*Motlhakola wa moseletlo*'. (12)

Yaanong motho o o sefifi re tla mo
tlhapisa ka *Theteli*. (13) Mme ra re a
tlhape ka phakela. Segwere sona re se
latsa mo kgamelong, se le mo metsing se
thugilwe. Theteli o, re tlhapa ka ene a le
mongwe fela yaana.

'N MENS WAT 'BEDUISTER' IS (10)

As daar gesê word iemand het 'n
'verduistering' is dit soos wanneer jy in
die goudstad is, en daar iemand van jou
'hier tuis' doodgaan, en 'n ramp jou so
tref. (11) word daar gesê: 'Hierdie mens
is beduister'.

Die dolosse het geval:
'Omkering van 'moseletlo'. (12)

Hierdie mens wat 'beduister' is, sal ons
was met slangkop. (13) Ons sê hy moet
in die oggend vroeg was. Ons laat die bol
in 'n emmer oornag, fyngestamp, in
water. Ons was in hierdie slangkop-
water sonder iets anders daarby.

-
- (4) *Modubu*: *Combretum erythrophyllum* (Burch) Sond., (glomeruliflorum), vaderlandswilg.
- (5) *Mokgalo*: *Ziziphus muctonata* Willd., blinkblaar-wag-'n-bietjie.
- (6) *Motlhono*: (Pl. 413), *Maytenus tenuispina* Sond. Szysz., klapperbos.
- (7) *Mosu*: *Acacia tortilis* (forsk.) Hayne subsp. *Heteracantha* (Burch) Brenen litakunensis, haak-en-steek.
- (8) *Mooka*: *Acacia* Karroo, soetdoring.
- (9) *Motlhaja*: *Diospyros lycioides*, (swartbas).
- (10) *sefifi*: is die 'verduistering' wat oor 'n mens kom as 'n naasbestaande sterwe. Die dolosse wys dit aan en sê: Hierdie mens is 'beduister'.
- (11) *o tlelwa ke kung, o tshwara bothata*, : om baie swaar te kry, deur 'n ramp getref te word.
- (12) *Motlhakola*: Die dolosse lê onderstebo op so 'n wyse dat dit die dood aandui.
- (13) *Theteli*: (Pl. 64) *Urginea sanguinea* Schinz., slangkop.

N.9

MALWETSE A SESWAGADI

**DIE SIEKTES VAN WEWENAAR
EN WEDUWEESKAP**

(Tlokwa-*ngaka* Gaborone, Botswana, 7.5.1955)

Ge motho a alafiwa boswagadi, re bola'a podi, re tsee lela la mongôpô la yone, re ntsha boloko ba teng, re be re tshela *Kobo-di-tshetlha*(1), ke gore *Seswagadi* se se sitsweng mo teng. Le be le bofiwa mme go itewa mosadi mo dimpeng ka lela le.

Go rialo, ra re re bolaya mala a gagwe go a *itsa* go duma, a ntse a re kurrrr! Ke go re ge a sa alafiwa o lwadisa banna, gammogo le ene o a lwala. Kegore madi a gagwe a a mo popelong a tshogile.

As iemand behandel word teen wewenaar-(of weduwee)-skap slag ons 'n bok en neem sy dikderm en haal die mis uit, en gooi fyngemaalde 'verfbol' (1) daarin. Dit word toegeknoop en die vrou word om haar maag geslaan, met daardie dikderm.

As ons dit doen sê ons ons maak 'n end daaraan, deur die maag te verhinder om te grom en kort-kort 'kurr' te sê! Want as dit nie behandel word nie sal sy mans laat siek word, en ook sy self. Die rede is: haar bloed in die baarmoeder het geskrik.

N.10

KALAFI YA BOSWAGADI

DIE GENESING VAN WEWENAARSKAP

Mogoloro(2) ke pheko e kgolo e e alafang boswagadi ba monna, kgotsa mosadi yo o swetsweng ke monna.

Ene, ka a le *montsho*(3), o tshwanetswe ke go alafywa madi a sesadi gore a tlhatswege a nne phepa.

Mme kalafi ya gagwe e tsaya ngwaga. A ikilele go kopana le monna mo dikobong tsa go robala.

Etsoe kalafi e tsaya kgwedi tse thataro fela.

Re rata motho a fetse ngwaga pila, a ikilela, gore lesu le se ate mo banneng ka boswagadi.

O fiwa pheko ya boswagadi ebong *Mogoloro*.

A e apee a e nwe e tle e mo tlhatswe madi.

Sa bobedi o tshwanetse go *ila* (4) gore a se bolae ditshidi kgotsa mabele mo masimong, kapa ngwaga go folotsa mo dibyalong.

Die Cyphostemma (2) plant is 'n belangrike middel om die wewenaarskap van 'n man te genees, of vrou wie se man dood is.

Die persoon, wat swart (3) is behoort gereinig te word van die bloed van menstruasie sodat sy weer rein kan word.

Haar genesing neem 'n jaar. Sy moet haar weerhou van gemeenskap met 'n man te hê.

Eintlik neem die genesing (van weduweeskap) net ses maande.

Maar ons wil hê iemand moet 'n jaar voltooi deur onthouding, sodat daar nie meer sterftes onder die mans moet voorkom nie.

Die middel vir behandeling van weduweeskap word aan haar gegee, nl. *Cyphostemma* sp. cf. *sandersonii*.

Sy moet dit kook en drink sodat dit haar bloed kan reinig.

Tweedens moet sy haar weerhou(4) van geen lewende ding dood te maak nie, of om die koring op die land te beskadig deur daar 'n miskraam te hê.

-
- (1) *Kobo-di-tshetlha*: (Pl. 50, 463) *Jatropha zeyheri* Sond. ook bekend as 'Seswagadi' of verfbol.
- (2) *Mogoloro*: *Cyphostemma* sp. cf. *sandersonii*. 'n Plant wat vir 6 maande lank deur 'n weduwee of wewenaar moet gebruik word om weer 'gereinig' te word.
- (3) *montsho*: swart: die weduwee is 'swart' as gevolg van die dood.
- (4) *go ila*: om te weerhou van, dus 'taboe'. Hier word o.a. genoem dat die weduwee vir 'n jaar lank nie iets mag doodmaak nie.

N.11

KALAFI MO BOSWAGADING

DIE BEHANDELING VAN IEMAND WIE SE EGGENOTE OORLEDE IS

(Kgatla-*ngaka* van Modipane, Botswana, 1.12.1955)

Mo boswagading, go tthathegwa *Lenyao nyao*. (1) Se a nowa, se kopantswe le *Mokapane* (2) le *mongopo* wa podi (3), o bulletswe mowa.

Yanong o a bofywa, o logwa kgari, o lokelwe mo potong e e apeileng ditlhare tse Mme ge motho a o nwa, go tsewa mongopo o wa podi, a itewa mo ditlhakoreng mo lethekeng, a dikolgwa jalo go thibella mala a a dumang.

Moswagadi o mongwe le o mongwe, feia, o alafiwa ka tsela e, monna le mosadi.

Ebile e tla nonofisa monna mo mading go kopanya le mosadi, le ge a se mo boswagading. Ge a tlhela go kopana le mosadi, o alafywa le mosadi, o alafywa ka pheko e. Mme ke fa e batla go tthathegwa ka mafsi tota.

Vir wewenaarskap, word *Craterostigma plantagineum* (1) gekook. Dit word gedrink nadat dit vermeng is met *Neorautanenia ficifolia* (2) en bok se dikderm(3) wat opgeblaas is met wind.

Dit word toegebind, en in 'n krans gevleg en in 'n pot gesit waarin hierdie middels kook. As die pasiënt dit drink, word hierdie dikderm van die bok geneem en word hy op sy sye en om sy lende daarmee geslaan en so om hom beweeg, om die maag wat dreun te laat bedaar.

Alle wewenaars (mense in rou) word so op hierdie wyse behandel, mans en vroue.

Dit sal ook 'n man versterk in sy bloed om by sy vrou te kom, selfs al is hy nie in 'rou' nie. As hy nie behoorlik by haar kom nie, word hy met hierdie middel behandel. Maar dit moet regtig met melk gekook word.

N.12

TLHAPISO YA MOTHO YO O SWETSWENG

DIE REINIGING VAN IEMAND WAT ROU

(Kgatla-klerk van Sikwane, Botswana, 1955) (4)

Ge monna a swetswe ke mosadi waagwe, kampo mosadi, a swetswe ke monna, go tshwanetse go re go bidiwe ngaka morago ga phitlho, le ge e le ka letsatsi la bobedi kampo la boraro. Ngaka ge e tsena fa lapeng, monna o, le batsadi baagwe ba tsena le ngaka mo tlung.

Pele, ngaka e naya moswagadi setlhare e le medi ya setlhare, e bofilwe, e le selthotwana ka lodi la moretlwa. Setlhare se, moswagadi o tshwanetse gore a se apee mosong o mongwe le omongwe. Metsi a a apeilweng o tla nna mala o mofitshwa.

Go tla nowa mo segong, O se kadumetsa gangwe fela.

Mokgwa o, o tshwanetse go dirisiwa dibeke tse pedi.

Morago ga setlhare se, moswagadi wa monna o newa *Mogaga*(5) go o gasa mo nageng, e leng ditsela tso tsothe tsa morafe Sé se dirwa go busetsa monna o mo bophelong ba morafe.

As 'n man se vrou dood is, of 'n vrou se man dood is, moet 'n *ngaka* ontbied word na die begrafnis, selfs op die 2e of 3e dag. As die *ngaka* in die *lapa* kom moet hierdie man (of vrou) met sy ouers en die *ngaka* in die huis gaan.

Eerstens gee die *ngaka* aan die wewenaar 'n middel, wortels van 'n plant, wat in 'n bondeltjie gebind is met rosyntjiesbosbas. Hierdie medisyne moet die wewenaar elke oggend kook. Die water wat gekook het sal 'n rooibruin kleur hê.

Dit word uit 'n kalbas gedrink. En jy sluk dit met een teug weg.

So moet vir twee weke aangehou word.

Na die middel word die 'maerman'-bol(5) aan die wewenaar gegee om dit in die veld uit te strooi, d.w.s. op die volk se paaie. Dit word gedoen om die man weer op te neem in die lewe van die stam.

-
- (1) *Lenyaonyao*: (Pl. 451) *Craterostigma plantagineum* Hochst.
 (2) *Mokapane*: (Pl. 379) *Neorautanenia ficifolia*. (Benth. ex Harv.) C.A.Sm., wildepronkertjie.
 (3) *mongopo wa podi*: 'n bok se dikderm.
 (4) Hier is 'n geleerde lid van die stam wat dit beskryf soos hy dit sien, maar ook toon dat hy nie weet watter middele die *dingaka* gebruik nie.
 (5) *Mogaga*: *Urginea altissima*, maerman.

N.12

Morago ga ngwaga ge monna o a eletsa go nyala gape, go tla tlhapiso ya bobedi. Ke yona e mo nayang tumello kampo go nyala. Ke gona go tlang podi e ntsho; mme ebile e le yôna e mo kopanyang le mosadi o mofsha, pele ga lenyalo.

Go bolawa podi e tonanyana, mme ngaka e tsaya ona mongopo (6) le ntshothwane (7) mmogo le nama ya podi. Ngaka e itaya moswagadi o, ka ona mongôpô mo letheheng go lebana le diphilo.

Ge e le nama ya podi ya tlhapiso, e tsewa ke ngaka, mmogo le letlalo a ya ka yona kwa lapeng la yona. Ke yona e bidiwang *Sedimo*. (8) Ga e lebiwe jaaka karolo engwe ya tefa; ke jaaka leina la yona, le supa selo sa badimo. Bakeng leo o se ke wa se eletsa, kampo wa se bala mo pelong ya'ago.

Na 'n jaar as hierdie wewenaar weer wil trou, kom die tweede reiniging. Dit is die een wat toestemming aan hom verleen om te trou. Nou moet daar 'n swart bok kom; en ook is dit hierdie bok wat hom met die nuwe vrou sal verbind, nog voor die huwelik.

'n Bokram word geslag, en die *ngaka* neem die dikderm en die pens saam met die vleis, van die bok. Die *ngaka* slaan hierdie wewenaar met die dikderm om sy heupe, regoor die niere.

Wat die vleis van hierdie 'reinigings'-bok betref, die *ngaka* neem dit saam met die bok se vel na sy huis toe. Dit is dié vleis wat '*Sedimo*' (8) genoem word. Dit mag nie beskou word as deel van die beloning nie. Soos die naam aandui wys dit heen na wat die voorouergeeste toekom. Om daardie rede mag jy nie daarna verlang of dit in jou hart bereken nie.

N.13

MONNA GE A KHUTLILWE

AS 'N MAN 'VERSTOP' IS

(Kgatla-*ngaka* van Mathubudukwane, Botswana, 1953)

Ge motho a *khutlilwe* (9) ke mosadi ka sekatanane mme a sa rote, re tsa'a matlhare a *Makôkôane* (10) re a thuga a le metsi. Re batla byalwa, re tshella setlhare se mo teng, byalwa bo le mo phafaneng.

Re tla mo nosa, mme ge Modimo o rata, o tla rota. Ga e botlhoko.

Wanneer 'n man 'deur 'n vrou verstop is' (9) en hy nie kan water nie, neem ons die blare van die 'vermeerbos' (10) en stamp dit fyn terwyl hulle nog vars gepluk is. Ons soek bier en gooi die middel daarin, as die bier in die drinkkalbas is.

Ons laat hom drink, en as Modimo wil, sal hy water. Dit is nie bitter nie.

N.14

KHUTLEGO (11) YA MONNA

DIE ONVERMOËNDHEID (11) VAN DIE MAN

Monna ge a kopane le motho wa sesadi, mme a ne a sa lemoga gore o mo lebakeng la *mosese* (12), wa ba a tsere kgotsa a gogetse madi a mosadi mo teng ga gagwe. Jalo manno wa ba a *khutlegile* (13) setlhogo.

Monna yo o tšile go pallwa ke go ntsha metsi, a sena phatla ya moroto.

As 'n man met 'n vroumens 'verkeer', en hy besef nie dat sy haar 'maandstonde' het nie (12), dan het hy van haar bloed in hom opgetrek.

Hierdie man is dan verskriklik 'vermink'. (13)

Hierdie man sal nie meer in staat wees om te urineer nie, aangesien daar nie 'n opening sal wees nie.

(6) *mongopo*: dikderm

(7) *ntshotwane*: pens.

(8) *sedimo*: vleis van 'n bok wat geslag word om die voorouergeeste tevrede te stel.

(9) *a khutlilwe ke mosadi*: wanneer 'n man moeilikheid met sy urinering ondervind, word dit beskou as 'gewond' te wees deur 'n verhouding met 'n vrou wat menstrueer.

(10) *Makôkôane*: (Pl. 107). *Geigeria africana*, subsp. *ornativa*, vermeerbossie.

(11) *khutlego, go khutlega*: om geslagtelik vermink te word sodat daar nie meer normale geslagsverhoudings kan wees nie.

(12) *mosese*: rok, die woord word algemeen gebruik vir 'tydens menstruasie'.

N.14

Ge a ntse jalo malatsi a mararo o tshwanetse go lla, mme ge a sena mothusi mo kalafing, o tshwanetse go bōla teng ya gagwe.

Metsi a moroto a tshwanetse go iphunyetse maroba a diphatlhana tikologong ya bonna ba gagwe, mme ge a tlhapologa metsi a be a tswe foo.

Kalati re e kgona ka dipheko di le tharo pila fela. Maina a tsona si a: *Thotamadi* (13) *Mathubadifala* (14) le pheko e e bidiwang *Motsosa* (15) go emisa botshelo ba gagwe sentle.

Pheko tse tharo tse, di apewa ka boraro gore di mo thuse. O nwa bekere e e tletseng gangwe, kgotsa segwana, mme o tla bulega a rota madi nako tse pedi. Morago o ntsha metsi a moroto. Go rialo ke pholo pila ya monna.

A fetse 'botlolo' gore a tlhatswege teng.

As hy vir drie dae so sou bly, dan sal hy begin skreeu (van pyn), en indien hy nie iemand het wat hom kan help gesond word nie, dan sal hy inwendig verrot.

Die urine sal self barsies vorm aan sy organe, en as hy urineer kom die urine daar uit.

Genesing kan ten volle bewerkstellig word met net drie middele: Hulle is die volgende: 'Bloeddrupper' (13) 'Skuurbreker' (poeierkwas) (14) en die middel wat 'Opwekker' (15) genoem word om sy lewe weer op te wek.

Hierdie drie middele word saamgekook om hom te help. Hy drink een maal 'n beker-vol daarvan of 'n skepkalbassie-vol, en hy sal weer 'oopgaan' en bloed urineer, twee keer. Daarna urine. Dit beteken dat die man weer gesond is.

Hy moet 'n bottel vol opdrink om skoon gewas te word.

N.15

GO KHUTLA GA MONNA

(Tlokwa-ngaka te Gaborone in Botswana, 1955)

DIE 'VERSTOPPING' VAN 'N MAN

Madi a a mo popelong ya mosadi, ke bolwetse. Yaanong monna ge a kopana le mosadi ole, madi a mosadi a tsena mo go ene a ba a mo lwadisa. Ke gona ge re re o khutlegile. Ebile go ka mo thibela motlhapo, a se ka a ya nageng. Go rialo go a mmola 'a, a swi ge a ka se ka a bona yo a ka mo thusang.

Ke go re madi a mosadi a tliilo mo kgaola letheke kampo a mo emisitse ditshika.

Gape monna ge a khutlilwe ke mosadi re a mo nosa *Kobo-di-tshetlha* (16) ka kopi go re re mo thubise, o kgone go bula ditshika tsa monna. Mme o tlaa tlhapologa ka o butse motlhapo wa gagwe

Die bloed in 'n vrou se baarmoeder, is 'n siekte. As 'n man by so 'n vrou kom, kom haar bloed in hom en word hy daarvan siek. Dan sê ons hy het 'n verstopping. Dit kan ook sy urine afsluit, sodat hy gladnie kan urineer nie. Dit meen, dit veroorsaak vir hom pyn, en hy gaan daarvan dood as hy nie iemand kry om hom te help nie.

Dit beteken: die vrou se bloed gaan sy lende 'afsnay', of dat dit sy are tot stilstand laat kom het.

As 'n man reeds deur 'n vrou 'verstop' is laat ons hom van die verfbol (16) drink, 'n koppie vol, as purgeermiddel sodat sy manlike 'are' weer kan oopgaan. Hy sal kan urineer omdat jy sy urine ontsluit het.

(13) *Thotamadi*: 'n Bolplantjie met bloedrooi druppels wat uit die knol drup, pr. *Jatropha erythropoda* Pax. & Hoffm., rooikambroo.

(14) *Mathubadifala*: *Haemanthus* sp., poeierkwas.

(15) *Motsosa*: *Helichrysum undatum* Less.

(16) *Kobo-di-tshetlha*: (Pl. 50) *Jatropha zeyheri*, verfbol.

N.15

Ge monna a ka rata mosadi yo e leng motlholagadi a swetswe, re tsaya Kobo-di tshetlha. Monna le mosadi ba tlhabiwa letheka, mme ba ja tshidi e ya teng mmogo, ba e koma. Monna le mosadi mmogo ba itshasa ka tshidi eo. Ka go rialo monna o itsa madi a boswagadi go tsena mo go ene.

As 'n man 'n vrou liefkry wat 'n weduwee is wie se (man) dood is, neem ons verfbol. Die man en die vrou se lendes word (daarmee) ingekerf en hulle eet saam van hierdie poeier en sluk dit in. Die man en vrou smeer elk aan hom- en haarself van daardie poeier. Deur dit te doen verhoed die man die bloed van 'wewenaarskap' om in hom te kom.

N.16

**KALAFI YA MONNA O A TSERENG
 BOLWETSI MO MOSADING**
**GENESING VAN 'N MAN WAT BY 'N
 VROU SIEKTE GEKRY HET**

(Motlhako-kruiedokter van Mathubudukwane, Botswana, 1952)

Fa gongwe go ka tla monna kwa go nna, a ntha'a a re: "Ke a lwala. Ke sentswe ke mosetsana ka boswagadi." Ke gore o mo tseneletse a ese a fetse ngwaga morago ga lesu la mogatsa waagwe.

Mosadi mo gongwe a ka senyegelwa ke go tshola bana, ka gore monna o 'bollo', (1) bakeng la lesu le a tswang mo go lona.

Monna fa gongwe a ka pallwa ke go tlhapologa kampo a tswa mokokotlwana bakeng la gore o sampe a le 'montsho'. (2)

Fa gongwe mosadi o senyegetswe. Gatwe o photsa. (3) Ke go re o na a tshola ngwana, ngwana a tswa a sule. Golo foo go bidiwa photsa.

Ge monna a ka kopanya le ene, le ge e se wa gagwe, o tla lwala.

Mosadi o photsa go fitlhella a 'bona mosesese'. (4) Ke gona monna a ka kopana nae. Foo wa ba a fodile.

Ge monna a ka tla ka bolwetse boo bo bo dirisitsweng ka go robala le mosadi a le photsa, ke tla mo alafa ka: *Lefetlhwane* (5) kampo ka *Khukhwanyane*. (6) O a e sila, o bo o e nosa monna.

Daar kan moontlik 'n man na my toe kom wat vir my sê: "Ek is siek. Ek is beskadig deur 'n meisie vanweë wewenaarskap." Dit wil sê hy het by haar gekom voordat 'n jaar verstryk het na die dood van haar wederhelf.

'n Vrou kan moontlik die vermoë verloor om kinders te baar, want die man is 'warm' (1) vanweë die dood waar hy vandaan kom.

Miskien vind 'n man dit moeilik om te urineer, of hy kry 'n boggelrug omdat hy nog 'swart' (2) is.

Moontlik het die vrou 'n verlies gehad, Hulle sê sy het 'n miskraam (3) gehad. D.w.s. sy het geboorte gegee aan 'n kind wat reeds dood was.

As 'n man met haar sou verkeer, selfs al is die nie syne nie, sal hy siek word.

Die vrou is 'miskraam onrein' totdat sy weer menstrueer. (4) Daarna kan die man na haar kom. Sy is dan gesond.

As 'n man (na my) sou kom met daardie siekte wat veroorsaak is deur te kom by 'n vrou wat 'n miskraam gehad het, sal ek hom behandel met: *Lefetlhwane*, klitser (5) of met die kewertjie wat so bonterig is. (6) Jy maal hom fyn, en laat jy die man dit drink.

-
- (1) 'o bollo': hy is 'warm', deurdan hy onlangs in aanraking was met die dood, of met een wat by 'n dooie was.
- (2) 'o montsho': hy is 'swart', 'n wewenaar wat onlangs sy vrou verloor het is 'swart'; so ook 'n weduwee.
- (3) photsa: om 'n miskraam te hê.
- (4) go bona mosesese: om te menstrueer.
- (5) Lefetlhwane:
- (6) Khukhwanyane e tilodinyana: *Mylabris oculata*, die bont kewertjie.

N .16

O tsa'a byalwanyana ka phafana. O bo o tsa'a bupi bo ba khukhwane mme o tsee ka nko ya thipa o bo o loke mo byalweng, o mo nose

Ge a re o a rota, o tla lla. Go thiba madi. A thiba moroto go feta. More o, gatwe ke *Seletsabanna*. (7)

E maswe thata! Ge motho a e go nosa, o ka re: 'Ke a swal ' Ge o rota go tllilo tswa madi. Go bo go tswa moroto o o mosetlha kwa morago. Foo o tla itse gore o fodile. Go tloga foo, o tla ikutlwa gore o mmatla.

Ge khukhwane e e nosiwa motho go le go tona, go feta nko ya thipa, o ka mmolaya. More o o diriswa fela mo ba ba tonanyana.

Ge monna a tswa madi yaana, ke go re ke a ene o tso a tsayang kwa basading ba ba seng pila.

Ge o ntse o utlwa banna ba bolella go lwala ga letheka, e ntse e la yona tlhaka e: Madi a a tswang mo basading.

Ngaka o wa sepetlele, jaaka ge a tlhaba batho ka lemao mo maragong, ke go re o tshwere pila! Letheka ke lona molato o o motona! Bolwetse bo botlhe bo mo lethekeng.

Ditlhare tse di babang tse, ga di batle go nosiwa motho a *rwele*. (8) Go ka bola'a *namane*. (9) Mosadi o, ga a nosi.

Jy neem 'n bietjie bier in 'n kalbas. Ook neem jy hierdie poeier van die kewer en jy neem daarvan met die punt van 'n mes en gooi dit in die bier, en laat hom dit drink.

As hy probeer urineer, sal hy kerm. Die bloed versper. Dit keer die urine om verby te kom. Hierdie middel word die 'mans-laai-skreeuer' (7) genoem.

Hy is baie kwaai! As iemand jou dit laat drink, dink jy: 'Ek gaan dood!' As jy urineer, kom daar bloed uit. Daarna kom daar geel urine. Daarna weet jy dat jy gesond is. Van daar af sal jy voel dat jy 'sterk' is.

As 'n groot dosis van hierdie kewer aan iemand gegee word, d.w.s. meer as 'n mespuntvol, kan jy hom doodmaak. Hierdie middel word net vir mans gebruik.

As die bloed so by 'n man uitkom, is dit die wat hy by vrouens gaan haal het wat nie 'reg' was nie.

As jy so hoor van mans wat sê dat hulle lende seer is, is dit nog steeds hierdie saak: Bloed wat van die vrouens kom.

Hierdie dokter van die hospitaal, as hy die mense so met die naald inspuit in hulle heupe, doen hy net die regte ding! Die lende is waar die groot moeilikheid lê! Die hele ongesteldheid is in die lende.

Hierdie bitter medisyne behoort nie aan iemand gegee te word wat swanger is nie. Dit maak die 'kalf' (9) die ongebore kind dood. Hierdie vrou is nie alleen nie.

N.17

TEKOLLO YA MONNA KA MATHAOLELE (10)

ONDERSOEK VAN DIE MAN MET PAVETTA ZEYHERI (10)

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl., 26.2.1967)

Pheko e ke ya go lekolo monna, bophelo ba gagwe.

O tsaya matlhare le medi ya sona, o e sile boleta, o e naya monna go e ja e le bupe.

O e ja kgaba e kgolo, gararo ka letsatsi.

Morago ga malatsi a mabedi o tla bona tiro ya yona mo monneng: o tla gopola mosadi sentle.

Hierdie middel is om 'n man mee te ondersoek, dit wil sê sy lewensverwagting.

Jy neem die blare en wortels daarvan en maal dit fyn, en gee dit aan die man om as 'n poeier te eet.

Hy moet 'n groot lepel-vol driemaal per dag eet.

Na twee dae sal jy die uitwerking daarvan sien op die man: Hy sal dan 'opgewek' voel en dit wys.

- (7) *Seletsabanna*: die bont kewer: *Mylabris oculata*.
 (8) *o rwele*: sy 'dra', d.w.s. sy is swanger.
 (9) *namane*: kalf, d.w.s. die ongebore kind.
 (10) *Mathaolole*: *Pavetta zeyheri* (Sond.)

N.17

Jalo ke kitso e kgolo gore monna yo o tla phela sebaka. Mme ge bonna ba gagwe bo seka ba tsoga, itse gore monna yo ga a kitla a phela malatsi a mantsi.

Ke gore ge a lwala thata o se mo nee a se je, gore o bone ge e le mophedi mo bolwetseng ba gagwe.

Se ke moleko wa bophelo mo teng ga monna.

Hierdie is 'n bewys dat die man nog lank sal lewe. Indien daar geen reaksie is na die behandeling nie, kan jy weet dat die man nie meer lank sal lewe nie.

Dit beteken dat as hy baie siek is, moet jy dié middel aan hom gee om te eet, sodat jy kan vasstel of hy van sy siekte sal genees.

Hierdie is 'n lewensondersoek binne in die man.

N.18

GO ALAFA BONNA

Monna ge a bolawa ke diphilo, le ditshika tsa diphilo tsa monna ka kwa senneng ge madi a bonna a sa tsamae pila, kampo a ikutlwa a fokotse ka kwa motlhaleng we senna; ke alafa bonna ka *Marêtê-a-pôô*, (1) ke go re: *Lesitwane*. (2)

Go tsewa digwere tsa teng mme di a apewa, di bela 'iri' e lengwe. Metsi a teng a tla fetoga a nna mašibidu jaaka tee ge e loile thata.

Go ka tladiwa lebotlolo mme a nwa mo yona le ge e le beke, kampo malatsi a mane, a mararo.

Ene o tla ikutlwa, a tsogile ka motlhalala wa senna. Ke go re e tlo re mo letsatsing lantlha le la bobedi, a utlwa pelo ya gagwe e thunya, jaaka ekete o tla bolawa ke pelo. Ge e didimala, o tla bona a eme ka dinao.

KELETSO YA MONNA

Ge e le mosadi, le ene o a tle a fokole ka kwa sesading. Go bo go mo tlhokofatse keletso ya monna.

Re mo nosa *Morotologo wa namane*(3), modi wa teng. O bela '10 minutes'; a ba a nwa metsi a teng, o tla šibila.

Fa a ka na le letsatsi a nwile, kamoso o tlilo itemoga ga a na le keletso mo monneng.

OM MANLIKHEID TE VERSTERK

As 'n man se niere hom pyn gee en die are van die niere van 'n man wat sy manlikheid betref, as daardie bloed nie reg loop nie, of hy self aanvoel dat hy verswak het wat sy manlikheid betref; behandel ek die manlikheid met die *Asparagus suaveolens* (1) dit wil sê 'n 'katdoring'-soort.(2)

Die knolle daarvan word geneem en gekook vir 'n uur lank. Die water sal rooibruin verkleur soos sterk tee.

'n Bottel kan daarmee gevul word, en hy kan selfs vir 'n week lank daarvan drink of 4 of 3 dae.

Hy sal self voel dat hy opgewek is wat sy manlikheid betref. Dit sal gebeur op die eerste en tweede dag dat hy sy hart voel brand, net asof sy hart gaan pyn.

As dit tot bedaring kom sal hy heeltemal fiks voel.

N.18(b)

OM 'N MAN TE BEGEER

Ook 'n vrou voel soms swak wat haar vroulikheid betref. Sy het dan ook geen verlange na (haar) man nie.

Ons gee haar die wortels van die suurpruim.(3) Dit moet 10 minute kook; waarna sy die water drink, wat rooierig gekleur het.

'n Dag nadat sy dit gedrink het sal sy self voel dat sy 'n begeerte het na haar man.

-
- (1) *Marêtê-a-pôô*: die *ngaka* benaming vir *Asparagus suaveolens* Burch (Pl. 570), katdoring.
(2) *Lesitwane*: hier die algemene naam vir bogenoemde katdoring.
(3) *Morotologa wa namane*: (Pl 263), *Ximenia americana* L. var., microphyla, suurpruim.

N.19

BOLWETSE BA TEROPO

Ke bolela kaga bolwetse bo bo bidiwang 'terôpô' (1) bo bo tswenisang bonna ka go kolobetsa marukhu le go tswenisa kgotsa go rota-rota.

Ke bolwetse bo bo bolayang letsalo la monna.

Ge bo ntse sebaka sa dingwaga tse tlhano bo se na kalafi ya tshwanelo pila, monna ga a tlhole a tshola bana.

Ke bo alafa ka pheko e e bidiwang *Mogônônô*. (2) E tlhatswa diphilo le ditshika tsa senna tsotsotlhe.

Gape pheko e e tlatsa bonna sentle, gobane e kgona go alafa le go ntsha maswe a otlhe mo teng.

Pheko ya *Mogônônô* e dirisiwa ka mokgwa wa go e apaya. O bo o e lesa e fola. Morago o e tlatsa lebotlolo le legolo.

E nowa ka 'half-cup' kgotsa ka segoana se senye gararo ka letsatsi, go fitlha motho a robala pila.

E kgona go tsamaisa madi le ditshika.

N.20

'THOTSE' (3)

E tla re monna ge a na a kgaoganye le mosadi waagwe lebaka, le ge e le ngwaga kampo tse pedi, go tsewa *Lenawa-la-thotse*(4), medi ya teng e thugwe e silwe. Go bo go bewa bupi ba teng kafa ntle ga seatla sa monna, a buduletse. Le mosadi jalo. Ba be ba sunyetse bupi ba teng. Fa go sa tualo, go tswa madi ka dinkô. Motho o a swa. Gongwe monna gongwe mosadi, go bo go sala a le mong.

BLAASMOEILIKHEID

Betreffende die siekte waar die blaas moeilikheid gee deur 'n gedurige gedrup (1) of kort-kort water, vind ons dat:

Dit 'n siekte is wat 'n man impotent kan maak.

As dit bv. al vir 5 jaar so aanhou sonder genesing, sal die man nie meer kinders kan kry nie.

Ek behandel dit met die middel wat genoem word 'vaalboom' (of sandgeelhout).(2) Dit reinig die niere en al die manlike are.

Verder vul hierdie middel weer die manlikheid, want dit is genesend en verwyder alle onreinheid.

Die vaalboom middel word gebruik deur dit te kook (die wortel). Jy laat dit afkoel. Daarna vul jy 'n groot bottel daarmee.

Hiervan word 'n halwe koppie of 'n klein kalbassie-vol, drie maal per dag gedrink, totdat die persoon lekker deur-slaap.

Dit sal die bloed en die are goed laat funksioneer.

NEUSBLOEDING NA ONTHOUDING(3)

Indien 'n man vir 'n lang tyd weg was van sy vrou bv. 'n jaar of twee, dan word *Rhynchosia confusa* (4) geneem, die wortels daarvan, wat fyn gestamp en gemaal word. Van die poeier word op die buitekant van die man se hand gesit en hy blaas dit weg. En die vrou ook net so. Hierna moet hulle van daardie poeier snuif.

As dit nie gedoen word nie, kom daar bloed by die neus uit. Dié mens gaan dood. Die man of die vrou, en net een bly oor.

-
- (1) 'terôpô': 'n nierkwaal met blaas moeilikheid.
(2) *Mogônônô*: *Terminalia sericea*, vaalboom, sandgeelhout.
(3) *thotse*: 'n dodelike neusbloeding wat (na bewering) kan voorkom na 'onbehandelde' gemeenskap, na 'n langdurige skeiding.
(4) *Lenawa-la-thotse*: (Pl. 272), *Rhynchosia confusa* Burt. Davy.

N.20

O motona, more o go thibela thotse.
Thotse ga e emise motho. Ga a phele.
Ke go re madi a monna a ba a fapaanye
le a mosadi: Ga a nyalanel

Hierdie middel is baie doeltreffend
om neusbloeding na lang onthouding
te voorkom. Dié siekte laat 'n mens nie
vertoef nie. Hy sal nie lewe nie. Die
rede is: die man se 'bloed' en die vrou
'syne' is by mekaar verby. Hulle verbind
nie met mekaar nie!

N.21

KALAFI YA MOKABE LE DIPHILO

DIE BEHANDELING VAN DIE
SCROTUM EN NIERE

(Kgatla-ngaka van Pilanesberg, Tvl. 7.7.1962)

Ge nka bona monna a le *mokabe*⁽¹⁾ ke
tla ithoma, ke epa modi wa *Mosetse*⁽²⁾
ke o mo nosa, ke mo jesa, o le motala.

As ek by 'n man kom wat 'n geswelde
scrotum ⁽¹⁾ het, sal ek gaan en 'n
kiepersol-wortel⁽²⁾ grawe en hom dit
laat drink en eet, nog so rou.

Re tla e kgabetlela re mo arametsa ka
fa tlase, mmogo le kololo, boa ba yona.
Mme o tliilo ntsha tlhoa e tala. O tla nna
a rota mo go le go ntsi go fitlhela setlobo
sele se potlele se lekane mo selekanong sa
monna.

Ons kerf dit fyn en laat die smeulende
dampe onder hom optrek, saam met
die (skroeiende) hare van die klipspringer.
Hy sal groen 'water' voortbring. Hy sal
baie urineer totdat daardie scrotum
gekrimp het en weer die normale fatsoen
het.

Morago re be re tlhatswa diphilo tsa
gagwe gore a alafisege ka ditlhare tsa
madi, jaaka pheko e kgolo ya *diphilo*: ke
Khadi.⁽³⁾ Ke segwete, o epa kgaragana ya
teng, o se tlhometse phatsa. O bo o se
latlhela ka kwa morago ga gago, o se tsa
gape o se tlose makakaba, o bo o se
tlhomela mebitlwa yotlhe e ka mefuta. O
bo o se apaya botlolo tse pedi; ó tla bo a
fodile!

Hierna reinig ons sy niere sodat hy
gesond gemaak kan word met die bloed-
medisynes, soos die belangrike middel
vir niere, nl. die bolplant *Khadi*.⁽³⁾
Jy grawe die bol daarvan uit, nadat jy
'n skerp stok daarin gestee het. Jy gooi
dit dan agter jou en neem dit weer en
haal die skille daarvan af en steek dit
vol van al hierdie soorte van dorings.
Hierna kook jy dit, twee bottels vol;
dan is hy gesond.

O tla inama ka go rata, a sa tlhola a
utlwa diphilo. Ke go re: *Khadi* ke pheko
e kgolo ya diphilo.

Hy sal buk net soos hy wil, sonder
dat hy nog sy niere voel. Dit beteken:
Khadi is 'n belangrike middel vir niere.

Ge go tsengwa mebitlwa e, ke gore re
kopanya ditlhabi tso tsotlhe gore re di
ntshe mo go ene.

As die dorings so daarin gestee word,
is dit omdat ons die pyne almal bymekaar
bring sodat ons hulle uit hom kan
uithaal.

---

(1) *Mokabe*: die opgeswelde scrotum (vol water).

(2) *Mosetse*: *Cussonia paniculata*, kiepersol.

(3) *Khadi*:

O.1

KALAFI YA MOLWETSE KA LENA KA

**GENESING VAN 'N KRANKE MET
DIE HORING**

(Kgatla-*ngaka* van Mathubudukwane, Botswana, 1954)

Ge ke bileditswe motho, le ge a sa loiwa, bolwetse ba gagwe bo le makete, o a tshwanetseng go alafywa ka setlhare sa lenaka . ke tla mo tlhaba mo mmeleng otlhe, go tswa matsogo a mabedi, ke ntse ke mo tlhaba, mme ke ntse ke mo tshasa setlhare se. Le maoto a mabedi le mokokotlo: ditokollo tsotsotlhe tsa gagwe, gammogo le ditsabana le mangole a gagwe.

Ke tla ne ke mo apela melemo ka pitsana ya Setswana.

Ge e le o o sa tlhabiwing, e le o o alafywang ka melemo ya ditlhare fela, ke tla ne ke epa ke mo apela a nna a nwa. Ge Modimo o rata, o tla fola, mme o tla mpha kgomo ge a fodile.

As ek ontbied word vir 'n persoon, selfs al is hy nie getoor nie, maar baie siek is, so dat hy met die medisyne in die horing gedokter moet word, sal ek sy hele liggaam inkerf, van die twee arms af hom inkerf en hom met die medisyne invrywe. Ook die twee bene en die rug, al sy ledemate sowel as die elmboë en die knieë.

Ek sal ook vir hom medisyne kook in 'n Tswana-potjie.

Indien dit iemand is wat nie ingekerf word nie, naamlik iemand wat slegs met medisyne van plante genees word, sal ek hulle vir hom grawe en kook en hy maar net aanhou drink. As Modimo wil, sal hy gesond word en hy sal aan my 'n bees gee sodra hy gesond is.

O.2

**GE MOLWETSE A SA ROBALE KA
DITLHABI**

**AS DIE SIEKE VAN PYN NIE KAN
SLAAP NIE**

(Katla-*ngaka* van Mathubudukwane, Botswana, 1954)

Ge o na le molwetse o o lwalang, mme e le gore molwetse ga a robale; ó na le ditlhabi, o epa medi ya *Morotologa wa kgomo*.⁽¹⁾ Yaanong ge o sen' o o epa, o o kgaola o nna lesotlhana o le bofa ka lodi la Moretlwa. O o lokele mo pitseng ya Setswana. O tshella met-si ka kopi di le tharo, gore se butswa sentle. Wa se mo naya gore a nwe gararo ka letsatsi. Kegore le tla ne le se mo apela go fitlhela se tswapoge, se felwe ke matla.

Ge o bona gore se a mo kgotsafatsa, kegore botlhoko bo boa ka samorago, o se 'ira dingatana tse pedi, o sen' o se epa gape. O mo raa o re a bolae koko, a e apee mfama engwe ya teng, mmogo le morotologa oo, a nwe moro wa teng gabedi ka letsatsi, kopi e e sa tlang.

As jy 'n kranke het wat siek is, en hy nie kan slaap nie, vanweë pyne, grawe jy wortels van die groot-suurpruim.⁽¹⁾

Nadat jy hulle gegrawe het, sny jy dit in 'n kort bossietjie en bind dit met 'n stukkie rosyntjiesbosbas. Jy sit dit in 'n kleipot. Jy gooi drie koppies water daarop sodat dit goed gaar kan word. Jy gee dit aan hom om drie maal op 'n dag te drink. D.w.s. julle sal dit telkens weer vir hom kook totdat die krag uitgetrek is.

As jy vind dat dit hom goed doen, d.w.s. dat die pyne verminder, dan maak jy twee bossies daarvan, nadat jy weer gegrawe het. Jy sê aan hom om 'n hoender te slag en daarvan die een deel te kook, saam met daardie suurpruim, en dat hy die sop daarvan moet drink, tweekeer op 'n dag, nie 'n volle koppie nie.

---

(1) *Morotologa wa kgomo*: (Pl. 263) *Ximenia caffra* Sond., groot-suurpruim.

O.3

LETSHOROMA

KOORSIGHEID

(Matebele-*ngaka* wat tussen Kgatla van Botswana woon)

Ge motho a bolawa ke letshoroma, le tsa'a lekwati le le omeletseng la *Mokgopho-o-motona*. (1)
Le be le tsa'a mollo, le mo khurumeditse ka kobô, le be le mo arametsa mosi wa lekwati ge le wela mo magaleng.

O tla fola.

As iemand koue koors het neem julle die gedroogde 'bas' van die Aloe Marlothii. Julle neem 'vuur', en nadat jy die persoon met 'n kombers bedek het, laat mens hom die rook van die bas inadem, as dit op die gloeiende kole val.

Hy sal gesond word.

O.4

GE BOLWETSE BO DIEGA

AS DIE SIEKTE NIE WIL GENEES NIE

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane, Botswana, 28.4.55)

O epa, o tsa'a medi ya *Kgôpô-e-kgolo*(2), o ira lesotlhwana, o le bofa ka lodi la Moretliwa. Ge o bonye bolwetse ba motho o o mo alafang, bo diega mo go ene, o tsaya pitsana ya Setswana, o loka setlhatsana seo mo teng, o tshella metsi, o ba'a mo isong; se a bela, o tsaya bupinyana ba mabele, wa faga, o o tshegeditse ka matshego a le mararo.

Ge se sen'ô butswa, bupinyana bo o no o bo faga mo teng, o ra'a molwetse gore a se je. Mme pele a fe matlapa a mararo a. Kegore a tle a je pele ga molwetse, ka bolwetse bo no bo ratile 'o gana go alafiwa.

Ke gore se se tla jang bogobe boo bosigo, e tla bo e le badimo. (3)

Ke gore o kgopolotse bolwetse boo ka e le kgopo. O thamaladitse bolwetse, gore a tle a fole.

Jy grawe en neem die wortels van *Commelina albescens* (2) en maak 'n bondeltjie en bind dit met rosyntjie-bosbas. Indien jy vind dat die siekte van die mens wat jy dokter, by hom sloer (om te genees), neem jy 'n kleipotjie en sit daardie bossie daarin en gooi daar water op en sit dit op die vuur; dit kook en jy neem bietjie koringmeel en roer daarmee pap aan, terwyl jy (die potjie) laat rus op drie stukklippe.

Nadat (die pap) gaar is, die bietjie meel wat jy daarin aangeroe het, sê jy vir die kranke hy moet dit eet. Maar eers moet hy vir hierdie drie klippe gee. Dit wil sê hulle moet eers eet voor die kranke, aangesien die siekte byna geweier het om genees te word.

Dit beteken dat wat daardie pap in die nag sal eet, sal die voorvadergeeste wees.(3)

Dit wil sê jy het die siekte 'ontkrom' daar dit krom (4) was. Jy het die siekte 'reguit' gemaak sodat hy (of sy) kan gesond word.

-
- (1) *Mokgopho-o-motona*: (Pl. 77) Aloe Marlothii, die groot boomaalwyn.
  - (2) *Kgopo-e-kgolo*: (157) *Commelina albescens*, Hassk.
  - (3) Hier is 'n interessante voorbeeld van hoe die geloof in die aanwesigheid van en beïnvloeding deur die afgestorwe voorvadergeeste (*badimo*) deur die *ngaka* in stand gehou word, ook by Christene wat 'n siekte het wat nie wil genees nie.
  - (4) Hierdie plant het 'n verdikte wortel of bol wat lyk soos 'n dubbel gevoude aspersie met die een helfte bokant die ander. Die 'krom' wortel sou dan 'n besonder 'ontkrommingskrag' hê.

0.5

SEROLANE KAMPO DILÔKWA (1)*DIE BITTER-APPEL* (1)(Kgatlá-*ngaka* van Malolwane, Botswana, 1953)

Ge molwetsi a le kwa tlase thata. a loilwe, re mo epêla medi ya *Serolane*. Re a e mo apêla ka pitsananyana ya ditlhare. Re be re mo nosa metsi ao, malatsi a a ka nang beke. Ga a botlhoko.

Vir 'n kranke baie verswak, een wat getoor is, grawe ons die wortels van die 'bitterappel'. Ons kook hulle vir hom in die klein potjie vir medisyne. Ons laat hom daardie 'water' drink vir ongeveer 'n week lank. Dit is nie bitter nie.

0.6

*GE MOLWETSE A FOLA**AS 'N SIEKE GESOND WORD*(Kgatlá-*ngaka* van Malolwane Botswana 1954)

Motho ge a ntse a lwala, ke mo alafa, ke a mmolella ka re: "Go bôlwe moriri go fitlhele ke be ke go alafe o fole."

As 'n mens siek bly terwyl ek hom 'dokter', sê ek aan hom: "Jou hare word nie afgeskeer totdat ek jou gesond gedokter het nie."

Mme ke nna ke tlang o mmóla. Ba apa'a byalwa. Ke tsilo'o kokola moroko foo-dimo go ise go tlotlhwe, mme ke o tlhakanya le setlhare ebong tshitlho mo lenakeng.

En dit is ek wat sy hare sal kom skeer. Hulle maak bier. Ek sal die semels bo-op kom afskep voordat dit deurgesif word, en ek meng dit met medisyne, naamlik die salf in die bees-horing.

Ke tla be ke mo *forola* (2) mo t'hogong ka moroko o, ene a adile phate, a le mo go yona a ntse ka marago. Diphorola tse tsa gagwe tse, ke be ke di isa kwa *motlhobodikeng*. (3) Ke feta ke di tshella mo teng.

Hierna sal ek sy kop vryf (2) met semels terwyl hy 'n vel uitgesprei het en plat daarop sit. Hierdie vryfsels van hom neem ek na 'n rysmiergat. (3) Ek gooi dit daarin.

Ge ke tloga foo, ga ke gadime, ke be ke ya ke tsena kwa go ene ka kwa lapeng. Yaanong re be re ntsha byalwa bole re bo nwa.

As ek daar weggaan, kyk ek nie om nie, en gaan terug tot by hom in die 'lapa'. Ons bring nou daardie bier uit en drink dit.

'Be ba ntsha kgomo re ntse re bo nwa. Mme ge Modimo o rata, a fole mo go bong go lebalwe gore a o kile a lwala thata. Ke kalafo ya Setswana.

Nou bring hulle 'n bees (as beloning) terwyl ons dit (die bier)drink. En as *Modimo* wil sal hy so gesond word dat daar heeltemal vergeet sal word hoe siek hy was. Dit is die Setswana genesing.

---

(1) *Serolane* of *Dilôkwa*: (Pl. 143) *Solanum panduraeforme*, bitterappel.

(2) *fôrôla*: is om 'vryfsels' van die liggaam af te vrywe; die idee is om hom nou te reinig van hierdie langdurige siekte en alle oorblyfsels daarvan.

(3) *motlhobodikeng*: in die rysmiergat; die voorouergeeste sal die siekte beëindig, deur die vryfsels saam met die medisyne en die siekte weg te neem.

O.7

MALA A MAŠIBIDU

Ge motho a ka pshega madi a mašibidu, go tsewa modi wa *Mogônônô*. (1) O a besiwa go dira tshidi e ntshu, e seng go fsa molora. E ya silwa e nne boleta.

O tsee letswai, o le sile, o le tshela mo teng ka tekanyo, o sa tlopele. O tla bo o tsaya tshitlho e ka selekanyo, ka nko ya thipa, o nee molwetsi, a kome a ese a je kampo a ese a nwe metsi. Yaanong more o o tla thibela bošibidu ba mala mme o tla alafesega.

Le namane ya kgomo ge a pshega madi a mašibidu.

BLOEDING IN DIE MAAG

As iemand se maag bloederigheid sou werk, word van die sandgeelhout(1) se wortel geneem. Dit word gebraai tot swart houtskool, maar nie tot as verbrand nie. Dit word fyn gemaal.

Jy neem sout en maal dit fyn, en gooi net genoeg daarby.

Nou neem jy hierdie fyngemaalde poeier, net genoeg met die punt van 'n mes, en gee dit aan die siek persoon, om in te sluk voordat hy eet of water drink. Hierdie middel sal die 'rooiheid' van die maag keer en hy sal gesond word.

Ook 'n kalf met bloedpens (kan hiermee behandel word).

O.8

KALAFI YA MALA A MAŠIBIDU

(Matebele-*ngaka* wat tussen Kgatla van Botswana woon)

Ge motho a pshega madi a a mašibidu o alafiwa ka *Tšhibitswane*. (2), ke go re *Morotologa-wa-namane*. (3) E 'bêrêka' mala. 'Mmêrêko' wa sona ke go re o tsa'a modi wa teng. Wa o apa'a. O tsa'a ditlhaka tsa nyoba, ebong peo ya teng o dira bupi o bo o o faga le metsi a modi wa *Tšhibitswane*. Yaanong a fa motho o o pshegang madi. Kamoso o tla bo a fodile.

GENESING VAN MAAGBLOEDING

As iemand se maag rooibloed werk, dan word hy behandel met suurpruim(2) d.w.s. *Ximenia americana* var. *microphylla*. Hy werk met 'n maag! Om dit te gebruik neem jy van die wortels, en kook dit. Jy neem 'n klompie soetrietsaad, maak daarvan meel en kook dit met die water van die suurpruimwortels. Jy gee dit aan die persoon wie se maag bloed werk. Die volgende dag sal hy gesond wees.

O.9

GO THUSA MOTHO O O JELENG MOJAJA

(Matebele -*ngaka* wat tussen Kgatla van Botswana woon)

Ge motho a ka ja *Mojaja*, o a swa.

A ka thusiwa ka go mo nosa mafsi a kgomo, mme o a apeile ka medi ya teng. (O tla tlhatsa).

Ge motho a golofetse a dule ntho kampo a robegile lekoto, o apa'a (*Mojaja*) ka mafsi, o se tshella mo nthong. Ka moso wa bo a fodile.

BEHANDELING TEEN BOBBEJAANGIF

As iemand bobbejaangif (3) eet sterf hy.

Hy kan gehelp word deur hom beesmelk te laat drink, gekook saam met die wortels van die plant. (Hy sal dan opgooi).

As iemand seer gekry het en 'n sweer het, of sy been gebreek het, kook jy (bobbejaangif) met melk en gooi dit oor die wond 'Môre sal hy gesond wees.'

(1) *Mogônônô*: (Pl. 189) *Terminalia sericea* Burch., vaalboom, sandgeelhout.

(2) *Tšhibitswane* = *Morotologa wa namane*: (Pl. 73) *Ximenia americana* L. var. *microphylla*, suurpruim.

(3) *Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata*, bobbejaangif.

O.10

KALAFI KA MOJAJA (1)

GENESING MET BOBBEJAANGIF(1)

(Matebele-*ngaka* van Sikwane, Botswana, 1955)

Mo bolwetsing, go ka tsewa modi o o kwa tlase, wa Mojaja. E le go re bo dirisiwa mo bolwetsing ba setlhabi se se golo, ge molwetsi a utlwa botlhoko, a hupelwa ke mowa.

Yaanong go tla tsewa medi e, e a silwa e be e tlhabelwa fa botlhoko bo leng teng. (2) Mojaja o bo o tshasiwa fa teng. Go fedile, o tla fola.

In 'n geval van siekte kan die onderste wortel van die bobbejaangif geneem word. Dit word gebruik in gevalle van 'n vreeslike pyn, as die kranke nie asem kan kry nie.

Hierdie wortels word geneem en fyn gemaak en ingekerf waar die pyn is. (2)

Die bobbejaangif word daar ingesmeer. Dit is al, hy of sy sal gesond word.

O.11

BOLWETSE BA LETLHAKANA (3)

AAMBEIE (3)

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 2-3-1967)

Bolwetse ba letlhakana, ke bo bo ntshang *motete* wa motho kafateng, o lepelela ge a ya nageng, a nyela.

Se ke bolwetse bo bo thata ge o se na kitso ya bona.

Ge o sena kitso, mme motho kgotsa ngwana a ntse jalo, o mo tshwara ka maoto o a isa kwa godimo gore motete wa gagwe o boele kafa teng ga tshoanelo ya ona.

Dipheko tsa bolwetse bo ke tse:

Modikalelhaka (4) le

Letlhaka-la-noka (5)

O di budulela mo boteng ba motho ka marago a gagwe, di le lerole, gore di salele mo mothong di sebetse teng ya gagwe ka tshwanelo.

Ke raya gore di budulelwa ka letlhaka di le lerole. Di tsentswe mo letlhakeng (6) malatsi a beke, gore o be le nnete ge motho a fodile pila.

Die aambeie-siekte, is die wat die anus van 'n mens laat uithang sodat dit onder hom hang as hy 'veld toe gaan' om te ontlaas.

Hierdie is 'n moeilike siekte as jy nie kennis daarvan het nie.

As jy nie kennis het nie, en 'n grootmens of kind is so, tel jy hom aan sy voete en lig hulle op boontoe sodat sy anus weer kan terugkeer binnetoe soos dit behoort.

Die kragmiddele vir hierdie siekte is:

Modikaletlhaka (4)

Die rivierriet. (5)

Jy blaas hulle in die mens se 'diepte' deur sy anus in, in 'n verpoeierde vorm sodat hulle in hom kan bly, en in hom na behore kan werk.

Ek bedoel die middele word deur 'n rietjie ingeblaas in poeiervorm. Hulle word ook in 'n rivierriet (6) gesit vir 'n week, sodat jy sekerheid kan kry dat die mens mooi gesond geword het.

(1) *Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata*, bobbejaangif.

(2) Hy beduie net onderkant die ribbes.

(3) *letlhakana*: beteken letterlik 'rietjie', een van die *Habenaria* sp.

(4) *Modikaletlhaka*:

(5) *letlhaka-la-noka*: die rivierriet.

(6) 'n Aparte klam rietjie word ook met van die poeier opgehang vir 'n week. As die sappige rietjie wegdroog, is dit 'n herhaling van wat met die uithangende ingewande gebeur, wat nou net so verdroog.

O.12

SEBETE (1)

DIE 'LEWER'-PLANT(1)

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 11.2 1967)

Ke tihalosa ka ga dipheko tse di alafang gala mo mothong, le go e phatlalatsa mo sebeteng sa motho, gore se seke sa ruruga bakeng sa gala, kgotsa go beta motho ge a sa e tihatse ka molomo.

Dipheko tsa gala ke tseo:

Ke *Sebete*. Engwe ke sebate sa *Mogotlho*. (2)

Ke tihalosa ka go re: Sebete ke pheko e tihagang mo setlhareng sa mogotlho.

E tswakangwa le *Sebete* se se tihogang *mo lefatsheng* (3) le motlhaba.

Di dirisiwa ka go di sila mmogo, di tswa lerole, Jalo di tihakana le gala ya kgomo e e bolailweng.

Re omisa gala ya kgomo, gore re kgônê go e tihakanya le lerole la pheko tseo.

Gala e bolaya motho ka go mo sebedisa mala thata.

Pheko ya go sebedisa mala ke *Tsebedintlha*. (4)

Ebile re ithimodisa motho ka yona, ge re lemoga gala e le ntsi mo mothong.

Setlhare se se bidiwang *Mogotlho* (5) gape ke pheko ya *ditshitlho*. (6)

Gape *Mogotlho* ke motswako o mogolo wa dingaka tse di tihabang.

Ek verduidelik aangaande die middele wat gal kan genees by die mens, en ook om dit van sy lewer te verwyder, sodat dit nie sal swel as gevolg van die gal nie, of die mens verwurg as hy dit nie uitbraak met sy mond nie.

Die middele teen gal is:

Die 'lewer'-swam. Die een is die 'lewer'-swam van die 'kameeldoring'. (2) Ek verduidelik deur te sê: die 'lewer' is 'n kragmiddel wat groei op die kameeldoringboom

Dit word vermeng met die 'lewer' wat op sanderige grond groei. (3)

Hulle word gebruik deur saam fyn-gemaal te word tot 'n poeier. Daarna word hulle gemeng met die gal van 'n bees wat geslag is.

Ons laat die gal van die bees droog word, sodat ons dit kan meng met die poeier van daardie kragmiddele.

Gal maak 'n mens siek deurdad dit sy maag te veel laat werk.

Die regte middel om die maag te laat werk is die 'Boesmangifboom'. (4)

Ons laat 'n mens ook daarmee nies, as ons merk dat hy baie gal het.

Die 'kameeldoring' (5) weer is ook 'n kragmiddel in die verkoolde 'kragself'. (6)

Ook is die kameeldoring 'n belangrike toevoegsel vir *dingaka* wat inent.

O.13

SEUMAKENG

GALAANVAL

(Gediktee deur bejaarde Mokgatla van Botswana 1952)

Motho ge a bolawa ke seumakeng, se alafiwa ka setlhare se se bidiwang *Sebete* (7), se se alafang dinamane..

As 'n mens 'n galaanval kry, word dit behandel met die plant wat 'lewer' genoem word (7), wat ook kalwers gesond maak.

-
- (1) *Sebete*: lewer; 'n swam of 'kanker' wat aan bome groei.
 (2) *Mogotlho*: *Acacia giraffae*, kameeldoring.
 (3) *Sebete sa lefatsheng*: 'n swam wat op die klam grond groei.
 (4) *Tsebedintlha*: (Pl. 494) *Acokanthera oppositifolia*. (Lam.) L.E. Codd, Boesmangifboom.
 (5) *Mogotlho*: (Pl. 411) *Acacia giraffae* Burch., kameeldoring.
 (6) *tshitlho*: self van verkoolde kragmiddele met vet gemeng.
 (7) *Sebete*:

O.13

Se omisiwe, se silwe, mme se
tlhakangwe le sabotlhoko sa kgomo,
lege e le nku.

Ge o na le seumakeng, o a se koma
o se metsi. Mme se botlhoko!

Yaanong o tihatse botala gore 'gala' ge e
le teng, bo fokotsege. G'o sa tihatse,
se tla go psegisa, o ithoma nageng; mme o
tla fola.

Athe go tswa mo kgomong e e tla-
bilweng. E seng e e suleng ka bolwetse.

Dit word gedroog, en gemaal, en
gemeng met die gal van 'n bees, of ook
van 'n skaap.

As jy 'n galaanval kry, sit jy daarvan
in jou mond en sluk dit. Maar dis bitter!

Jy vomeer dan groenerigheid sodat
indien daar gal is, dit minder kan word.
As jy nie opgooi nie, sal dit jou maag
laat werk, jou laat uitgaan, en jy sal
gesond word.

En tog kom dit van 'n bees wat ge-
slag is. Nie van een wat aan 'n siekte
dood is nie.

O.14

MOKAPANE (1) KE MOTHUBISO

Tiro ya teng, ke mothubisô. Ke gore
e thuba mpa ge go na le 'gala'.

Ke apa'a segwere sa teng, Ke be ke
nwa metsi ao 'halfkoppie' ka e le
bogale thata. O e nwa ka go ikêtlêla,
eseng go tlatsa mpa. Kwa morago se
ka go bola'a. Se botlhoko thata. Ba
banye ga ba nke ba se nwa.

'BOLPLANT' (1) AS PURGEERMIDDEL

Dit word gebruik as 'n purgeermiddel.
D.w.s. hy 'breek die maag oop' as
daar gal is.

Ek kook die bol daarvan en drink
daardie water, 'n halfkoppie-vol, daar
dit 'n baie kwaai (purgeermiddel) is.
Jy moet dit versigtig drink, en nie die
maag vol maak nie, want later kan dit
jou pynig ('doodmaak'). Dit is baie
bitter. Kleintjies (kinders) sal dit nie
drink nie.

O.15

KALAFI YA MOKABE (2)

(Kgatlá-ngaka van Saulspoort, Tvl., 1965)

Ke gore ge monna a rurugile bonna,
kgetsi ya teng.

Mo kalafing ya mokabe, selo sa pele
ke go re o tshware *Podile* (3) e re e
bitsang *Tetsabanna*. (4)

Re tsa'a moroto wa yona re o rothetsa
mo kgetsaneng ya monna ka kwa tlase
ga yona fa gare ga banna ba ba bedi ba.

E tla re kamoso go tla bo go dule ntho
fa moroto o rothetsweng teng, mme
metsi a matala a a tshwanang le
tlowa (5) ya mafsi a tla tswa a dutla fa
phatleng eo ya ntho.

GENESING VAN DIE SCROTUM(2)

Dit wil sê as 'n man se manlikheid
geswel is, nl. die sak.

In die genesing van die geswelde
scrotum, is die heel eerste taak om
die 'bont kewer' (3) in die hande te
kry, wat ons noem "Die manne-laats-
skreuer". (4)

Ons neem die urine van die kewer en
drup dit op die onderkant van die
man se scrotum tussen hierdie twee
'manne'.

Die volgende dag sal daar 'n seer
wees waar die urine gedrup is, en groen
water wat lyk soos die water van dik-
melk (5) sal daar by daardie opening
uitlek.

-
- (1) *Mokapane*: (Pl. 59) pr. *Neorautanenia ficifolia* (Benth. ex Harv.) C.A.Sm.,
wilde-pronkertjie.
(2) *Mokabe*: die 'scrotum', geslagsorgaan wanneer dit groot geswel is van die urine en sug.
(3) *Podile*: *Mylabris oculata*, die bont kewer.
(4) *Tetsabanna*: "Wat die manne laat skreeu", dui op die pyn as hierdie bont kewer se
poeier gedrink word, nl. die *Mylabris oculata*.
(5) *tlowa*: die geelgroen 'water' van dikmelk.

O.15

Re tliilo tsaya yone Pódile, mmele wa yona le kapa ya legapu⁽⁶⁾ re tliilo di tshuba mmogo. E tla re di sena go fsa, re di sila, di tliilo boelwa gape di nna metsi. Yaanong o simolla go tlotsa yona 'thele' e ya monna o. Di goga metsi di a gamolla, a tswa otlhe. O bo o fitlhela e boetse e maswabinyana fela. Go setse fela tsona maenyana a Modimo o a bopileng.

Yaanong go setse go thiba ntho. E ka ba morago ga malatsi a 4. E tla be e photlhetse e swabile.

Ke tliilo tsaya *Radimonyemonye*⁽⁷⁾ Re tsaya medi e ya sone, re e sila. Emengwe ya teng re e tshuba re e tlhakanya.

Jalo ge re tsa'a bupe bo, re thiba phatlha fa re ne re e butse teng.

Yaanong re tsaya namane eo ya mongato, re mo ngata ka yona gore e re metsi a bofelo a a ka tswang, a tsene mo letlalong, mme phatlha e thibana ka setlhare se se tla beng se setse foo.

Re ka na ra mo ngatisa malatsi a le mabedi gore setlhare se seke sa wa, mme ntho e tswalege.

Jaanong re tliilo tsaya *Mosetse* ⁽⁸⁾ modi wa one. A o tthathege a o nwe. A ka o nwa beke, beke ya bobedi a o lesa.

Ona *Mosetse* o, o thuba borurugo bo bo ka kwa teng.

Metsi ao a tliilo tswa kwa pele kwa ntotong, kwa 'peiping', a le matala. Kwa bofellong a nne masetlha jaaka ka metlha. Foo re tla itse gore o fodile.

Metsi a, a *Mosetse* a tliilo fitlha ka kwa teng kwa maenyana ao aa tlhwekisa ka kwa teng, gore a nne pila le ene a tle a tsale bana.

Kana *Mosetse* re o kaya e le pheko e kgolo ya go tlhatswa boteng ba monna, bogolo ge a ts'o kopana le mosadi, mme ene a sa phele pila.

Ons neem nou hierdie bont kewe sy lyf, en ook die skil van 'n waatlemoen⁽⁶⁾, en ons braai hulle saam. Nadat hulle verkool het, maal ons hulle, en hulle sal weer klam word. Jy begin nou die man se 'uier' daarmee invryf. Dit trek al die water en droog hom uit. Jy vind dat hy nou weer saggerig is, soos voorheen. Net die 'eiertjies' wat *Modimo* gemaak het bly nog oor.

Nou bly nog oor om die wond te genees. Dit sal omtrent 4 dae wees. Daarna sal hy sag en gekrimp wees.

Ek neem van die 'Klipdagga'-plant ⁽⁷⁾ Ons neem van die wortels en stamp dit fyn. 'n Ander deel verkool ons en maal dit fyn

Ons neem hierdie meel (paste) en stop die opening toe wat ons gemaak het.

Ons neem daardie 'kalf' van 'n stert-riem en 'trek dit vir hom deur' sodat die laaste 'water' wat mag uitkom, in die vel moet gaan, en die opening kan toegaan met die medisyne wat daar agtergebly het.

Ons kan hom die stertriem twee dae laat aanhou sodat die (klipdagga-) medisyne nie uitval nie en die wond heeltemal kan toegaan.

Daarna neem ons 'n wortel van die 'kiepersol'. ⁽⁸⁾ Dit moet hy opkook en drink. Hy kan dit 'n week lank drink, en die tweede week moet hy dit laat staan.

Hierdie kiepersol breek die inwendige swelsel op.

Daardie water sal nou na behore voor uitkom, en groen van kleur wees. Eindelikel sal dit geel word soos voorheen. Ons sal weet dat hy gesond is.

Hierdie treksel van die kiepersol sal deurdring tot by daardie eiertjies en hulle inwendig reinig, sodat hulle reg kan wees en hy ook kinders kan kry.

Ons beskou die kiepersol as 'n belangrike middel om 'n man inwendig te was, veral wanneer hy by 'n vrou was wat nie 'gesond' is nie.

(6) hierdie moet eintlik 'n waatlemoen wees wat oorryp was en toe leeg 'gelek' het.

(7) *Radimonyemonye*: *Leonotis leonurus* of *microphylla*, klipdagga. Interessant dat Watt & Breyer-Brandwijk ook sê van die klipdagga (p.519). "the African apply it as a lotion to sores on the leg and head".

(8) *Mosetse*: *Cussonia paniculata* E & Z.

kiepersol, 'n plant wat meermale gebruik word vir algemene welstand.

O.15

Ge re dirisa *Podile* (Tetsabanna) (9)
kegore monna ge a lwala bolwetse bo ba
mokabe, gwa bo go le seboko ka kwa
teng mo maeng, mo mareteng.

Mme moroto wa podile o tlhamalela
moo sone o se bolae ka nako eo.

E tla re ge go setse go pshetlegile, seboko
se, se tliilo tswa, mme se tlaatla se sule, se
tla le metsi a bofelo, go re: 'Pötlô!'

As ons die 'bontkewer'(9) gebruik,
is dit omdat die man as hy hierdie
siekte van die 'watersak' het, en daar
is 'n wurm binne in die 'eiers'.

En die urine van die kewer dring reg-
deur tot by die (wurm) en maak hom
dadelik dood.

As dit eers gekneus is, sal hierdie
wurm uitkom, reeds dood, en dit kom
met die laaste water en sê net: 'Pötlô!'

O.16

KALAFI YA BOHUTABOSWA (10)

Ge motho a setse a simolotse go
tshwara dingwaga di ka nna bo
60–64, morotô wa gagwe ga o tiholo o
ya kwa kgakala. Ebile o a boa o boela
fela kwa maotong a gagwe. Mme o mo
fisa morotô o wa gagwe o, mo o sa mo
jesang monati.

Jalo re mo epela modi wa *Mothata*. (11)
Re o setla, o nna bupi. Re mo senkela
nkgwana ya Setswana e e bopilweng e
e boduleng. E tshola metsi a re tshetseng
mothata mo teng.

Re tliilo a fetlhela, a nna lefulo le le
sweu; mme a ja lefulo le malatsi a otlhe
a beke. Ge beke o fela, moroto wa gagwe
o boetse: O kwa! Ebile o tliilo boelwa ke
keletso go ka tshameka le mosadi wa
gagwe ge a santse a phela.

Bohutaboswa bo tla bo bo thubegile,
ke gore e tliilo ngotlega e boela mo
selekanyong sa yona, se se kana ka ntlha
ya monwana o mosesane.

**DIE GENESING VAN DIE 'KNOPING
AS ERFENIS' (PROSTAAT MOEILIK-
HEID) (10)**

As 'n man eers sy 60–64e jaar
bereik het, sal hy nie meer ver kan
water nie, trouens dit val oor en oor
net hier by sy voete. En die urine brand
hom (inwendig) op 'n wyse wat hom
ongemaklik laat voel.

Ons grawe dus vir hom die wortel
van die doppruim. (11)
Ons stamp dit fyn tot 'n poeier. Ons
soek nou 'n kleipot wat goed gebak het.
Dit hou die water waarin ons van die
doppruim gegooi het.

Ons sal dit klits met 'n roerstok, totdat
daar 'n wit skuimlaag op kom; hy moet
van hierdie skuim eet, al die dae van
'n week. As die week om is, sal sy
urine weer reg wees: daar voor! Ook
sal hy weer normale begeertes hê indien
sy eggenote nog lewe.

Hierdie prostaatomoeilikeid sal nou
'oopgebreek' wees, d.w.s. sal weer
kleiner word en terugkeer tot sy nor-
male grootte, omtrent so groot soos
die punt van 'n pinkie.

(9) Hierdie kewer is so giftig dat etlike gevalle bekend is van persone wat dood is daarvan.

(10) *Bohutaboswa*: 'die knoping as erfenis', prostaat moeilikeid, of een of ander 'geswel', 'kanker'.

(11) *Mothata*: (Pl. 505) *Pappea capensis* E & Z. en ook var. *radlkoferi* schinz., doppruim.

Die wortels van doppruim soos hierbo beskryf, word vir die behandeling van die prostaat moeilikeid, sluit aan by Watt. & Breyer Brandwijk: *Medicinal & Poisonous Plants*, 1962. (P.932). "in Bechuanaland the bark is used in the treatment of venereal diseases .... The Masai use a broth decoction of the bark as haemopoietic tonic and especially as an aphrodisiac for men".

O.16

Bolwetse bo ke bone bo bo busang mokokotlo wa monnamogolo. Di dira lehuto la ditshika tsa mokokotlo le tsa bonna.

Gape, Mothata o ka nna wa kopangwa le *Morudiso* (12) morudiso wa monna. Ke yona e e nayang monna mmatlata go tsalanguwana.

Ge e le mo mosading, a itshupa gore ga a na keletso mo monneng, re tsaya medinyana ya *Morudiso* re e apaya le 'rys'. Re be re tshela mafsi mo teng.

O tliilo ja mo mosong le mantsibowa. Mo bosigong boo o tliilo go tshwenya ka keletso.

Hierdie siekte buig 'n ou man se rug krom. Dit veroorsaak 'n knoop van die are van die rug en van die manlikheid.

Ook kan die doppruim verbind word met die 'opwekker'-plant, die opwekker van die man. Dit is dié plant wat die man die vermoë gee om 'n kind te verwek.

Wat 'n vrou betref, as sy toon dat sy geen begeerte na haar man het nie, neem ons van die worteltjies van die 'opwekker' en kook dit met rys. Ons gooi daar melk oor.

Sy eet dit in die oggend en in die aand. In daardie nag sal sy jou lastig val met begeerte.

O.16(b)

KALAFI YA BOHUTABOSWA (13)

Bohutaboswa bo mela fela mo mothong jaaka mo setlhareng.

Pheko ya teng ke *Tlhapi*. (14) E mela mo metswedi kgotsa mo megobeng ya metsi.

Ke gore o e tlantle o faape *kuruga* (15) yotlhe ka pheko e, malatsi a mane. E tla be e photlhetse le go dutla *mami* (16) a yona a otlhe.

Ga se boladu, ke mami; a tshwana le mami a legapu; a masetlha.

Ke gore, *Tlhapi* e, ge e sen' o tlantliwa, a bewa mo leseleng, selekanyo sa boruruga, e be e bofellwe mo *kuruga* eo ka lesela. Ge le ka bofellwa bosigo bo le bongwe, kamoso o ka fitlhela e setse e le ntho godimo ga *kuruga* eo.

Go tliil' o sala tse eketeng ke ditlhale kampo dibokwana, mme le tsona di tliil' o tswa di pshetlhega, go bo go sala ntho fela.

Mo kalafisong ya ntho, re tliil' o le tlhatswa ka metsinyana a yona *Tlhapi* e. Maswe a otlhe a tliil' o tswa.

DIE VERWYDERING VAN 'N GESWEL (13)

So 'n geswel groei aan 'n mens, net soos ('n kanker) aan 'n boom.

Die middel hiervoor is 'kankerblare'. (14) Dit groei by fonteine of langs waterpoele.

Jy moet dit fynstamp en die hele geswel (15) daarmee toebind, vir 4 dae. Daarna sal die swelsel sak en al die sug van die swelsel sal uitlek.

Dit is nie etter nie, maar sug, soos die geel water van 'n waatlemoen.

Dit wil sê, nadat die 'kankerblare' gestamp is, word dit op 'n lap gesit, net so groot soos die geswel, en dit word daarvoor vasgebind. As dit vir 'n nag so vasgebind bly, sal daar die volgende oggend reeds 'n wond wees bo-op die geswel.

Later sal daar nog, wat soos garingdrade of wurms lyk, oorbly. Ook hulle sal gekneus daar uitkom totdat net 'n wond oorbly.

Om die wond te genees sal ons dit was met 'n bietjie van hierdie 'kankerblare'-treksel. Al die vuiligheid sal uitkom.

(12) *Morudiso*: 'Die opwekker'-plant. Een van die plante wat beskou word as geslagsstimulerend.

(13) *Bohutaboswa*: 'n 'geswel' of 'kanker' aan die nek, wang of aan die been. Dit sit as 'n gewas los onder die vel en kan pynloos 'geskuif' word, of prostaatmoeilikheid.

(14) *Tlhapi*: pr. *Ranunculus* sp. pr. *multifidus* Forsk. Watt & Breyer Brandwijk p.880. "Externally the bruised leaf is used for cancer".

(15) *kuruga*: 'n geswel; van *ruruga*, om op te swel.

(16) *mami*: waterige sug van 'n swelsel wat oopbreek.

O.16(b)

Ka re tliilo bona nama, yona e tla fola fela. O seke wa tlho o e bofa.

Ntho, ka e le 'phoisen', re tsaa *Letshoo-la-tau* (17) re e pshetla, re e tshela mo sekotlele, re tshela metsinyana mo yona, kana e na le mafsi, re be re tlhapisa gore ntsi e seke ya tlo kotama mo nthong eo. Mme e tlil'o fola.

Kana ntsi e atisa bolwetse ka go anya maswe a bolwetse mo mothong, e be e tsama'a e 'o byala jaaka nonyane ge e byala boletswa mo ditlhareng.

Ebile Tshoo-la-tau le omella kapele, le be le gagamatse letlalo la ntho gore go fole ka pele.

Die kaal vlees wat ons sal sien sal weer gesond word. Jy moet dit nie weer toebind nie.

Aangesien die oop wond giftig is, neem ons vingerpol (17) en druk die sap in 'n skotteltjie en gooi daar water op; hy het natuurlik 'melk', en dan was ons die wond sodat vlieë nie daarop moet kom sit nie. Hy sal mooi gesond word.

Vlieë laat natuurlik siekte versprei deur die vuilheid van swere op te suig van 'n mens af, en hy vlieg en gaan plant dit weer, net soos 'n voël voëlent op bome plant.

Ook word die vingerpol vinnig droog en laat die vel om die wond saamtrek sodat dit vinnig kan genees.

O.17

KALAFI YA MAFATLHA

BEHANDELING VAN DIE LONGE

(Ngwato-*ngaka* uit die Noorde van Botswana, 1953)

Kana go na le mafatlha a sehuba. Ebile go na le mafatlha a dikgopo, ge o hupela, a le botlhoko.

Mo kalafisong ya mafatlha a sehuba, o tsa'a setlhare sa *Tshuku-ya-pôô* (18), o se tlhomela ka mmitlwa ya Mosu. (19) Wa se *goma* thata, o se tsenya mebitlwa e mentsi, mme o se tlositse makape a.

O a se apa'a ka metsi, o bo o nwe metsi a teng, kopi e e tletseng nako engwe le engwe fela. Ge Modimo o rata, mafatlha ale a tla kokobala.

Daar is natuurlik die longe van die bors. Ook is daar die longe van die ribbes, as jy asem haal is hulle pynlik.

Wat die behandeling betref van die bors-longe (tering), neem jy die bolplant *Hypoxis rooperi* (18) en steek dit vol haak-en-steek dorings. Jy moet dit goed deurprik en 'n menigte dorings daarin druk, nadat jy die buitenste doppe afgetrek het.

Jy kook dit in water, en drink daardie water 'n koppie-vol van tyd tot tyd. As *Modimo* wil sal daardie longe bedaar.

(Kgatla-*ngaka* van Witfontein, Tvl., 1961)

Mo mafatlheng a matona ke go re: T.B., o tshuba maboa a *Tshuka-la-pôô*, o a se aramela. Le go nwa metsi a segwere sa teng, ge se apeilwe mo metsing.

In die geval van die grootlonge (siekte) d.w.s.: tering, steek jy die hare van die *Hypoxis rooperi* bol aan die brand en adem die (rookdampe) in. En jy drink ook die water van die bol, nadat dit in water gekook is.

(17) *Letshoo-la-tau*: "die leeuvoet", pr. *Euphorbia truncata* N.E. Br., vingerpol.

(18) *Tshuku-ya-pôô*: (Pl. 91) *Hypoxis rooperi* Moore, 'Bantoe'-tulp.

(19) *Mosu*: *Acacia tortilis* (Forsk.) Hayne Subsp. *heteracentha* Burch Brenan, haak-en-steek.

O.18

GO ALAFA SETSHWAFU

OM DIE INGEVALLE-BORSBEEN
TE BEHANDEL

(Kgatlá-*ngaka* van Botswana, 1955)

Ba bangwe ba alafa setshwafu ka go se phatsa. Rona ga re se phatse.

Re tsaya lokwati (1) la *Monato* (2) le le metsi, le lokwati la *Mosetlha* (3) le le metsi. Re a di kopanya re di *tthagetla* re di tshella mo metsing a a mo 'komiking'.

Re tla tsaya *serokana* sa phalo, re tla re mo phatlhana e ya serokana, re loke *ditlhotlhankga* tse mo teng, re be re di tobetsa ka monwana, re di ntshetse mo komiking mo metsing.

Yaanong metsi ge re sen' o a tshela mo, re tsaya tlatlana ya Setswana. Re tshela metsi a, mo tlatlaneng e, gore a boele mo komiking. Re be re a mo nosa.

Yaanong re tsaya ditlhotlhwankga tse, re di loke gape mo serokana, re be re di bee mo seroteng le mo setshwafung. Go tla itewa ka serokana mo seroteng me setshwafu le sona se tla sokelwa ka serokana. Mme o tla fola.

Party *dingaka* behandel die ingevalle borsbeen deur daaroor inkerwinge te maak.

Ons neem die bas⁽¹⁾ van die wilde-*sering*⁽²⁾ wat nog nat is, en die bas van die huilbos⁽³⁾, ook nog nat. Ons voeg hulle bymekaar en stamp hulle en gooi hulle in water wat in 'n koppie is.

Ons neem naamlik die steel van die handdisseltjie, en druk die fyngestampte (bas) in die gaatjie, druk dit deur met die vinger, en trek dit so deur tot in die koppie met water.

Nadat ons hier water in gegooi het, neem ons 'n Tswana-mandjie, en gooi hierdie water in die mandjie om weer deur te loop na die koppie. Dit laat ons hom drink.

Ons neem verder hierdie stampsels, en steek dit weer in die handdissel se steel en plaas dit op sy 'skof' en op sy borsbeen. Daar word nou met die handdissel se steel op sy skof geslaan, en ook die borsbeen word reggetrek deur die handdissel se steel. En hy sal gesond word.

O.19

THIBAMO LE MMÊLÊ (4)

DIE BORSBEEN EN RIBBEOPENING(4)

(Kgatlá-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 10.3.1967)

Bolwetsi bo ba thibamo bo tlholwa ke madi a le manye mo ditshikeng tsa motho ka mokgwa wa go sa bone dijo ka tshoanelo. Dijo tsa merôgô ke tsona di kgonang thibamo le mmêlê mo mothong .

Hierdie siekte van die (ingevalle) borsbeen word veroorsaak deur min bloed in die are van 'n mens, deurdat hy nie na behore voedsel kry nie. Groentekos is in staat om die mens (te genees) wat ly aan 'n ingevalle borsbeen en sigbare hartkloppings.

-
- (1) Hierdie teks toon dat O.B. Miller verkeerd is in sy: "Woody Plants of the Bechuanaland Protectorate" 1952, p.92, as hy sê: "*lokwati*". Name given to several trees and useless for identification purposes', want '*lokwati*' beteken: boomkas.
- (2) *Monato*: (Pl. 310) *Burkea africana* Hook, wilde sering.
- (3) *Mosetlha*: (Pl. 151) *Peltophorum africanum*, huilbos, huilboerboon.
tthagetla: fyn stam (soos plante).
serokana: steel van handdisseltjie.
ditlhotlhankga: stukkies gestampte plante.
- (4) *Thibamo*: is die borsbeen wat die ribbes verbind.
mmêlê: is die *moriti wa letswele* – 'die tepel se skaduwee', dit wil sê, die opening, tussen die linker ribbes waar 'gesien' kan word hoe die hart klop.

O.19

Jalo ke bolela gore kalafi ya teng ke pheko e e bidiwang *Patadikgaganeng* (5) E bonwa mo magageng a matlapa, mo dithabeng.

Pheko e e tswakangwa le thibamo ya kgomo kgotsa ya podi.

O di tshuba mmogo. O tlhabela *setshoafu* (6) sa motho kgotsa mméle. O alafywa ka go tshwana le thibamo fela.

En nou sê ek dat die geneesmiddel daarvoor die middel is wat genoem word bergvaring.(5) Dit word gevind tussen klipskeure in die berge.

Hierdie middel word vermeng met die borsbeen van 'n bees of van 'n bok.

Jy verkool die twee saam. Jy kerf die naeltjie van 'n mens daarmee in, of anders die opening tussen die ribbes. Dit word gesond deur te word net soos die borsbeen self.

O.20

GE LEOTO LE RURUGILE

AS 'N BEEN GESWEL IS

(Matebele-*ngaka* wat tussen Kgatla van Botswana woon, 1953)

Ge motho a rurugile leoto le lengwe fela, re tsaya medi ya *Monato* (7) mmogo le matlhare a teng re a apaya. Re be re mo sidila ka ona, kamoso le mantsiboa go fitlhela leoto le phofa. Re tla be re tsa'a modi wa teng re o tshasa sereledi sa kgomo se se sa tshelwang letswai, re be re a thuthufatsa a le mo moding gore a gakologe. Re be re tshase leoto leo ka sona, go fitlhela mafura a ba a kopanya mo leotong. Go dirwa jalo malatsi a mabedi, a mararo, go fitlhela matoto a lekana gape.

As net een van' iemand se bene opgeswel is, neem ons die wortels van die wilde-*sering*(7) saam met die blare en kook dit. Ons masseer hom daarmee, soggens en saans totdat die been se swelsel gesak het. Ons neem ook 'n wortel van die plant en smeer daar botter aan waarby nie sout gegooi is nie en ons verhit dit sodat die botter op die wortel smelt. Ons vryf die been daarmee in totdat die olie in-getrek het in die been. Dit word vir twee of drie dae gedoen totdat die twee bene weer dieselfde is.

O.21

BOLOI MO LEOTONG

TOORDERY IN DIE BEEN

(Fokeng-*ngaka* van Rustenburg-distrik, 12.11.1962)

Motho ge a bolawa ke bolwetse ba leoto le le phunyegileng diphatlhaphatla, mme le ella maladu, le rurugile le le kana; bolwetse bo ke boloi.

Ke gore o loilwe ka:
Morobadieta (8) le *Mokunya* (9)
Phetella (10) le *mosifawa-tshweni wa morago*
 le *serunya*. (11)

As 'n mens ly aan die krankheid van 'n been wat vol gate is en daar etter uitvloei en dit só dikgeswel is; hierdie siekte is toordery.

Dit meen hy is getoor met: die *Ehretia*-plant (8) en *Clerodendrum* (9) en die '*Phetella*'-plant (10) en die agterste beenspier van 'n bobbejaan, en 'n 'mol'.(11)

(5) *Patadikgaganeng*: bergvaring.

(6) *setshoafu*: nael van 'n mens.

(7) *Monato*: (Pl. 129, 310) *Burkea africana* Hook, wildesering.

(8) *Morôbadieta, Morôbê*: (Pl. 495) *Ehretia rigida* (Thunb.) Drace.

(9) *Mokunya*: Pl. 378, *Clerodendrum uncinatum* schinz.

(10) *Phetella*:

(11) die mol maak gate in sy been soos in die grond.

O.21

Dirunya di mefuta: Ke se se epang mo 'fatshe:
 Ke sa *motsokwe-wa-mankgodi*(12),
 le *mositaphala*.(13)

Dilo tse ge di *tswakantswe* (14) jalo, ge wena o feditswe ke mongwe pelo o kgona'o *bapola* (15) motlhala 'a motho yo.

Go mo tsa'a malatsi a 'beke', leoto la gagwe le tla ruruga, le simolla go baba. Ge a le ngwaa le simolla go tswa ntho-nyana. Jalo di tswa metsi. Morago ga metsi di tla ela maladu, di *kêka*(16) jaaka mollo ge o sa phungwa.

Morago ga foo leoto lo lotlhe le, le tla *tlhantlhega* (17), kegore le phunyega.

Ge go sena kalafi la lona, le tshwanelwa ke go nka. Ke gore serunya se, se tla simolla go ja mesifa. Ge le fetsa go ja mesifa, bolwetse bo tthatlhogela kwa dinokeng, bo a bo bo tsena mo maleng; bophelo bo fedile.

Ke ka moo boloi bo leng ka teng ge ba ba busa mo 'dipetleleng' ba re:
 "Ke 'Kaffir poison' "! Ke nnete, go na le bolwetse ba mofuta o.

Bolwetse ba mofuta óò, bo batla monna ò ó nang le kitso le ditlhare. A itse lenaneo (18) la bolwetse bo bo *tshwanakang* (19) le bolwetse ba *serôma* (20), mo mohuteng wa motlhala wa kalafi ya Setswana.

Kana serôma, motho o kgaoga leoto, o kgaoga menwana, o kgaoga marago, o kgaoga molomo. O senyega dinko.

Ka moo ge, bolwetse bo ba serunya bo tsamaela le bolwetse ba serôma. Go rialo, ke gore bolwetse ba serôma bo na le monko o o maswe, o o fetang wa serunya. Wa serunya o nka madi.

Die 'molle' is verskillende soorte:
 Dit is die soort wat in die grond grawe;
 Dit is die sandkoppertjie-insek(12), en 'n oorkruiper (honderdpoet).(13)

Hierdie dinge, as hulle so as versterkers gebruik is (14) as iemand jou geduld opgebruik het, kan jy hierdie mens se spoor 'spalk' of 'vaspen'.(15)

Dit neem vir hom 'n week se dae, dan swel sy heen op en begin om te jeuk. As hy dit krap begin daar 'n seertjie kom. So kom daar 'water' (sug) uit hulle uit. Na die sug begin etter uit hulle vloei en hulle brand (16) soos vuur as hulle nie oopgesteek word nie.

Hierna sal die hele been oopbreek(17) en stukkend gaan.

As dit nie genees word nie, sal dit begin ruik. D.w.s. hierdie mol sal begin om die (been-) spiere te eet. As dit die spiere klaar opgeëet het, gaan die siekte op na die lende, en dit kom dan in die maag; die lewe is verby.

Dit is die stand van toordery as hulle hul terugstuur van die hospitale en hulle sê: "Dit is 'Kaffer-medisyne' "! Dit is waar, daar is so 'n siekte (soos getoor te wees).

'n Siekte van daardie aard het 'n man nodig wat kennis het, sowel as die medisyne. Hy moet die verloop (18) ken van 'n siekte wat is soos melaatsheid, volgens die verskillende weë van genesing onder die Batswana.

By melaatsheid, natuurlik, breek 'n mens se voet af; sy vingers breek af, sy boude breek af; sy mond breek af. Sy neus verrot.

So is hierdie 'mol'-siekte verwant aan melaatsheid. Dit wil sê, melaatsheid het 'n slegte reuk, erger as 'mol'-siekte s'n. Laasgenoemde ruik na bloed.

(12) *motsokwe-wa-mankgodi*: (= 'valk-se-snuif').

(13) *mositaphala*: (= 'rooibok-se-moses'), die blou oorkruiper, net na reën te sien.

(14) *tswakantswe*: *tswakanya*: om 'n middel te versterk, soos met kruie. Hiervan: *Motswako*: versterker.

(15) *bapola*: spalk, soos 'n vel met penne in die grond slaan, dus vaspen.

(16) *kêka*: baie jeuk, brand, gloeiende pyn.

(17) *tlhantlhega*: die oopgaan van 'n wond; oopbars van dikgeswelde vel.

(18) *lenaneo*: program, volgorde, verloop van.

(19) *tshwanakang*: seldsamer gebruik van 'tshwana': om te wees soos.

(20) *serôma*: melaatsheid, of moontlik gangreen.

O.21

Kalafi ya bolwetse bo motho a loilweng ka serunya, dipheko tsa teng ke: *Phoma*, (21) *Ntshengwe* (22), *Mpimpi* (23), *Mogabala* (24), *Moragangaka*. (25)

Motswako wa tsona ke: *Serunya*, *Motsokwe-wa-mankgodj*, *mositaphala* le *phetlhi*. (26)

Di a gadikwa, o bo o di tlhakanya o di sila mmogo. Jalo ge o tsaya leswana le le lengwe la 'tlhare sa teng. Sê, ke se a se jang le dijo.

Se sengwe ke se o se tlhatlhelang mo letlhakeng gore o se budulele mo dinthong.

Malatsi a mararo ge a ntse a ja setlhare se, le go se budulela, se tla thiba marobana a otlhe, a ba a ntshofala.

Jaanong o itse gore ke phediso ya bona. O tlaa fola, le lebelo a ka le siana.

Kalafi e, é ka tsaya 'beke', kampo tse pedi. Tuelo ya teng ke kgomo.

Bone baloi ba ne ba tshuba dilo tse go lowa ka tsona. Rona ga re di tshube; re alafa fela gore di rage boloi boo.

Die genesing van die siekte waarin 'n mens getoor is met 'n mol, daarvoor is die volgende middele nodig: 'tongklappertjie' (21), *Raphionacme*(22), *Trochomeria* (23), die wilde-komkommer(24) en die bosboekenhout(25).

Hulle versterkers is: die mol, die sandskoppertjie, die oorkruiper en die houtboorder.(26)

Hulle word gebraai (verkool), en jy maal hulle saam fyn. Daarna neem jy een lepel vol van die medisyne. Dit moet hy saam met sy kos eet.

Die ander is wat jy in 'n riet moet 'laai' sodat jy dit kan uitblaas op die wonde.

As hy vir drie dae hierdie medisyne eet, en dit blaas, sal dit al die gate toemaak (in sy been), en sal hulle swart word.

Dan weet jy dat dit einde (van die siekte) is. Hy sal gesond word en sal selfs kan hardloop.

Die genesing kan 'n week neem of twee. Die beloning daarvoor is 'n bees.

Daardie toonaars het hierdie goed gebrand om daarmee te toor. Ons brand dit nie; ons dokter net sodat hulle daardie toordery kan (uit-)skop.

O.22

GE LENGOLE LE RURUGILE

(Kgatla-ngaka van Mathubudukwane, Botswana, 1955)

Ge ke bileliwa motho a lwala maoto, ke gore makoto a rurugile, kampo mangole, ke tla mo laola.

La ntlha di wele '*Morupi wa Kubela*'. Ga ntshupegetsa gore o lwala madi.

AS DIE KNIE GESWEL IS

As ek geroep word vir 'n mens wat siek is (aan) sy voete, d.w.s. sy voete is geswel, of sy knieë, sal ek vir hom 'dolos' gooi.

Die eerste keer het hulle (27) 'Bloed van Kubela' geval. Dit het vir my gewys dat hy siek is (aan) sy bloed.

(21) *Phoma*: tongklappertjie.

(22) *Ntshengwe*: (Pl. 433) *Raphionacme burkei* N.E. Br.

(23) *Mpimpi*: (Pl. 564) *Trochomeria debilis* (Sond) Hook. f.

(24) *Mogabala*: gestreepte wilde-komkommer se knol.

(25) *Moragangaka*: (Pl. 457) *Pittosporum viridiflorum* Sims., bosboekenhout, stinkbas.

(26) *Phetlhi*: boorder wat gate in hout boor.

(27) Die verskillende valwyse van die dolosse toon die aard, oorsprong, genesingsmoontlikhede en nodige behandeling van die verskillende pasiënte.

0.22

La bobedi tsa wa 'Mosibi wa Kubela'. Ka lemoga gape gore tota o bolawa ke madi! Ke gore madi a'gwe ga a tsamae pila. A gafile. A tsama' fela mo meleng, eseng ka mokgwa wa tshwanelo mo dithapong.

La boraro tsa wa 'Morarwana'. Ka lemoga gore totatota o lwala bolwetse bo bo supilweng ke Morupi.

Ka mo laola gape la bone, tsa wa 'Tlhpadima'.

Tsa ntshupegetsa gore o tla nontshiwa ke ditlhare. Ke gore nka tswelapele go mo alafa, mme o tla fola.

Fa, ga gona boloi mo teng. Ke bolwetse ba Modimo.

Yaanong ke tla mo alafa. Ke tla batla *Madi a kgaga*.

La bobedi: ke tsa'a *Lethwatwa*; ke a le epa, modi wa teng.

La boraro: ke tsa'a *Malelakatlou*.

La bone: ke tsa'a *masepa a thakadu*. Ke a di tlhakanya. Ke a a tshuba, tsotlhe tse mo lengetaneng. Ke tsa' mafura a kolobe, ke a a duba ka ditlhare tse ke neng ke di sila tse. Ke a mo tshasa makoto a, ke be ke mo tlogela.

Bolwetse ge bo ntse bo padile ke tsaya *Selaole*, (29) ke tsa' *Kgopho-e-kgolo* (30), ke tsa' *Thola-e-kgolo*. (31)

Ke 'ira mankgetha, ke tsa'a lengetana, ke a a fisa, ke a sila boleta. Ke tsaa mafura a podi; ke besa tshipi e nna tshibidu; ke rola ditlhako; ke tlhakanya mafura le ditlhare, ke sen' o di fisa.

Die tweede keer het hulle 'Skuinste van Kubela' geval. Ek het toe weer besef dat hy werklik deur sy bloed 'dood' gemaak word. D.w.s. sy bloed loop nie reg nie. Hulle is deurmekaar. Dit versprei sommer deur sy liggaam en nie na behore in die are nie.

Die derde keer val hulle 'Deurmekaar'. Ek besef toe dat hy waarlikwaar ly aan die siekte soos in die eerste geval getoon.

Ek gooi (hulle) toe vir hom die vierde keer, en hulle val 'weerligstraal'. Hulle wys toe vir my dat hy sterk gemaak sal word deur medisynes. Dit meen ek kan voortgaan om hom te dokter en hy sal gesond word.

Hierin is daar geen toordery nie. Dit is 'n krankheid van God.

Ek sal hom nou dokter. Ek sal die bloed soek van 'n ietermago (28) Tweedens: neem ek die *Lethwathwa*-plant: ek grawe dit, naamlik die wortel daarvan

Derdens: neem ek (groot swart) stinkmiere.

Vierdens: neem ek erdvarkmis. Ek meng hulle. Ek braai hulle, al hierdie (medisynes) in 'n potskerf. Ek neem nou varkvet en meng dit in 'n salf met hierdie medisynes wat ek fyn gemaal het Ek vryf eers hierdie voete van hom, en gaan daarna van hom weg.

As die siekte nog weier, neem ek laventelbossie (29) en ek neem *Commelina albescens* (30) en ek neem die groot-bitterappel. (31)

Ek maak hiervan kerfsels en neem 'n potskerf en braai hulle en maal hulle fyn. Ek neem bokvet; ek verhit 'n yster rooiwarm; ek trek my skoene uit; ek meng die vet met die medisynes nadat ek hulle gebraai het.

-
- (28) Tot R10, word betaal vir 'n handvol grond vol verdroogde ietermago-bloed.
 (29) *Selaole*: (Pl. 510) *Lippia rehmannii* Pears, laventelbossie.
 (30) *Kgopho-e-kgolo*: (Pl. 157) *Commelina albescens* Hassk.
 (31) *Thola-e-kgolo*: (Pl. 35) *Solanum incanum*, Groot-bitterappel.

O.22

Yaanong ke tshase setlhare se mo leotong laaka, ke tsee tshipi e le tšhibidu ke e gate, ke mo thôbe ka leoto le laaka le, le le nang le setlhare, gatlhano mo lengoleng le le lengwe gatlhano; ke boe ke tshase gape, ke gate mo musi o bo o kue, ke mo thobe, gape mo lengoleng la bobedi, e ntse e le gatlhano.

Mme 'muti'! o tshwanetse gore a ba a fole.

Tshipi e bollo e, kegore e a mo arametsa. (32) E a mo sidila. (33) Kegore ditlhare di tle di tsene mo go ene di sa le bollo.

Jaaka maoto a gagwe a rurugile yaana, ke gore ke tsee ditlhare tse di metsi: *mesukubwane* (34) jaaka *Morotothobe*.

Ke di thuge, ka kika, ke tsee 'potwana', ke di tshale mo teng, ke di tshale mo teng, ke di apei, di bele. Ke be ke mo arametsa ke mo khurumeditse ka kobo. Ge a fufuletswe ke apola kobo ke tsa'a letsela, ke a mo pshimola ka lōna, ke mo fogotlha mmele otlhe mo sethitho (mofufutso) sa gagwe se leng teng.

Yaanong ditlhotlhongka tsele a na a di aramela ka tsona, ke mo *thoba*(35) ka tsona mo maotong; ke di gamole gore metsi a tshologele mo go ene. Ke be ke pshimole ka lesela.

Ke tla fetsa ka go mo tshasa ka tshitlho (36) e ke e tlhakantseng le mafura, e leng:

madi a kgaga, malela-ka-tlou, masepa a thakadu le modi wa *Lethwathwa*.

Ge Modimo o rata, o tla fola.

Ge re tsa'a *kgaga*, ke gore *kgaga* e thata; o ka seka wa e kopolla. Ke gore le ene molwetse a nne thata jaaka *kgaga* é.

Ek smeer nou hierdie medisyne aan my voet, en ek neem die rooiwarmyster en trap daarop; ek druk met hierdie voet van my op hom, hierdie een wat die medisyne aan het, vyf maal op die een knie; ek smeer dan weer aan, en trap (op die warm yster) dat die rook uitslaan, en druk (met die warm voet) op die tweede knie, weer vyf maal.

En dit 'moet'! Hy moet net gesond word.

Hierdie warm yster is om die siekte uit hom te 'trek deur sweting'.(32) Dit 'vryf hom in'. (33) Dit is dat die medisynes in hom kan indring terwyl hulle nog warm is.

Waar sy bene so opgeswel is, beteken dit dat ek medisynes moet neem wat sappig (34) is: soos die *Morotothobe*-plant.

Ek stamp hulle fyn in 'n stampblok, ek neem dan 'n potjie en gooi dit daarin en kook dit totdat dit opkook. Daarna laat ek hom daarmee sweet, bedek met 'n kombers. As hy gesweet het neem ek die kombers weg, vat 'n lap en vee hom daarmee af, en vryf sy hele liggaam waar sy sweet mag wees.

Daardie fyngestampte plante wat hom laat sweet het, gebruik ek om hom mee te masseer aan sy bene; ek druk dit uit (35) sodat die vogtigheid op hom afdrup. Ek vee dit af met 'n lap.

Ek sal die behandeling voltooi deur hom in te vryf met salf wat ek gemeng het met vet naamlik:

Die bloed van 'n ietermago, stinkmiere, mis van 'n erdvark en die wortel van die *Lethwathwa* plant.

As Modimo wil, sal hy gesond word.

As ons 'n ietermago neem, is dit omdat 'n ietermago sterk is; jy kan hom nie oopvou nie. Dit wil sê ook die kranke moet sterk word soos hierdie ietermago.

-
- (32) *arametsa*: om 'n pasiënt wat gehurk sit met komberse en karosse toe te pak en 'n pot met stomende kruie onder die komberse in te skuiewe, om hom te laat sweet. Hier: 'siekte uit trek'.
- (33) *sidila*: vryf, soos om pyn te verlig, masseer.
- (34) *mesukubwane*: sappige plante.
- (35) *thôba*: met 'warm kompresse' te druk.
- (36) *tshitlho*: die geskroeiende *mankgetha* (kerfseis) word op 'n maalklip (*lwala*) tot 'n swart poeier (*tshidi*) gemaal, en met varkvet gemeng tot 'n *tshitlho* (salf) wat in die *lenaka* (medisynehoring) gestop word.

O.22

Malele-ka-tlou, ke gore aa loma; a thata, ka le motho a ka sekê a a êmêla. Mme ke ona a a nayang thata mo molwetseng, gore wena ngaka o fenye bolwetse ka ona.

Masepa a thakadu, ke gore e ntse e le thakadu fela. A supa bothata, jaaka thakadu le ge re e tshwere ka dikgole, e tla nwela ka rona e ikêpêla. Le ge dimpya di le lesome ga di kake tsa e kgona.

Ke gore wena le molwetse le tle le thatafale jalo fela.

Lethwathwa, ke ene mothusi mo ditshidi tse tharo tsele, jaaka o epilwe. Ke gore ke yona mpa e e di 'terebang' gore di goge! Di goge bolwetse bo, di seke tsa ema fela!

Die stinkmiere, omdat hulle byt; hulle is sterk, aangesien selfs 'n mens nie vir hulle kan bly staan nie. En dit is hulle wat krag gee in die siekte, sodat jy die geneesheer, die krankheid met hulle kan oorwin.

Erdvarkmis, dit wil sê dit is ook nog maar net erdvarc. Dit is die teken van krag, soos die erdvarc, selfs al het ons hom met rieme gevang, sal hy met ons (in die grond) verdwyn en homself (weg) grawe. Selfs al is daar tien honde sal hulle hom nie baasraak nie.

Dit wil sê jy en die kranke julle moet net so sterk word.

Die *Lethwathwa*-plant is die helper by hierdie drie lewendiges soos wat hy gegrawe is. Dit wil sê dit is die lat wat hulle 'aandryf' sodat hulle trek! Hulle moet die siekte trek en nie sommer net bly staan nie!

O.23

FA MAOTO A MONNA A OPA A THUNYA

AS 'N MAN SE VOETE 'KLOP' EN PYN

(Tlokwa-ngaka van Gaborone, Botswana, 7.5.1955)

Monna fa a bolawa ke maoto: a opa, a thunya, re mo nosa *Mosibi*(1), re epiile *Motlapatlapa*.(2)

Re tsaya makakabe a a ka kwantle, a a mašhibidu, re a gadika re mo arametsa.

Ke go re ge a ntse a nwa *Mosibi*, maoto a tlo diwe ka tshidi ya *Motlapatlapa*.

Yaanong segwere sa *Motlapa-tlapa* re se thuba diphatio di le nne, mme mantsiboa a mangwe le a mangwe o aramediwa ka sona. Dikapetla tseo re be re thoba maoto agwe ka tsona.

As 'n man se voete seer is: as hulle 'klop' en pyn, laat ons hom berg- elandsboontjie (1) drink nadat ons ook 'n *Ammocharis coranica* (2)-(leliebol) uitgegrawe het. Ons neem die buitenste rooi skille (van die bol), en braai dit en laat hom die dampe intrek.

Terwyl hy die berg- elandsboontjie drink word die voete ingevryf met die verkoelde poeier van die *Ammocharis*-bol.

Ons breek die bol van die *Ammocharis coranica* in 4 dele, en nou moet hy elke aand die dampe daarvan inadem. Sy voete masseer ons met daardie skille.

O.24

SEGATSETSA

'VOETRUMATIEK'

(Ngwato-ngaka uit noordelike Botswana, 1955)

Segatsetsa ke ge letsatsi le fisa, mme maoto a gago a le tsididi a le botlhoko.

'Voetrumatiek' (kouerigheid) is wanneer die son warm is, maar jou voete koud en seer is.

(1) *Mosibi*: (Pl. 187), 226) *Elephantorrhiza elephantina* Burch. Skeels., elandsboontjie. (= *Mositsane o mogolo wa lentswe*, berg- elandsboontjie. Watt. & Breyer-brandwijk (1962), sê van hierdie plant. (p. 596): "the root has been used as a cardiac remedy".

(2) *Motlapatlapa*: (Pl. 65) pr. *Ammocharis coranica* Herb.

O.24

O tsaya *Thotsanathunya*⁽³⁾, o se tshube se nne se ntshu. O tsamaya go le phakela fa gare ga ditsela fa di kgaoganang teng o bo o epa lehwitinyana, a ba a baa maoto teng. O bo o mo phatsa, gore madi a tswela mo lehwiting lele.

O bo o tsaya setlhare sele o bo o se tshasa mo maotong mo diphatsa tse o nong o di phatsa. O bo o tshelela lehwiti leo.
A ba a tswa a tsamaya, a sa šebe kwa morago. O tla bona a gata sentle.
Ke go re: o fodile.

Jy neem van die *Barleria macrostegia*-plant⁽³⁾, en brand dit swart. Jy gaan vroeg in die môre, na die middel van 'n kruispunt van die paaie en grawe daar 'n gaatjie, en die kranke plaas haar voete daarin. Jy maak nou inkerwinge op haar (enkels) sodat die bloed kan uitloop in daardie gat.

Jy neem van daardie 'medisyne' en smeer dit aan die voete in daardie kerf-plekke wat jy gemaak het. Hierna gooi jy die gat toe.
Sy moet uitklim en wegloop sonder om terug te kyk. Sy sal vind dat sy gerieflik trap, d.w.s. sy is nou gesond.

O.25

SETLHARE SA MANYELELE

MEDISYNE VIR RUMATIEK

(Matebele-*ngaka* te Sikwane in Botswana, 31.12.1952)

Makôkôane⁽⁴⁾ ke setlhare sa *manyelenyele*.⁽⁵⁾ Ke go re: ge menwana kampo maoto a konega a lwala mokonego.

Setlhare se tlhakangwa le *Mokaka*⁽⁶⁾ ke gore *Meno-a-mpya*. Sa boraro se se tsenang ke: *Mogopa o motona*.⁽⁷⁾ Ke go re: go tsewa metsi a mogopa le ge e le bekere e e tletseng. O bo o tsaya *Makôkôane* mmogo le *Meno-a-mpsa*. O tla tlogela mebitlwa ya *Meno-a-mpya*, o e kgabetlela ka thipa o e omisa. O bo o e sila mmogo le *Makokoane*, kala ya teng e e omeletseng. Yaanong o tshella bopi mo metsing a *Mogopa*.

Gape o tshella metsi a a bothito. O bo o tsa'a lesela le le sweu, o lokela lesela mo setlhareng se. O bo o tsaya lesela le le kolobileng, o sedila matsogo kampo maoto ka lona. Ka moso le mantsiboa, jalo jalo fela, malatsi le ge e le beke.
Yaanong menwana e tla phutologa.

Vermeerbossie⁽⁴⁾ is 'n middel vir 'rumatiek'.⁽⁵⁾ Dit wil sê as die vingers of voete inmekaar trek van die 'buigsiekte'.

Die middel word gemeng met 'klipmelkbossie', *Euphorbia schinzii*.⁽⁶⁾ Die derde wat inkom is die *Aloe marlothii*.⁽⁷⁾

Daar word nl. van die sap van die aalwyn geneem, selfs 'n beker vol. Jy neem die vermeerbossie saam met die *Euphorbia schinzii*. Die dorings van die *Euphorbia* neem jy nie, en kerf dit met 'n mes en laat dit droog, en maal dit saam met 'n droë takkie van die vermeerbossie. Jy gooi hierdie poeier in die Aalwyn sap.

Nou gooi jy daar warm water by. Jy neem 'n wit lap, en sit dit in hierdie medisyne. Jy neem die nat lap en masseer die hande of die voete daarmee; in die oggende en in die aande vir dae, selfs vir 'n week.

Daarna sal die vingers (of tone) ontvou.

-
- (3) *Thotsanathunya* ook *Tlhatsanathunya*. (Pl. 268 & 355). *Barleria macrostegia* Nees.
- (4) *Makôkôane*: (Pl. 107). *Geigeria africana* Gries. subsp. *ornativa* (O. Hoffm.) Merxm., vermeerbossie.
- (5) *manyelenyele*: 'rumatiek', die inmekaar krimp van vingers.
- (6) *Mokaka, Meno-a-mpya*: (Pl. 93) *Euphorbia schinzii*, Pax., klipmelkbossie.
- (7) *Mogopa o motona*: Pl. 77. *Aloe Marlothii*.

O.26

*GE O KA PUTLEGA LEBOGO, GONGWE
WA TLHABYWA KE TSHIPI*

*AS JOU ARM SOU BREEK, OF 'N
YSTER JOU STEEK*

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 2.4.63)

Motho ge a tlhabilwe ke *tshipi e e 'rusitseng'*, re mo nosa modi wa *Thobegi*. (1) Re a o sila, bupi ba teng re tshela mo metsing ka leswana la tee. Le fa a tlhabilweng re tshasa bupi bo bo tlhakantsweng le mafura a 'vaseline'.

As iemand deur 'n geroeste yster gestee word, laat ons hom (van) die kerrieblom (1) se wortels drink. Ons maal hulle fyn, en gooi van daardie poeier 'n teelepelvol in water. Ook waar hy gestee is smeer ons van die poeier aangemaak met 'vaselien'.

Ge o ka *putlega lebogo*, ke a se thuga, se sengwe ke a se tshuba, le lerapo la kgomo e e neng e robegile lekoto, gongwe la motho. Ke a a duba-duba ka mafura, ke be ke mo tlhaba-tlhaba sefapano gore go lomane.

As jou arm sou breek, stamp ek dit fyn, die een deel verkool ek saam met die been van 'n bees waarvan die poot gebreek was, of ook van 'n mens. Ek meng dit met vet, en ek kerf die persoon in, oorkruis (by die breekplek) sodat (die punte) aan mekaar kan vassit.

Gape more o ke o mogolo mo '*poiseneng*' ge ngwana a jele segwerenyana se se sa tshwaneleng go jewa.

Ook is hierdie plant baie belangrik by vergiftiging as 'n kind een of ander bol geëet het wat nie geëet behoort te word nie.

Le *dibokwana*, se a di bolaya.

Ook wurms word hierdeur doodgemaak.

Jaaka ge ngwana a ka nwa *dikwididi*. Di ka mo tshwenya mo maleng, mme ke a di bolaa ka more o.

So kan 'n kind bv. paddavissies drink. Hulle kan hom pla in sy maag, maar ek maak hulle dood met hierdie middel.

O.27

KALAFI YA MMELE LE DITOKOLLO

*BEHANDELING VAN 'N SEER
LIGGAAM OF GEWRIGTE*

(Kgatla-*ngaka* van Mathubudukwane, Botswana, 1953)

Ge motho a bolawa ke madi mmele otlhe o, re kumola *Makokoane* (2) re e apa'a yotlhe mo pitsaneng. Re khurumetsa pitsana gore maši o seke wa tswa. Ge se butswa re a se tlhatlholo, re mo arametse, re e khurumolle.

As iemand se lyf seer is, 'sy bloed hom doodmaak' trek ons 'n vermeerbossie(2) uit en kook die hele plant in 'n potjie. Ons maak die potjie toe sodat die wasem nie kan uitkom nie. As dit gaar is haal ons die pot van die vuur af, laat hom van die dampe inadem nadat ons die deksel afgehaal het.

Ke gore, go tla thibolla diphatlha tsa mmele wa molwetse o, a ntse a fufulêla. Mme o tla tswa metsi thata, a khurumeditse ka kobô.

Die sweetgaatjies van hierdie kranke se liggaam sal oopgaan terwyl hy sweet. En daar sal baie vog uit hom kom, terwyl hy met kombes(e) toegemaak is.

Morago, re be re mo thôbe (3) ka yona.

Daarna sal ons sy lyf met die(gekookte plant) 'druk'. (3)

(1) *Thobegi*: (Pl. 498) *Lasiosiphon capitatus* (Lf.) Burt Davy, kerrieblom.

(2) *Makôkôane*: (Pl. 107). *Geigeria africana* (subsp. *ornativa*), vermeerbossie.

(3) *thôba*: om 'n seer plek met 'n middel te 'druk', 'vryf', sodat die hitte en sop verligting kan bring.

O.27

Ge motho a bolawa ke maoto re a e
epa re e dira mankgetha ka phalo, re e
tshube, re mo arametse ka lengetana,
re e sile, re mo tshabêle ditokollo tsa
maoto ka bobedi ba ôna, mo manginana
le mo mangoleng.

As iemand se voete seer is grawe ons
'n (vermeerbossie) uit en kap dit in
stukkies met 'n handpikkie, verkool dit
in 'n potskerf en laat hom die dampe
intrek, waarna ons dit fynmaal, en
ons kerf hom daarmee in by sy twee
voete se ledemate nl. by die enkels en
knieë.

O.28

GE DITOKOLLO DI LE BOTLHOKO

O ya kwa mothong, a lwala. G' o
sen' o mo laola, a lwala maoto, kampo
mangole, kampo letheke, o mo epela
medi ya *Serotologane* (1) o o bofe
lesotlhana ka lodi la moretlwa. Wa o
apaa, o a o nwa gararo ka letsatsi.

AS DIE LEDEMATE SEER IS

Jy gaan na 'n mens wat siek is. Nadat
jy vir hom dolos gegooi het, as sy voete
seer is, of (sy) knieë, of lende, grawe
jy vir hom van die wortels van die
suurpruim⁽¹⁾ en bind dit in 'n bossie met
rosyntjiebosbas. Jy kook dit, en hy
drink dit drie maal per dag.

Ge letsogo le bolaa, le tuka, kalafi
ya teng ke gore go tsidifadiwe. Le fapiwe
ka letlalo la *polometsi*(2), ke gore rabalo
gore go tsidifale, go fole.

As die arm seer is en brand, is die
genesing daarvan om dit af te koel. Dit
moet verbind word met die vel van
'n waterlikkewaan sodat dit kan koud
word en gesond word.

O.29

GE MOTHO A FSELE

(Ngwato-*ngaka* van noordelike Botswana, 28.4.1955)

AS IEMAND GEBRAND HET

Go tima mollo wa motho, a fyele, go
alafywa ka *Sethunya-sa-mmutla* (3) ke go
re: *Molelwane*.

Om 'die vuur dood te maak' van
iemand wat gebrand het, word 'gedokter'
met *Alectra vogelii* (3), d.w.s. geelblom
of 'vuurtjie'.

O dirisiwa o le nosi fela. O a silwa, o
nne bupi bo bo boleta, mme o tshela mo
nthong. Go sala go le botlhoko, mme mo
malatsing a le mabedi o tla bo a fodile.
Le ge ngwana a fisitswe ke metsi a a
belang kampo bogobe, ke mollo. O tla
fola ka pele.

Dit word so alleen gebruik.
Dit word tot 'n fyn poeier gemaal en dīt
gooi jy op die (brand-)wond. Vereers
is dit nog pynlik maar na twee dae sal
die persoon gesond wees. Selfs as 'n
kind met kookwater gebrand word of
met pap, is dit 'vuur'. Maar die kind
sal gou gesond word.

(1) *Serotologane*: wissel vorm vir *Morotologana*, (Pl. 73) *Ximenia americana* L. var. *microphylla*, suurpruim.

(2) *Polometsi*: of *rabolo*: die waterlikkewaan is 'n 'koel' dier omdat hy altyd in die water afkoel. Daarom 'kan' hy by uitstek 'n warm en seer gewrig afkoel, wanneer bv. 'n bandjie van sy vel om die pols gebind word!

(3) *Sethunya-sa-mmutla* of *Molelwane*: (Pl. 259) *Alectra vogelii*, geelblom.

O.30

BOLWETSE BA GO RURUGA (1)

Ka di 22 tsa kwedi, ke bonye monna a tla kwa go nna a lwala bolwetse ba go *ruruga mmele* (2), mme a kopa kalafo.

Ke mo alafile ka pheko ya legapu, ebong lekakaba la legapu le le dutlileng metsi a lona, mme go setse lekakaba le le omileng fela.

Ke pheko e kgolo thata. E. tswakwa ka seboko sa *Mupudu* (3) se se fetlhang teng ga dikenya tsa ona di be di omelele.

Jalo ke tsere dikenya le seboko sa teng le lekakaba la legapu, ka di tswakanya, ka mo alafa, a ba a fola pila thata.

Ke mo *tlihatse* (4) mmele otlhe wa gagwe, jalo a swaba mmele, a fola.

Kegore la pele a tlihatse, a be a *fufulelwe* (5) a tshologe metsi.

DIE SIEKTE VAN OP TE SWEL(1)

Op die 22ste van die maand het 'n man na my gekom wat siek is aan 'n opgeswelde liggaam (2), en hy vra toe behandeling.

Ek het hom behandel met die waatlemoenmiddel, nl. die dop van 'n waatlemoen waarvan al die water uitgelek het en waarvan net die droë skil oorgebly het.

Dit is 'n baie belangrike middel. Dit word gemeng met die wurm wat in 'moepel'-vrugte(3) boor en hulle laat uitdroog.

Ek het toe van die (verdroogde) vrugte met die wurms daarin geneem en die waatlemoen-dop, en het hulle gemeng en hom behandel en hy het toe mooi gesond geword.

Ek het sy hele liggaam ingekerf (4) en sy liggaam het toe gekrimp en hy het gesond geword.

Dit wil sê: Hy moet eers braak en daarna moet hy sweet (5) en water (sweet) uitstort.

O.31

SEROMA

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 1.9.1965)

Seroma ke bolwetse ba dintho mo tihogong, sefatlhego kgotsa mo mapele (6) a motho; a otlhe a dule more o o tswang metsi, kgotsa dintho tse di tswang metsi, mme re di bitsa seroma. Di na le monko wa sebotswana kampo se bodu se se maswe.

Bolwetse bo byalwa ke boswagadi. Boswagadi ke botsho kapa madi a maswe.

SERE OP DIE HOOF EN LIGGAAM

Seroma is 'n siekte van sere op die kop, die gesig of die voorste dele (6) van 'n mens; almal kry 'n uitslag wat water, of swere wat water, en ons noem dit 'Seroma'.

Dit gee 'n reuk af wat sleggerig ruik, of wat baie sleg ruik.

Hierdie siekte word versprei deur wewenaarskap. 'Wewenaarskap' is 'duisternis' of vuil bloed.

-
- (1) Die onnatuurlike 'vol-water-word' van die liggaam, o.a. weens 'n swak hart.
  - (2) Hierdie opswelling is meermale wanneer 'n persoon aan sy hart ly.
  - (3) *Mupudu*: *Mimusops zeyheri*, moepel.
  - (4) *tlihatse*: om snytjies met 'n lemmetjie op die liggaam te maak en daar van die medisynepoëier in te vryf.
  - (5) *fufulelwa*: om uit te sweet, wat soos gewoonlik plaasvind onder die komberse met 'n pot stomende sweetmiddel.
  - (6) Die geslagsorgane.

O.31

Ke alafa bolwetse bo ka pheko e e bidiwang *Boletswa ba morula* (7) bo le nosi, ke sa bo tswaka ka sepe. Mokgwa ke go re ke apaya boletswa dikala, di butswa, ke be ke di sefa pila ke lekanya botlolo kgotsa botlolo tse pedi fela.

Ke bo alafa beke tse pedi, ka go nwa maswana a mane mo nakong tse nne, gararo ka letsatsi.

Ek behandel hierdie siekte met 'n middel wat genoem word: voëlent van die maroela(7), en net dit alleen, sonder dat ek iets daarby voeg. Die metode is dat ek die voëlent se takkies kook, tot hulle gaar is, en ek sif dit mooi om 'n bottel of twee bottels vol te maak.

Ek behandel (die siekte) twee weke, deur te (laat) drink 4 lepels op 4 tye, 3 keer per dag.

O.32

SEROMA

(Kgatla-ngaka van Saulspoort, Tvl. 1.9.1965)

Seroma sa bobedi ke bolwetsi bo bo rurusang matlho le nko. Jalo bona ke tswaka *Boletswa ba Morula* (8) ka *Mathubadifala* (9) le *Kgwara*(10), ka go di apaya.

Motho o a di nwa, kopi e tletseng ga ne ka letsatsi.

Mafura a a thaphisang dinko, ke mafura a *polometsi*; ke a tswakantse le *Mogaga* (11), o tshubilwe o le motsho.

Motho wa bolwetse bo, o tlotso dinko ka pheko e e tshubilweng, ka mo teng le ka modimo ga nko.

Jalo go ruruga go tla fela mo kgwedi e le ngwe, mme ke mo tlaola a nna a nosi fela mo ntlung, a ila go robala le batho ba bangwe go fitlhela a fole pila a se na monko o o nkgang maswe.

GESIGSSWELLING

Die tweede soort opswelsiekte is 'n krankheid wat die oë en neus laat swel. Daarvoor meng ek die marula-voëlent(8) met poeierkwas (9) en Pelargonium luridum (10), deur hulle te kook.

Die (siek) mens drink dit, 'n vol koppie viermaal op 'n dag.

Die vet waarmee die neus ingevryf word, is die vet van die waterlikkewaan, wat ek gemeng het met die jeukbol(11) wat swart verkool is.

Die persoon wat hierdie siekte het smeer van die kragself wat gebrand is, binne-in en bo-op die neus.

Die opgesweldheid sal weggaan in 'n maand, maar ek sonder hom af om alleen in 'n hut te wees, en dat hy moet vermy om saam met ander mense te slaap totdat hy mooi gesond is as hy nie meer 'n slegte reuk het nie.

O.33

TLHAGALA

(Kgatla-ngaka van Saulspoort, Tvl. 28.2.1967)

Pheko ya tlhagala ke seboko sa mooka(12), le mafura a nku.

Ke arametsa motho ka tsona le go mo *papatletsa* (13) ka tsona.

Di kgona go e phunya le go goga *maladu*(14) a yona ka bonako, mme gape, ntho e ngotlega ka pelepele.

Kana seboko se sa mooka se bonala fa teng ga mooka.

DIE BLOEDVINT OF PITSWEER

Die kragmiddel teen 'n bloedvint is die soetdoring-wurm (12), en skaapvet.

Ek laat 'n pasiënt daarmee uitsweet en plak (13) daarvan op die bloedvint

Hulle sal die bloedvint spoedig laat oopgaan en die etter (14) uittrek, en ook sal die wond spoedig verdwyn.

Hierdie soetdoringwurm word binne in die stam gevind.

(7) *Boletswa ba Morula*: voëlent op die maroelaboom.

(8) *Morula*: *Sclerocarya caffra* Sond., maroela.

(9) *Mathubadifala*: *Haemanthus pr. coccineus*, poeierkwas.

(10) *Kgwara*: (508) *Pelargonium luridum* (Andr.) Sweet.

(11) *Mogaga*: (103) *Urginea altissima* Bak., jeukbol.

(12) *Mooka*: *Acacia* Karroo, soetdoring.

(13) *papatletsa*: op te plak, te pleister, met vingers op te tik.

(14) *maladu*: etter uit 'n sweer (meerv.) van *boladu*.

O.33

Ge o phatlotse leteng la ona sentle, o tla se fitlhela mo gare ga kôta ya Mooka e e metsi.

Ga re phunye tthagala ka Setswana sa rona. Re alafa fela. Re gopola gore e seke ya salela ka go tshaba thipa.(15)

Motlhomongwe e sa tutela maladu sentle. E tla phatlalla e fitlha botlhoko ba yona ka kwa teng.

Re leba boruruga ba yona.
Kana ditlhagala di pedi: Engwe ke ya *motlhoboloko* (16), e phatla dintsi. Engwe ke tthagala e kgolo e e bidiwang *kwatsi*. (17)

Kwatsi e tshabana le thipa mo go maswe ge o ka e sega. E kgona go *dibolotsega* (18), e sadisa mosima wa nthô.

Kwatsi ke madi a magolo.

As jy die kern mooi oopgekloof het sal jy die wurm binne in die soetdoringstomp vind, veral in nat hout.

Volgens Tswana-gebruik sny ons nie 'n bloedvint oop nie. Ons behandel dit net met medisyne. Ons dink daaraan dat hy nie moet agterbly deur bang te wees vir die mes nie.(15)

Miskien laat die mes nie die etter alles mooi uitdrup nie. Dit sal uitme-kaar gaan en die pyn binne in die liggaam wegsteek.

Ons let op na die swelsel daarvan. Daar is twee soorte bloedvinte: Die een is soos 'n rysmiernes wat baie gate het. Die ander is die groot bloedvint wat 'n karbonkel genoem word.

Die karbonkel vlug vir 'n mes, as jy dit oop sny. Hy kan vinnig 'n gat grawe en wegkom (18) en laat net die gat van die wond agter.

'n Karbonkel is: die groot bloed.

O.34

TLHAGALA E ALAFYWA KA LENGAMO

PITSWEER SE GENEESMIDDEL

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl., 1.3.1967)

Lengamo(19) ke pheko ya *tthagala*.(20) E bolaya medi ya ditlhagala mo meleng wa motho.

E a apewa, e nowi gararo ka letsatsi; tekanyo ke kopi.

E kgôna go fedisa mokgwa wa tthagala mo teng ga motho, kgotsa mo tokololo ngwe le ngwe ya mmele wa motho.

Pheko e, e alafa lentle le kafa gare ga leithlho la motho, kgotsa mo bokong (21) ba motho.

Pheko e, motho wa yona ga a phungwe ge a e sebedisa.

Die *Lengamo*-plant (19) is die krag-middel vir pitswere.(20) Dit maak die 'wortels' dood van die pitswere in 'n mens se liggaam.

Dit word gekook en drie maal per dag 'n koppievol gedrink.

Dit is in staat om die geneigdheid tot pitswere in 'n mens te beëindig, of op enige liggaamsdeel van 'n mens.

Hierdie middel genees die buite- of binnekant van 'n mens se oog, of 'n mens se brein. (21)

Die persoon wat hierdie middel gebruik, moet nie oopgesteek word nie.

(15) Die bloedvint of pitsweer word gesien as iets lewendigs wat kan sien en vlug vir 'n mes.

(16) *motlhoboloko*: openinge soos van 'n rysmiernes (Brown).

(17) *kwatsi*: karbonkel (Brown).

(18) *dibolotsega*: om vinnig 'n gat te grawe en weg te kom.

(19) *Lengamo*:

(20) *tthagala*: Daar is 3 soorte pitswere: *kwatsi*, die groot pitsweer; *tthagala*, die gewone pitsweer, *thopane*, kleiner pitswere bv. onder die arm. *tthagala*, kan ook bloedvint beteken.

(21) *bôkô*: brein.

O.35

MORE WA DINTHO

'N MIDDEL VIR PITSWERE

(Matebele-*ngaka* in Sikwane, Botswana)

Ntho e e itshimollang, jaaka mo leoto,
e alafywa ka *Legonyana*.⁽¹⁾ Ntho e, ke e e
tswang kgaragana mme ge ere ntho e fola,
go bo go tswa engwe gape.

Kalafi ya bolwetse bo, ke go tsaya
serunyi. O tsaya phologolo eo, o bo o e
omisa mo letsatsing o sen' o e phatlola ka
bogare, o bo o e sila gore e nne bupi. Jaanong
o tsa'a *Legonyana*, matihare a teng. Le ona,
ge a sen' o oma, o a a sila, o a kopanya.

O bo o tlhatswa ntho ele ka metsi a a
bothitho, o bo o tsa'a bopi bo, o tshella mo
teng ga ntho, e sa bofiwa. O tla bo o feditse.
Kamoso seboko sa teng se a tswa mo
nthong. Ntho yona e fodile, ka seboko ke
sona se se epang. Ke seboko se se sweu se
se nang le molomo o montsho.

O.36

KALAFI YA DISÔ KA MONOKOMABELE

DIE BEHANDELING VAN SERE
MET KNOPHOUT

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl., 1963)

Setlhare sa disô ke *Monokomabele*.⁽²⁾
Ge ngwana a na le diso mo mometsong,
kapa a na le dinôtana ka fa teng ga mala,
kampo dinôtana di tshwere mokgabana,
kegore mohubu, re mo nosa lekwati la
Monokomabele, le sitswe.

Ge a ya nageng re tliio bona disonyana
tsele di le mo teng; ke gore di somogile.

Morago ga malatsi a mabedi re mo fa
mafasi a a apeilweng go mo direla se se
bidiwang *maté* ⁽³⁾, kegore boteng ba mala
kafa teng.

'n Sweer wat vanself begin, soos op
die been, word behandel met
Clerodendrum ternatum. ⁽¹⁾ Hierdie
is 'n sweer met 'n pit, en sodra die seer
gesond word, kom daar weer 'n ander
een tevoorskyn.

Die behandeling van hierdie siekte
is om 'n 'mol' te neem. Jy neem daardie
dier en maak hom in die son droog nadat
jy hom middeldeur oopgekloof het, en
daarna maal jy hom tot 'n poeier. Jy
neem dan die blare van die *Clerodendrum*
ternatum, wat jy ook fyn gemaal het
nadat hulle gedroog is, en meng die twee.

Jy was die seer met warm water, en
neem van die poeier en gooi dit in die
seer, en laat dit so sonder om dit toe te
bind. Nou is jy klaar. Die volgende dag
sal daardie wurm uit die wond uitkom.
Die wond is genees, aangesien dit die
wurm was wat gegrawe het. Dit is 'n
wit wurm met 'n swart bek.

'n Middel teen sere is knophout.⁽²⁾
As 'n kind sere het in sy keel of hy het
krampe in sy maag of krampe pynig sy
naeltjie, dan laat ons hom die bas drink
van hierdie knophout wat fyngemaal is.

As die (kind) 'veld toe gaan' (ontlas),
dan sal ons daardie seertjies daarin sien;
d.w.s. hulle het losgetrek.

Na twee dae gee ons vir hom gekookte
melk om vir hom 'n ingewande-nerf ⁽³⁾
te maak.

(1) *Legonyana*: (Pl. 444). *Clerodendrum ternatum* Schinz.

(2) *Monokomabele*: (Pl. 526) *Fagara capensis* Thunb., knophout.

(3) *maté*: 'nerf' van die ingewande. Skynbaar is die uitwerking van die plant so kwaai
dat dit ook dele van die ingewande afvreet.

O.37

GO BOLAWA KE DITSEBE

SEER ORE

(Matebele-*ngaka* by Dikgatlong in Botswana, 1953)

Motho ge a bolawa ke ditsebe, mme go tswa boladu, kalafi ya teng ke ka *Mosokelatsebe*.⁽¹⁾

O a e *suputsa* mo mollong, o e utlwella gore e se ke ya nna bollo thata. O bo o e gamolla, gore metsi a yona a rothe mo tsebeng ya motho. Boladu bo a fela, o tla fola. O tshella gararo ka letsatsi.

Ka letsatsi la bobedi go ka rothiswa gangwe fela mo tsebeng. O tla fola. Kamoso o tla mo tlhatswa ka lefufa la kgogo.

As iemand se ore seer is, en daar etter uitkom, is die behandeling met aambeiwortel.⁽¹⁾

Jy stoot dit heen en weer in die kole terwyl jy voel dat dit nie te warm word nie. Hierna wring jy dit uit, sodat die sap daarvan in die oor van die persoon kan drup.

Die etter hou op, en hy word gesond. Jy gooi 3 maal per dag in.

Op die tweede dag kan net eenmaal in die oor gedrup word.

Hy sal gesond word.

Die volgende dag kan jy sy oor uitvee met 'n hoenderveer.

O.38

TSEBE E E TSWANG MALADU

'N SEER OOR WAAR ETTER UITKOM

Kalafi ya tsebe e e botlhoko, e e tswang maladu, ke go tsaya thotse ya *Mogôtlho*.⁽²⁾ O a e tshuba ka mollo, o e sile o e kopanye le mafura a tlhware. Wa mo *logêtsa*.⁽³⁾ Ke go re wa e thotetsa mo tsebeng. Mme o tla fola.

Ke go re setlhare se, se phala *Mosokelatsebe* ⁽⁴⁾ kgakala.

Die behandeling van 'n seer oor waar uit daar etter kom is om die saad van die kameeldoring ⁽²⁾ te neem, dit te brand, fyn te maal en met die vet van 'n luislang te meng.

Jy drup ⁽³⁾ dit vir hom in die oor, en hy sal gesond word.

D.w.s. hierdie middel is ver beter as die aambeiwortel. ⁽⁴⁾

O.39

SETLHARE SA MEFIKELA

DIE VERKOU-E-MIDDEL

(Matebele-*ngaka* van Sikwane, Botswana, 1953)

Monnamontsho ⁽⁵⁾ ke setlhare sa *tlhogo*. Ke go re ge motho a opiwa ke *tlhogo ya mefikela*, o tsaya modi wa teng wa o tshuba ka mollo o bo o arametsa mosi wa teng ka dinko. Mme *tlhogo* e tla fola. O ka arametsa mosi le ge e le gane kampo gatlhano ka letsatsi.

Swartstorm⁽⁵⁾ is die middel vir 'n hoofpyn. D.w.s. as iemand 'n verkoue-hoofpyn het, neem hy van die plant se wortel en steek dit aan die brand en trek die rook deur die neus op. Die hoofpyn sal weggaan. Jy kan die rook optrek selfs vier of vyf keer per dag.

-
- (1) *Mosokelatsebe*: (Pl. 78) *Sansevieria pr. guineensis* (L) Willd. aambeiwortel. Ook Watt & Breyer-Brandwijk (1962) p. 714 sê: "The commonest use among the African, is gently to heat a cut leaf and drop the juice which etudes into the ear to relieve earache."
- (2) *Mogôtlho*: (Pl. 411) *Acacia giraffae* Burch., kameeldoring.
- (3) *logêtsa*: om versigtig in te drup, bv. in 'n oor.
- (4) *Mosokelatsebe*: (Pl. 78) *Sansevieria pr. guineensis*, aambeiwortel, haasoor.
- (5) *Monnamontsho*: (Pl. 412, 133) *Cadaba aphylla* (= *C. juncea* Harv.), rooistorm, swartstorm.

O.39

Mefikela, o mamina a tswang mo nkong, o ka fedisiwa fela jalo ka go goga mosi wa Monnamontsho, le ge o ka o tlhakanya le motsokwe, o bo o tlhatlhela mo peiping o goga o metsa o, le go ntsha mosi ka dinko.

Mo mefikela wa sefuba, le gona foo Monnamontsho o pôô. Ge go mediwa mosi wa teng mo mafatlheng, bolwetse boo bo ka kgonega ka bonako.

Le ge go ka faladiwa modi wa Monnamontsho ka thipa, mme bupi ba teng bo tshelwa mo magaleng, go bo go aramediwa mosi wa teng, motho a ka thusega.

Ge bolwetse bo le bogolo mo mafatlheng, re tla kopanya *Padipekandho* (6) le Monnamontsho. O tsa'a makwati a mere e mebedi e, wa a apaya mo isong mo metsing, o bo o tsa'a metsi a teng le go a nwa. Go tla nna botoka. Ke go ntsha sehuba sa mefikela. Mme bolwetse bo tla felella ruri.

Ge o ka tsoga o ikutlwa gore wa gotlhola, o ka tsa'a *Padipekandho* wa fala go le gonye ka thipa le go lokela bopi ba teng mo ganong o o metsa fela. Bo tla go thusa.

Die verkoue wat slymerigheid afskei kan net so beëindig word deur die rook van swartstorm in te trek, selfs as jy dit meng met tabak, en dit in 'n pyp stop en jy die rook intrek en dit deur jou neus uitblaas.

In die geval van griepverkoue, ook daar is swartstorm 'n 'bul'. As die rook daarvan ingetrek word in die longe in, kan daardie ongesteldheid spoedig genees word.

Selfs as daar van die wortel van Swartstorm met 'n mes afgekraap word en dié poeier op kole gegooi word en dié rook ingetrek word, kan 'n mens baat vind.

As die siekte ernstig is in die longe, dan voeg ons '*Padipekandho*' (6) by die swartstorm. Jy neem die bas van hierdie twee plante en kook dit op die vuur in water en daarna neem jy daardie water en drink dit. Dit sal dan beter gaan. Dit sal die slym van die verkoue uitbring. Die siekte sal totaal genees.

As jy opstaan en merk dat jy hoes, kan jy van die *Padipekandho*-plant bietjie afkrap met 'n mes en die poeier net so in jou mond sit en insluk. Dit sal jou help.

O.40

DINTHO MO MOMETSONG

(Matebele-*ngaka* in Sikwane, Botswana, 1953)

Molomo wa molwetsi ge a lwala bolwetse ba dintho tse di tshweu mo mometsong, o tlhatswiwa ka *Dêlélé*. (7) Ke go re bolwetse ge bo godile, leleme le tla nna bosweu, le omeletse. Yaanong Delele, tiro ya yona ke go kolobetsa dintho tseo.

Go apewa matlhare a teng mo metsing, metsi a le boletswa. Go ka tsewa kgobati ya *Mosu* (8), e le boleta, go thathiwa mo monwaneng. Go bo go inwa ka monwana mo metsi a a Delele, go bo go tlhatswiwa loleme.

SERE IN DIE KEEL

Die mond van die kranke, as hy die siekte het van wit sere in die keel, word gewas met *Sesamum*. (7) D.w.s. as die siekte gevorderd is, sal die tong wit wees en droog. Die funksie van hierdie plant is om daardie sere klam te maak.

Die blare word in water gekook, en die water word taaierig. Ook kan die bas van die haak-en-steek-doringboom geneem word aangesien dit (binne) glad is, en dit word om die vinger gedraai. Hierdie vinger word nou in *Sesamum*-water gedooop, en die tong daarmee gewas.

(6) *Padipekandho* : Nyasa-naam, ongeïdentifiseer.

(7) *Dêlélé*: (Pl. 123), pr. *Sesamum* sp.

(8) *Mosu*: *Acacia tortilis* (Forsk.) Hayne subsp. *heteracantha* (Burch) Brenan, haak-en-steek.

O.40

Re be re tsa'a *Thola-ya-podi*(9), modi wa teng. Re a o anega, o be o ôma. Re tsaya re sila, le letswai, re le lokela mo teng.

Yaanong re tsa'a bopi ba teng re o ba'a mo kgobati e e leng mo monwaneng, re be re lokela mo ganong fa lolemeng.

Se sengwe re a be re se apeile ka metsi, re lokela bopinyana re a mo fa go re a nwe.

Mme Delele e tla thusa Tholana go feta go tsena kwa maleng. Kamoso re tla bona dintho di tswa mo meleng. Di dirisiwa ke madi go di ntsha mo meleng. Ke go re: di seke tsa ganela mo ge ene. Di se ke tsa tswa gape ka molomo.

Yaanong o tla fola sentle fela. Mme dintho tseo di se ke tsa tshwarwa ka melemo, gore di se ke tsa boela gape mo meleng.

O tla fola.

Dan neem ons die bitterappel (9), die wortel daarvan. Ons spreid dit uit, sodat dit kan droog word. Ons neem en maal dit, en sit daar sout in.

Ons neem verder van hierdie poeier en gooi dit op die bas wat om die vinger gedraai is, en steek dit in die mond by die tong.

'n Deel het ons met water gekook, en ons gooi daar 'n bietjie (van) hierdie poeier in en gee dit aan hom om te drink.

Die Sesamum-plant sal die bitterappel help om verby te gaan en om tot in die maag te kom. Die volgende dag sal ons die sere sien uitkom op die liggaam. Dit word veroorsaak deur die bloed om dit uit die liggaam uit te kry. D.w.s. dat hulle (die sere) nie moet dwing om binne in hom te bly nie. Hulle moet ook nie weer by die mond uitkom nie.

Hy sal nou net mooi gesond word. Maar daardie sere moet glad nie met 'n middel behandel word nie, sodat hulle nie weer teruggaan in die liggaam nie.

Hy sal gesond word.

O.41

LESOKOLLA

Ke ge motho a segwa mo mometsong. Pheko ya lesokolla: e alafywa ka pheko e e bidiwang *Kgalemela dithaba*.(10)

Ke pheko e e fa gongwe le fagongwe.

Ga e apewe. E jewa ele tala fela.

SOOIBRAND

As iemand skielik 'n skerp pyn in sy keel kry. Die middel teen sooi-brand: dit word behandel met die kragmiddel wat genoem word: 'Bestraf die berge'.

Dit is 'n kragmiddel wat oral teenwoordig is.

Dit word nie gekook nie maar sommer rou geëet.

O.42

GE LEINO LE BOLAA

TANDPYN

(Matebele-*ngaka* te Dikgatlong, Botswana, 1952)

Ge motho a bolawa ke leino, go tsewa *Masegomabe*. (11) Se bolaya seboko mo teng. Fela ga se tswe.

As iemand tandpyn het, neem mens van die swartwaterbossie. (11) Dit maak die 'wurm' in die tand dood. Maar dit haal nie die wurm uit nie.

(9) *Thola ya podi*: (Pl. 112) *Solanum panduraeforme* E. Mey., bitterappel.

(10) *Kgalemeladithaba*:

(11) *Masegomabe*: (Pl. 546) *Plumbago zeylanica* L., swartwaterbossie.

O 42

O se apaya ka metsi, o bo o itsupanya mo ganong. Le ge a ka se metsa, se mo thusa mo mading.

Die plant word met water gekook en die mond word daarmee uitgespoel. Selfs as dit ingesluk word, help dit die bloed.

KALAFI YA NTHO

Motho ge a golofetse o tsaya modi wa Masegomabe, o o sila, o nna bupi. O tshela mo nthong. Bo tla fisa ntho. Le ge e le ntho mo go tswang madi, bo tla fisa, gore go se ke ga tswa madi.

Kampo ge o sena 'bandage' ge motho a golofetse, a tswa madi, o ka mo thusa jalo. Se thibela madi.

BEHANDELING VAN 'N WOND

As iemand seer gekry het neem hy van die swartwaterbossie se wortel, en maal dit tot 'n poeier. Jy gooi van die poeier op die oop wond. Dit sal die seer plek brand. Selfs as dit 'n bloeiende wond is, dit sal brand, sodat daar nie meer bloed sal uitkom nie.

Of selfs as jy nie 'n verband het nie, in gevalle waar iemand seer gekry het, en daar bloed uitkom, kan jy hom so help. Dit stop die bloeding.

O.43*MENO GE A THUNYA*

(Matebele-*ngaka* te Dikgatlong, Botswana, 1952)

Meno ge a thunya, kalafi ke setlhare se se bidiwang *Mohlokwane*, (1), kampo *Meno a mpya* e e namagadi. Ke go re se tshosa sebokwana sa meno.

Wa se apa'a ka metsi. Ge o tsoga phakela, o hupa metsi a teng, a a bothitho, o tshukutla meno o bo o a kgwela seboko se se mo leinong se tla tswa se swa. Le ge e le boruruga, bo ka fela. Le go thunya, go a didimatsa bothhoko boo.

TANDPYN

As die tande seer is, dan is die genesing die plant wat 'hondetande', of *Caraluma maculata* (1) genoem word. Die rede is, dit verskrik die tandewurmpie.

Jy kook dit met water. As jy môre vroeg opstaan neem jy 'n mondvul van dié water, wat lou is, en spoel die tande en spuug dit op die grond; drie keer per dag. Die wurm wat in die tand is sal nou uitkom en doodgaan. Selfs die swelsel sal ophou. En die pyn, die sal ook tot 'n bedaring kom.

O.44*GO NTSCHA SEBOKO MO MENONG*

(Matebele-*ngaka* te Sikwane, Botswana, 1953)

Setlhare sa meno ke *Tholwana* (2), kgaragana ya teng. Le a e phunya. Le tsa'a lesela, le 'ira mogala. Le tsa'a metsi a tholwana le tshasa mo mogaleng. O bo o baya mogala mo letsatsing gore o ome. O bo o tsaya mogala ole wa o tshuba ka mollo. O bo o o lokella mo molomong o ntse of fsa; le ge e ka ba 'half hour'.

OM DIE 'WURM' UIT DIE TANDE TE HAAL

Die medisyne vir tande is die bitterappel (2), die vrug daarvan. Julle maak dit stukkend. Julle neem 'n lap en julle maak 'n lyn. Julle neem die sap van die bitterappel en julle smeer dit op die lyn. Nou sit jy die lyn in die son om droog te word. Dan neem jy daardie lyn en steek dit aan die brand, en jy steek dit in die mond terwyl dit brand, selfs vir 'n half uur lank.

---

(1) *Mohlokwane* = *Meno-a-mpya* (F.): (Pl. 72) *Caraluma Maculata*, aasblom.

(2) *Tholwana*: (Pl. 112) *Solanum panduraeforme* E. Mey., bitterappel.

O.44

Ge molwetse a kgwela mathe, o tla bona seboko, mme se sule. Seboko se se sweu mme tlhogo ya teng e ntsho.

Leino la motho ole le tla be le fodile. Ge o bolaile seboko, meno ga a nka a tlhola a bola. Seboko se sengwe fela. Ke go re o fodile, o feditse.

As die kranke spuug, sal hy die wurm sien, maar dié is dood. Dit is 'n wit wurm, maar sy kop is swart.

Die tand van daardie mens is nou gesond. As jy die wurm dood gemaak het, sal die tande nie meer seer wees nie. Daar is net een wurm. Dit beteken hy is gesond, jy is klaar.

O.45

LEITLHO LA MOLAKA (1)

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, 1965)

Leitlho la molaka ke bolwetse bo bo golo ba matlho. Mongwe le mongwe ge a tshwerwe ke leitlho, ke mo alafa ka pheko tse tharo fela. Pheko ya go tlhapa leitlho le le opang ka botlhoko bo o sa boneng boroko ka gope, o apaya pheko e e bidiwang *Monokomêêle* (2) le modi wa *Mosêitse*. (3) Mme metsi a teng o tlhatswa leitlho malatsi a mararo fela.

Pheko ya boraro e bidiwa *Molwana* (4) kgotsa *Bogopa*. (5)

E tsewa matlhare a yona, a thugwa a phuthelwa ka letsela. O fapha leithlo ka yona bosigo bo le bongwe fela.

Ke alafile rre mongwe malatsi a le mabedi.

A ba a sa tlhole a lla, kgotsa go ngongorega ka lona.

'N SEER OOG (1)

'n Seer oog is 'n ernstige siekte. Enige mens wat seer oë kry behandel ek met net drie middele.

Die middel om die oog, wat so pyn dat hy gladnie kan slaap nie, mee te was, word gekook van die plant knophout (2) en die wortel van die kiepersol. (3) Met die water hiervan was hy die oog net vir drie dae.

Die derde middel is *Epaltes gariepina* (4) of *Clematis brachiata* Thunb. (5)

Die blare word geneem, fyn gestamp en in 'n lap vasgebind oor die oog vir net een nag.

Ek het een man genees in twee dae tyd.

Daarna het hy nie meer geskreeu van die pyn of ongelukkig gevoel met die oog nie.

---

(1) *molaka*: 'n pêrel op die oog.

(2) *Monokomêêle*: (pr. 526) *Fagara capensis* Thunb., knophout.

(3) *Mosetse*: pr. *Cussonia paniculata*, kiepersol.

(4) *Mollwana*: (Pl. 644) *Epaltes gariepina* (DC.) Steetz.

(5) *Bogopa*: (531) *Clematis brachiata* Thunb.

P.1

BONGAKA

22.8.64: Johannas Mahuma

(Ke Motlokwa wa kwa Ramokgopa, Soekmekaar).

Ke tshotswe ka 10 Jan. 1904.

Ke ne ke ruta batho ditaola le bonohe.

Bonohe: o ka ya mo ho senohe hore o bone ntataago, kapa badimo bago, mme o bue le ene ka mokgwa wa tōrō. O tla mmona tota-tota. Ka tiro e ya bonohe, a buisanye le wena mme a go laele kafa a ratang ka teng.

Byale wena, motho yo o byalo, a re: "Ke bo-ntate-mogolo! " Wena ge o mo ganetsa, a ka seka a dumela ka a bone!

Dilo tse di tlišwa ke ditlhare.

Dithwasana, ha ke *thwasisa*, ke etsa ditlhare. Go na le:—

Lejakalala le *Senama-sa-diriti*. Byale go na le *Ledumuku* le *Tibola*.

Ditlhare tseo di kopana le dipelo tsa manong tse di dupelang.

Ledumuku le *Senama-sa-diriti* se tlhatswa pelo. *Tibola* yona e tlhatswa ka kwa maleng. Di sebeta le madi a haho hore o bee motho o o 'fres.' Ke gore o di tlhatse ka go tsenya menwana mo mometsong, ontse o a nwa ka metsi a mantse, mme di tlišo go eledisa dijo.

Jwale he, *Lejakalala* ke setlhare sa ditōrō. Ge o se sebedisa kgwedi ya ntlha, se a go otisa ka go tshwengwa ke ditoro.

Mme ditoro tseo ga di tle fela. Di etswa ke ditlhare tse o di sebedisang. Ditlhare tseo o tlišo di nwa kgwedi engwe le engwe, le ditaola tsa gago o tlišo di loka mo ditlhareng tseo le ge e le malatsi a mabedi.

Byale, ba ba tlang go wena gore o ba laole, ditaola tse, ga se gore di na le 'sekere' go ntsha taba 'ne'. Babangwe o ka ba laola o bolela go nepana le ditaba tsa bona. Ba bangwe o ka ba bolela tse e seng tse di ba amang.

'TOWERY'

J. Mahuma

(Hy is 'n Motlokwa van Ramokgopa van Soekmekaar). gebore: 10.1.1904. Hy was 'n toordokter in die Groot Spelonken omgewing en gee onderstaande beoordeling van towery, na sy bekering, toe hy Saulspoort in 1964 besoek het.

Ek het dolos-(gooiery) aan die mense geleer en ook *bonohe*. *Bonohe*: jy kan na 'n *senohe* gaan om jou vader te sien, of jou voorouergees, en dat jy met hom praat deurmiddel van 'n droom. Jy sal hom regtigwaar sien. Deur hierdie werk van 'spiritisme', praat hy (die gees) met jou, en gee hy aan jou opdragte soos wat hy wil hē.

En nou (aan) jou sē 'n mens wat so is: "Dit is my oupa-hulle"! As jy met hom stry, sal hy nie ingee nie, aangesien hy gesien het!

Hierdie dinge word teweeggebring deur medisynes.

Die *mediums* as ek *begeester*, dan berei ek medisyne. Die volgende:

Lejakala

Senama-sa-diriti

En ook is daar *Ledumuku* en *tibola*

Daardie medisynes word gemeng met die harte van aasvoëls wat kan ruik.

Die *Ledumuku* en *Senama-sa-diriti* plante reinig die hart. *Tibola* weer, was die maag uit. Hulle werk met jou bloed sodat jy 'n fris mens kan wees. Dit beteken dat jy hulle weer moet uitbraak deur die vingers in die keel te steek, terwyl jy dit aanhou drink met baie water, en hulle gaan jou baie honger laat word.

Lejakalala is 'n middel vir drome. As jy dit gebruik word jy reeds in die eerste maand maer van al die drome wat jou pla.

Maar daardie drome kom nie vanself nie. Hulle word veroorsaak deur die middele wat jy gebruik. Jy sal daardie plante maand na maand gebruik, en ook jou dolosse sal jy in daardie middele sit selfs vir twee dae lank.

So in die geval van diegene wat na jou kom dat jy vir hulle moet dolos gooi, is dit nie te sē dat hierdie dolosse 'sekerheid' het om die saak te openbaar nie. Vir sommige sal jy dolosgooi en uitsprake maak wat ooreenstem met hulle probleme. Vir andere weer sal jy dinge vertel wat hulle nie aangaan nie.

P.1

Ebile nka re ba ba ngata, di 'most'! Byale he: ditlhare tse tsa ditoro di na le dipono. O, bona fela jaaka mo 'baiskopong'.

Hosasa he o ntse o lebile ditaola, o bolela tse o letseng o di lorile. Mme ha o ba botse hore o di lorile ne. Wa re go bua ditaola.

Yaanong motho ole o tla re: Ao, ka mo o tsebileng ditaba tsaaka, o ka re o boleletswe ke motho!

Ditoro, go na le tse e leng maleko, ebile ho na le tse di nepang jaaka motho o o tlaatlang mo ho wena. Jaaka wena, nka bolela le wena mo torong mme ha ke tsoha ke a be ke bolela jaaka ke bonye mo torong.

Ditaola: nna ke fumane hore ha se a loka, ha se na molemo, ka di latlha batho, di ba ntsha tseleng ya Modimo, di ba tsa tseleng ya badimo.

Byale, motho a ka se ke a direla Modimo le badimo. Ha ke re molao wa pele wa re mo go Eksoto kgaolo 20 temana 3: "O se ke wa nna le Medimo epe fa pele ga sefatlhego sa me." Mo go Eksoto 20 temana 5 ga twe: 'Ke Modimo o o lehufa ....' Modimo ha a batle re mo kopanya le medimo e mengwe hape.

Ke bone thuto e ke ne ke e ruta batho, hore tiro ya ditaola, ya Badimo le ya Bonohe, bo ntsha motho mo tseleng ya Modimo.

Bonohe: bo thwasiswa metsing: Ke go re o fiwa ditlhare go re o be 'dom', kelello ya gago e felelle.

Tulo tsena di pedi mo Transfala; ke go re: ke kwa Phafuri le kwa Ngwanaza kwa Tongaland: Moolwane wa Swaziland le ma-Zulu le Portugese. Ke mo ke ne ke sebedisa teng.

Ha ke fumana motho yo ke tshwanetseng go mo thwasisa bonohe, ke ne ke mo isa ha Ngwanaza, Tongaland, kampo Phafuri.

Ywale he: ge ke mo thwasisa, ke go re a fiwe ditlhare tse di ka fokodisang kelello ya hae malatsi a 11.

Ek sou self kon sê hulle (die laasgenoemdes) is in die meerderheid! Daarom: hierdie middele vir drome veroorsaak openbarings. Jy 'sien' net soos in 'n bioskoop.

As jy in die môre na die dolosse kyk, vertel jy wat jy in die nag gedroom het. Maar jy sê nie vir hulle dat jy dit gedroom het nie. Jy sê dat die dolosse so sê.

Nou sal daardie persoon sê: 'Ao, soos wat jy my sake ken, sou mens sê iemand het dit aan jou vertel!

Die drome is sommige net 'n strik, en ander weer tref dit, soos iemand wat jou sal besoek. Soos jy, ek kan in 'n gesprek met jou wees in 'n droom, en as ek wakker word vertel ek wat ek in die droom gesien het.

Dolosse: ek het gevind dat dit nie goed is nie, en niks werd is nie, aangesien hulle mense 'weggooi' deur hulle uit die weg van God te neem en hulle op die pad van die voorouergeeste plaas.

En nou is dit nie vir iemand moontlik om God en die voorouergeeste te dien nie. Is ek nie reg as ek sê: die eerste gebod in Eksodus 20 vs. 3 sê: "Jy mag geen ander gode voor my aangesig hê nie." In Eks. 20 vs. 5 staan: "Ek is 'n jaloerse God". God wil nie hê dat ons Hom moet verbind saam met nog ander gode nie.

Ek het bemerk dat die onderrig wat ek aan mense gegee het, nl. die dolosse, en van die vooroueryering en van 'bonohe', dat dit 'n mens uit die weg van God lei.

Die '*bonohe*': Iemand word daarvoor in die water ingedryf: dit wil sê aan jou word middele gegee sodat jy 'dom' kan word, nl. dat jou helderheid van verstand moet ophou.

In Transvaal is daar twee piekke hiervoor; dit wil sê by Phafuri en by Ngwanaza in Tongaland: op die grens van Swaziland, Zululand en Portugees-Oos-Afrika. Dit is daar waar ek gewerk het.

As ek iemand kry vir wie ek moet inlyf in die *bonohe*-kultus, neem ek hom na Ngwanaza, in Tongaland, of na Phafuri.

As ek hom inlyf, moet hy eers middele ingegee word wat sy helderheid van verstand laat verminder vir 11 dae lank.

P.1

Ke meleko. Ba re ke 'ezezwe'. O bolella dilo tse ngata, mme ga ntsi di a bonahala. Ke go re re ka re ke memoya ya 'bademone', gobane ge di etsiwa go tsewa masapo a a nang le masoba kwa gare a yo latlhelwa kwa mabitleng, mme *barwana*, ke go re ditshoswane tse di khubidunyane tsa kwa mabitleng di tse na mo teng; ke tsona tse di jang dinama tsa bafu.

Yaanong di yo kopana le manaka a maloi le moleko.

Byale ge ba go lekile ka tsone, di go fokodisa thaloganyo. Kamora' ha moo a malatsi a 11, ba go isa kwa metsing kwa dibatana tseo tse o tshwanetseng wa yo phedisana le tsona.

Ywale he, ha nako ya hao e fedile, e ka nna kgwedi tse 6, kapa selemo o ntse o le modibatane o le nosi, le mosadi wa hao a sa tsebe, hobane a ka tshoga.

Le he o iswa teng, o iswa o le nosi, 'mara' bophelo ba hao, ha nako ya hao e fitlhile, setopo sa hao se ka se ke sa fitlhelwa ke motho, mme di'o tseo tsona di ka se ke tsa o bolaa. Ke go re e tla ba bomadimabe ba hao. Ke nako ya hao hore o tlohe.

Ha o laelwe, mme o tliilo ja tse di jewang ke dibatana tse. O tla ya o apere, mme o tla boa o le 'kaal'. O tliilo boa o ntse o le byalo mme o tla sebediswa beke, gore o loke gape mo kelellong.

'Mara' o 'phasitse' mekgwa ya dilo tse la tse di ne di go ruta mekgwa ya tsona.

Motho ha a tswa jalo, ke *moloi* tota. O kgona go ka etsa gore a otle lelati la ntlu ya gago; wena o sa utlwe mme babangwe ba utlwa ba ba leng kwa kgole. Kapa a nka dilo tsoatlhe tse, le tse o di apereng mme wena wa se ke wa phaphama.

Ke gore o go robaditse boroko. Gore ka mantswe a mangwe: o a idibalwa. Bywale he, dilo tse byalo, batho ba ba sebedisang dilo tseo ke bone ba ba bidiwang *dinohe*.

Dit is 'n vorm van toordery wat hulle 'ezezwe' noem. Jy vertel baie dinge, en dikwels gebeur dit. Ons kan dus eintlik sê: Dit is die geeste van die 'demone', want as hulle tevoorskyn geroep word, word bene geneem wat in die middel gate het, en dié word by die grafte gegooi en die klein rooi miertjies wat by die grafte is, die gaan daarin; dit is hulle wat die vlees van die dooies opeet.

En hulle sal nou kom by die medisynehorings vir die toornaars en vir pogings tot towery.

As hulle jou 'uitprobeer' het met hulle, maak hulle jou verstand minder. Nadat 11 dae so verloop het neem hulle jou na water waar daardie reptiele is met wie jy moet gaan saamleef.

As jou (leer)-periode verby is, wat 6 maande kan wees, of 'n somer wat jy so tussen die wilde diere deurgebring het, so stokalleen, en dat selfs jou vrou nie weet nie, omdat sy sal skrik.

Ook wanneer jy daarheen geneem word moet jy alleen gaan, maar jou lewe, as jou 'uur' aangebreek het, sal mense nie by jou lyk kom nie; maar daardie wilde diere sal jou nie doodmaak nie. Dit sal net jou 'slegte geluk' wees. Dit is dán jou tyd om te vertrek.

Dit word nie vir jou voorgeskryf nie, maar jy sal daar eet wat die wilde diere eet. Jy sal aangetrek daarheen gaan, en jy sal 'kaal' terugkom. Jy sal nog so lyk as jy terugkom en jy sal vir 'n week lank behandel word sodat jy weer kan regkom in jou verstand.

'Maar' jy het 'geslaag' wat jou kennis betref van die wildediere se gewoontes, wat hulle aan jou geleer het.

As iemand so daarvandaan terugkeer, is hy 'n regte "*moloi*" (toornaar). Hy kan maak dat hy jou huis se deur slaan; jy hoor niks nie maar ander mense wat ver weg is hoor. Of hy neem al hierdie dinge, ook dié wat jy aangetrek het en dit sonder dat jy wakkerskrik.

Dit beteken dat hy jou in 'n diepe slaap gebring het. In ander woorde: jy word flou gemaak. So dan, die dinge wat so is, die mense wat daardie dinge gebruik dit is hulle van wie gesê word dat hulle *dinohe*, genoem word.

P.1

Ha ho na le motho, re fapane mo phedisanong, jaaka ge ke utsweditswe, re ya kwa senohe hore a supe gore ke mang, a mmitse ka lebitso la hae.

Ka a na a ile kwa nokeng, o tswa le noga, mme o tla le yona kwa gae mme o tla nna a e fepa. Ke go re, o sebetsa ka yone, ka badimo ba hae. Tsotlhe tse a di tlhokang o di kopa mo go yona.

Gore a bue le yona, go na le tselo gore e amohele dipolelo tsa hae: *Sekoponyana* se noga e tla se etsetswang ke ngaka, e a neng a ile go thwasa go yona, ke *sewana*. Ke ntho e e tshwanang yale ka 'wailese'. Ga se motho ya bolelang. Go bolela yona *sewana*. Ke noga ela e nka diphiri tsa batho. Yeo, e na le 'sure!' e nnete.

Mme taba ya yona ke a e sola (nyatsa) ha holo, hobane yona e na le tshebeletso ya yona e e e etsang e o tshwanetse gore o e sebetse ntho yena.

Ywale ge o le ngwana wa Modimo o ka se ke wa sebetse ntho eo.

Deutronomi 13 e re bolela e re ha ho ka nna boprofeti mme a bolela, mme ha etsahala, mme a re o latlhe o rapele badimo, o seke wa etsa yalo.

Kegore motho o, o rapela medimo e sele, e seng Jesu.

Ditaola le bo *Sangoma* ga di na 'sure' ne! Ke go 'raaia'! Ga di na nnete.

Ebile ditaola di tsisa maaka, mme batho ba bolaana. Di supa batho tatlhego, ka di go bontsha badimo. Di na le maaka, di byala moferefere, makgatheng a batho. Ebile balaodi ba ditaola ke baetsi ba maaka. Ba ba ratang ditaola ba rata ba utlwana le maaka.

Tshebeletso e ya *sewana* ke gore o tliho tlhaba kgomo ka nako engwe le ho apa dijo le mabyalwa mme e le gore o jesa badimo; athe o raya noga eo. Mme e o byala tumelo mo badimong.

As daar iemand is met wie ons nie kan klaarkom nie, soos wanneer ek beesteel is, gaan 'n mens na 'n *senohe*, sodat hy kan aanwys wie dit is en hy hom by sy naam sal noem.

Waar hy na die rivier toe was, het hy met 'n slang teruggekeer en hy bring dié huietoe en hy sal hom versorg. Dit beteken, hy werk met die slang, deurmiddel van sy voorouergeeste. Alles wat hy nodig het vra hy van die slang.

Daar is 'n manier waardeur hy in staat gestel word om met die slang te praat: Die *sekoponyana*(?) wat deur die *ngaka* vir die slang gemaak word wat hy by ingelyf is, is 'n *sewana*(?) Dit is iets wat lyk soos 'n radio. Dit is nie 'n mens wat praat nie maar dit is die *sewana* wat praat. Dit is daardie slang wat die geheime van die mense uitvind. Daardie orakel is sekuur! Hy het die waarheid.

Maar ek maak sterk beswaar teen hierdie gebruik, omdat dit sy eie bediening (kultus) het waarvolgens jy hierdie ding (die slang) moet 'bedien' (aanbid).

As jy 'n kind van God is kan jy nie daardie ding bedien nie.

Deutronomeum 13 sê vir ons dat as daar profete is en hulle aankondig en die teken of wonder uitkom en hy sê jy moet (jou geloof) weggooi en die voorouergeeste aanbid, dan moet jy dit nie doen nie.

Dit wil sê hierdie persoon aanbid ander gode, en nie vir Jesus nie.

Die *dolosse* en die '*Sangoma*' het nie sekerheid nie! Hulle 'raai' net! Hulle het nie die waarheid nie.

En verder, bring die *dolosse* leuens en die mense maak mekaar dood. Hulle lei die mense na verlorenheid aangesien hulle jou heenwys na die voorouergeeste. Hulle praat leuens, en saai onenigheid tussen die mense. En ook nog is die persone wat die *dolosse* hanteer leuenaars. Hulle wat van *dolosse* hou, hou daarvan om met leuens saam te stem.

Hierdie gebruik van die *sewana* beteken dat jy 'n bees moet slag op 'n sekere tyd en kos moet kook en bier en dit doen om vir die voorouergeeste te laat eet; maar al die tyd bedoel jy daardie slang. Maar hy versterk jou geloof in die voorouergeeste.

P.1

Mme motho ge a na le tumelo eo mo badimong, dikwelello tsa hae di a tla mo moeng wa hae mme a bone dipono tseo mo ditorong tsa hae.

Motho yoo o o sebedisang *ditaola* kapa bosangoma, kegore moya wa *bodupe*; kapa bonohe, ebong boprofeta, ene o dumela jalo ka a sena lesedi la Moya wa Modimo.

Mme ngaka jaaka nna, ge a bonye Morena Jesu, ga a sa kgone go ka sebeletsa ditshebeletso tsena ka e le tsa lefifi. Ebile gape e le ditshebeletso tse di fapogileng tseleng ya Modimo.

Dilo tseo di etsa maaka, ebile o ba fa tumelo go latlha Modimo.

Hape godimo ga tseo ha o tshabe go etsa bobo. Ha be re tsamaa le tsela ya Modimo, re ka be re tshaba go etsa bobo; jaaka go bolaa motho go tswaka ditlhare tseo tsa gore batho ba diriti kapa marena a kgone go ineela setšhaba sa ona. Ke go re ke go tsholla madi a a senang molato.

Byale ka nna: *sebe saaka* sa pele e ne e le *go thuba dimpa*, basadi kapa basetsana. Pele ke mo fe setlhare sa go bolaya ka kwa gare, se ntshe moya wa ngwana gore a tswe a sule. Ke sebe saaka sa mathomo.

Ka ba ka sebetsa sebe se se bidiwang *ditōpa-monwe*. Ke go re ge motho a utswitse sengwe sa hao, a dirwe gore monwana wa hae o golofale o kgaoge ge a ka seke a busa selo seo kapele, monwana o a kgaoga. Kapa go golofatsa mfama gore o swe gotlhe.

Ditlhare tseo ge di ka dula nako e telele, motho eo ga le mo 'keree rege ne'.

Gape jaaka ge ho swile motho, motlhomongwe ba ya kwa ngakeng gore a yo sebetsa kwa *lebitleng* gore a bolae mmolai wa moswi o. Re sebetsa ka ona *Molokwana-tshile*. Nako ya ge ditlhare di mela, le sone se tliilo mela; ke nawa; se be se etsa *mafu* a mangata. Se akaretsa batho ba lesika la o o bolaileng. Le batshedisi ba lesika la mmolai ba tliilo swa jalo.

As iemand daardie geloof in die voorouergeeste het, kom sy gedagtes in sy gees en sien hy daardie gesigte in sy drome.

Daardie persoon wat van dolosse gebruik maak of van die *Sangoma*, dit wil sê van die 'gees van uitruik'; of van 'bonohe' wat eintlik 'profeteer' is, hy glo so, omdat hy nie die lig het van die Gees van God nie.

Maar 'n *ngaka* soos ek, as hy die Here Jesus gevind het, dan kry hy dit nie meer reg om daardie sake te bedien nie aangesien hulle van die duisternis is. En ook is dit bedieninge wat afwyk van die Weg van God.

Daardie dinge bring leuens mee, en gee hulle ook die geloof om God 'weg te gooi'.

Behalwe dit nog, is jy nie bang om kwaad te doen nie. As ons op God se weg loop, dan sou ons bang wees om kwaad te doen; soos om 'n mens dood te maak om in daardie 'medisynes' te sit om daardeur te verseker dat invloedryke persone of kapteins hulle self tot beskikking van hul onderdane sal stel. Dit beteken om bloed te stort wat onskuldig is.

Wat my betref: my eerste sonde was om baarmoeders te verbreek, van vrouens en van dogters. Eers gee ek haar 'n middel om binne dood te maak, om die gees van die kind te laat uitgaan, sodat hy dood tevoorskyn kom. Dit was my eerste sonde.

En verder het ek 'n sonde beoefen wat genoem word: 'Lidafbreker'. Dit wil sê, as iemand iets van jou gesteel het, dat hy so gemaak word dat sy vinger moet vermink of afbreek as hy nie gou daardie gesteelde ding terugbring nie. Of ook kan sy hele sy verlam word sodat dit heeltemal doodgaan.

As daardie middele lank (in hom) sou bly dan sal julle daardie persoon 'nie weer reg kry nie'.

So ook wanneer iemand dood is, gaan hulle miskien na die *ngaka* sodat hy by die graf moet gaan 'werk' om die 'moordenaar' van die oorledene dood te maak. Ons gebruik *Molokwana-tshile* hiervoor. Die tyd wanneer die bome bot, dan bot dit ook; dit is 'n boontjie soort, en dit laat baie mense doodgaan. Dit sluit diegene in wat familie is van dié een wat dood gemaak het. En ook die vertroosters van die familie van die moordenaar, sal net so doodgaan.

P.1

Ke lona lebaka le nkile, ka botsa potso mo go 'jefrou' yo o kileng a mpontsha Tsela ya Pholosô, gore: A le motho yo o kileng a tsholla madi a mangata, a a ka bona tshwarelo naa?

A nkaraba ka Isaya 1:18, e e reng: "Mme le ge dibe tsa gago di le kana ka 'crimson' di tla nna bosweu jaaka semathane."

Ywale he, nna nkile ka bona hore dilo tse ha di a loka, ka gobane bakeng la motho a le mongwe go bolaiwa batho ba ba ngata.

Gape lentswe la Modimo la re: 'Le se ke la busetsa bobé ka bobé.' Ka mantswe a mangwe rena re a ikatlholela. Lebaka le le ntshwentseng, e e mpontshitseng gore ke lahlehile, ke ntho e ya *go rapela badimo* le go sebedisa ditlhare tse na tsa meleko.

Meleko ke ditlhare tse di 'seermakang' batho, tse di bidiwang: *Mafofonyane* le *Fomola*, kapa *Dikgato* le *Dipone*.

Dikgato: ke meleko e e thogana batho maoto. E go roba leoto. Le a sebeta ka motlhala wa hao le lebitso la hao.

Mafofonyane: ke ditlhare tse di kopanyang tlhogo, di go *hafisa*, ke go re: di go hlantse botlhale. Motho wa teng o latlha diaparó, mme o lwantsha babotlhe, mme o bua dilo tse ngata.

Fomola: ke go re ha o bua. Ha a bolele tlala, tlhogo, — se mo 'ja' ka kwa teng, a ntse a didimetse fela. Go fomola ke go swa (ga motho a ntse) a didimetse.

Dipone: ke moleko wa metsi. Ke go re go tshellwa metsi mo sekotleng, kapa tsa letsopo, kegore masapelo. Mme go beilwe seipone fa thoko ga metsi, mme ba beile ditlhatswana tsa bona.

Ba tllilo go botsa gore o bona bo mang mo metsing, ba o ba tsebang. Wena o ba bolela ka o a ba bona.

Om daardie rede het ek die vraag gestel aan die juffrou wat vir my die Weg gewys het van Verlossing: Of ook 'n mens wat baie bloed gestort het, of hy ook vergifnis kan kry?

Sy het my toe geantwoord met Jesaja 1:18 wat sê: "Al was julle sondes soos skarlaken, dit sal wit word soos sneeu."

So het ek gesien dat hierdie dinge nie goed is nie, omdat terwyl van een mens baie ander mense doodgemaak moet word.

Verder sê die Woord van God: 'Julle moet nie kwaad met kwaad vergeld nie.' Met ander woorde ons oordeel vir onself. Die saak wat my gehinder het, wat vir my gewys het dat ek verlore is, is hierdie saak van die voorouergeeste te aanbid en om hierdie 'toor'-medisynes te gebruik

'Toor'-medisynes is dié wat mense 'seermaak', wat genoem word: *Mafofonyane* en *Fomola*, of 'Trappers' en 'Spieëls'.

'Trappers': is 'toor'-middele wat mense se voete laat verstuit. Dit kan jou voet breek. Dit werk met jou spoor en met jou naam.

Mafofonyane: is middele wat die kop deurmekaar maak, en jou 'hafisa' — dit wil sê dit jou begrip omkeer. Iemand wat dit het, gooi sy klere weg, en baklei met almal, en praat baie.

Fomola: Beteken jy praat nie. Jy sê nie as jy honger is nie, of jou kop seer is nie, dit 'verteer' hom inwendig terwyl hy net stil bly. Om te 'fomola' is as 'n mens doodgaan terwyl hy net stilbly.

Spieëls: is 'n 'toordery' met water. Dit wil sê daar word water in 'n skottel gegooi, of van klei, dit wil sê 'n wasbak. En daar is 'n spieël gesit aan die kant van die water en hulle het hulle middele daarin gesit

Hulle gaan jou vra: vir wie sien jy indie water, wat jy ken. Jy sê vir hulle, want jy sien hulle.

P.1

Mme jaanong ba tllilo go fa lemao ba re: "Tlhaba o o batlang gore a swe! " O bo o tlhaba mo metsing, mme e tla re mo malatsing a a tlang, ge go swa o o tlhabilweng setshwantso sa gagwe, ba re o se ke wa ya lefung la hae, o ka tloga wa swa le wena, kapa wa golofala. Mme metsi ao mo lesapelong a tla ba a mahibidu.

A supa gore ba mo 'kerile rege', o sule, kapa o golofetse!

Go no go tllile batho go nna, ba re:
"Re batla 'tlhare tsa go utswa re sa bonwe.
Ka ba nea *lenaka-la-maloi*.

Ke go re: ge ba ka tlhakana tshitlho eo le *motsokwi*, ba tshuba ka mollo, motho ya utlwang monkgo, wa idibala.

Ke ka tlhobolwa diaparo tsotlhe ke sa thanye, ka monko oo. O ka sebetsa 'operation' motho ole a sa utlwe.

Batho bale, ba ya ba utswa mo ntlung ya monna mogolo le mosadi mogolo wa Lekgowa. Byale ge ba utswa dilo tsotlhe ba laisa mo 'veneng' jwale ba boa gape ba bea monna mogolo le mosadi fa fatshe ba nka 'dilakane' le dikobo tsotlhe. Morago ga moo ba nka di-'roboror' tse pedi, le sethunya ba se nka.

Ba rekisa diphatlho go babangwe, mme bao ba tshwarwa ka diphatlho tseo, ba yo supa magodu a. Magodu a ba a supa nna, *ngakamoloi*.

Ka Makgowa a botsa go re: "Le entseditse jwang, le 'berekile' jang gore le bereke tiro yotlhe eo mme re sa lemoge"? Ba re: "Re ne re ile kwa go ngaka-moloi gore a re fe setlhare." Ba re: "Tlisa setlhare sele re se bone." Ba kena, maphodisa mo ntlung ya 'police station'. Ba etsa, mme mapolisa ka nnete a robala. Ba tlhobola maphodisa gona kwa Groot Spelonken; e ka ba ka ngwaga wa 1928.

En nou sal hulle vir jou 'n naald gee en sê: "Steek die een wat jy wil hê moet doodgaan"! Jy steek dan in die water, en dit gebeur in die volgende dae dat wanneer die een wie se beeld gesteek is doodgaan, hulle sê jy moet nie na sy begrafnis gaan nie, anders kan jy self ook doodgaan of anders kan jy gebreklik word. En daardie water in die waskom sal rooi wees.

Die (water) wys dat hulle hom 'reg gekry' het, hy is dood, of hy is gebreklik!

Daar het sekere mense na my gekom, en hulle sê: "Ons soek middele om te *steel* sonder dat ons gesien word. Ek gee toe aan hulle die *toomaars se medisynehoring*.

Dit beteken: dat indien hulle daardie salf met tabak sou vermeng, en dit met vuur aan die brand steek sal die persoon wat die reuk kry, flou word.

Al my klere kan van my weggeneem word sonder dat ek wakker word deur daardie reuk. Jy kan 'n 'operasie' uitvoer sonder dat daardie persoon iets voel.

Daardie mense, het toe gegaan en gaan steel in die huis van 'n ou Blanke man en sy ou vrou. Toe hulle al die goed gesteel het, het hulle dit in 'n 'afleweringswa' gelaai en terug gekom en die ou man en die vrou op die grond neergesit en al hulle 'lakens' en komberse geneem. Daarna het hulle twee 'rewolwers' geneem en 'n geweer.

Hulle het die klere verkoop aan andere, en daardie persone is toe gevang in besit van daardie klere, en hulle het toe die diewe uitgewys. Die diewe wys toe vir my aan, die 'toor-*ngaka*'

Aangesien die Witmense toe vra: "Hoe het julle gemaak, hoe het julle gewerk dat julle dit alles gedoen het sonder dat ons dit agtergekome het?" sê hulle: "Ons het na 'n 'toor-*ngaka*' gegaan sodat hy vir ons 'n middel kan gee." Hulle sê toe: "Bring daardie middel sodat ons dit kan sien." Die polisie is toe in die 'polisie-stasie'. Hulle doen dit toe, en die polisie het toe werklik aan die slaap geraak. Hulle het toe van die polisie dinge weggeneem daar by Groot Spelonken; dit kan daar in 1928 wees.

P.1

Ba botsa mophodisa: gore le bonyeng.
Ba re ga re a bona sepe. O mongwe a re ne
ke lora.

Ba be ba supa nna, mme ke ne ke na le
'licence' ya ditlhare. Ya ba ke re: "Batho
ba, ba rekile ditlhare, mme ke ne ke sa tsebe
gore ba yo sebetsa eng." Mokgalabye wa
Lekgowa a re: "Nyaa banna ba e ne e le
mahodu."

Ke ne ke le teng ge ho balwa mo
Tshenolo 20: 15 mo stokising: "Ha mongwe
a sa kwalwa mo Bukeng ya Botshelo, o
lahlelwa mo bodibeng ba Molelo.

Ka tswela pele ka ditlhare tsena mme
ke sena kgotso le tsona, ka e le dilo tsa
Satane, ka batho ba etsang dilo tse tsa Satane
ba tla ya 'diheleng'. Ka tlhoka kgotso, ka
temana e e ne e bolela le nna fela.
Kelelo yaaka e re ke etsa sebe.

Maapostola, ka yo kopana le bona ke
setse ke butsitswe. Ka bona ba bina, ba tia
meropa ba na moya wa bonohe, kegore
boprofeta, ke go re ba laola ka moya.

Bodupe: Motho wa teng o ka re wa rapela,
o a tutubala. Ge a fetsa moo, a re: 'Ke
bona ntho ya go ema byale, le byale le
byale; mme a botsa nnete.

A ke re: Ke ne ke sepela le mosadi waaka
mo tseleng, mme ra kopana le monna wa
monohe, a ema a supa godimo a re: "Hê!
batho ba Modimo, ke bona pônô! Lona le
tsama'a byale ka monna le mosadi, batho
ba hahileng. Wena mosadi, ke bontshwa
botlolo mo go wena. Mme ke go re ke
mosimanyana. A tlhalosa go re; 'Ke bona
popelo ya hao.

Ka nnete mosadi waaka a ithwala a belega
mosimane. Mme motho oo, o ntse a rapela
badimo mme nnete ke eo o e bonyel

Le nna ka eletsa gore ke nne le bodupe boo,
ka tseno mo bo-Apostolong. Mme ene a re:
"Lengeloi le a mpoela.

Hulle vra toe vir die polisie:
Wat het julle gesien. Hulle sê toe:
ons het niks gesien nie. Een het gesê:
Ek het gedroom.

Hulle wys my toe aan maar ek het 'n
lisensie gehad vir kruie. Ek sê toe:
"Hierdie mense het middele gekoop,
maar ek het nie geweet wat hulle
daarmee gaan doen nie." Die ou Blanke
man sê toe: "Nee hierdie manne was
diewe."

Ek was teenwoordig toe daar gelees
is in Openb. 20: 15 in die gevangenis:
"As iemand nie opgeskryf is in die
Boek van die Lewe nie, word hy in
die poel van vuur gewerp.

Ek het toe aangehou met hierdie
middele, maar sonder dat hulle vir
my vrede gee, aangesien dit Satan se
goed was, en aangesien die mense wat
hierdie dinge van Satan doen na die
'hel' sal gaan. Ek het toe nie vrede ge-
had nie, vanweë die vers wat net met
my gepraat het. My gemoed het vir my
gesê: ek doen sonde.

Die *Apostelsekte*. Ek het hulle
ontmoet nadat ek ontslaan is. Ek het
gesien hulle dans en slaan dromme en
dat die *bonohe*-gees oor hulle kom,
dit wil sê profeteer, dit wil sê hulle
doen waarsegging deur die gees.

Uitruik: 'n mens sou sê iemand wat
dit beoefen bid, hy is doodstil. As hy
daar klaar is, sê hy: 'Ek sien iets wat so
staan en so en so; en hy praat die
waarheid.

By voorbeeld: Ek het met my vrou
in die pad geloop en ons kom toe by
'n *monohe*-man, wat staan en boontoe wys
en sê: "Haai julle! mense van Modimo,
ek sien 'n gesig! Julle loop daar as man
en vrou, mense wat getroud is. Jy vrou,
dit word vir my getoon 'n wonderwerk
in jou. En dit is 'n seun. Hy het toe
verduidelik dat hy haar baarmoeder
sien.

En werklik, my vrou het in kraam
gegaan en 'n seun gekry. En daardie
man aanbid die voorouergeeste en hy
het die waarheid gesien!

Ek wou toe ook daardie 'uitruik-
vermoë' hê, en ek het toe by die Apostels
aangesluit. Hy sê toe: "'n Engel maak
die mededelings aan my."

P. 1

Ke ne ke mo tseba mo mosebetsing, ka e ne e le 'formane' yaaka ya 'bomeselane.' Tsatsi le lengwe o etsa mosebetsi wa moletlo, wa mpitsa.

Byale kwa Maapostolong ba na le tumelo ya gore ge o tlogetswe ke monna, kapa mosadi morago ga selemo o a tlhobollwa masela a matsho. Mme o tshwanetse gore bo tllilo sebetswa jaaka dingaka tsa Sesotho ba foka mo gae.

Byale, ge, a re go nna a re: "Monna ge re o bona, re bona gore o na le badimo ba ba golo, mme ba re feta. Jwale he, mokgwa wa teng, ha ba kgone go sebetsa gabotse ka goba o sebetsa ka mokgwa wa ditlhare tse tsa bongaka. Byale ge, nka be o ka tlogela ditlhare, wa tsena mo kerekeng ya rona, o ka ba moprofeta o mogolo. Ka mo dumela.

A re: ha o tsena mo go nna, o ka tsena ge o tšhesa ditlhare tsa gago, kapa o di tlisa kwano re di tšhesa. Ya ba ke ikemisetsa gore ke tšhesa ditlhare tsaaka. Ke rata go tsena mo tseleng ya Modimo, athe ke nka tsela e 'verkeerd'.

Ka dumela gore ke di ise go ena gore e re re di tšesa, a di rapelle. Le ene a dumela byalo.

Ka di isa, tsa tšheswa. Ka iswa nokeng, ka kolobetswa. Mme ba mpha tumelo ya go re tshwarelo ya dibe e tswa mo kolobetsong ya metsi.

Ka sebetsa nako a telle le bona, ba be ba nketsa moevangedi le moruti. Ba mpha mesebetsi ena ya *diwatšho*. Ke go re batho ge ba tla ba phuthago, go tshwara malamau ya bone la diaparo tsa bone tse ba di aparang le dithapo tse. Ke sa tsebe gore metsi a, ba a tshetsi ditlhare jang.

Baapostola le Basione ba sebetsa ka sephiri, mme ba tshêla ditlhare mo metsing gammogo le letswai, mme gape ya ne e fetolwe ka molora gore go se ke ga itsiwe gore ke ditlhare mang.

Ek het hom geken in die werk, aangesien hy my 'voorman' was onder die 'messelaars'. Op 'n ander dag gee hy toe 'n fees en hy nooi my daarheen.

By die Apostels het hulle die geloof dat as jou man oorlede is, of jou vrou, moet jy na 'n jaar kom dat die swart klere van jou verwyder kan word. En dit vind plaas net soos die Sotho-*dingaka* as hulle die tuiste reinig teen toordery.

Hy sê toe aan my: "Man as ons jou sien, dan bemerk ons dat jy belangrike voorouergeeste het, en dat hulle groter is as ons. En nou, die ding is, hulle kan nie reg te werk gaan nie omdat jy met hierdie 'medisynes' van die *dingaka* werk. Daarom moet jy liewers die 'medisynes' laat staan en in ons kerk kom, en jy kan 'n groot profeet word. Ek het hom geglo.

Hy sê toe: As jy by my wil inkom, kan jy dit doen as jy jou 'medisynes' verbrand of hulle hiernatoe bring sodat ons hulle kan verbrand. Ek het toe ingewillig om my middele te verbrand. Ek wou in die pad van God gaan, maar ek neem toe al die tyd die 'verkeerde' pad.

Ek het toe ingewillig om hulle na hom te neem sodat as ons hulle verbrand, hy vir hulle kon bid. Hy het toe daartoe ingewillig.

Ek het hulle geneem en hulle is verbrand. Ek is toe riviertoegeneem en is gedoop. En hulle het my die geloof gegee dat vergifnis van sondes word verkry deur die doop met water.

Ek het toe 'n lang tyd saam met hulle gewerk, en hulle het my 'n evangelis en leraar gemaak. Hulle het toe aan my hierdie werke van *'diwatšho'* gegee. Dit wil sê as lede van die gemeente kom, dat ek dan hulle kieries en die klere wat hulle dra en hulle gordels moet vashou.

Ek het nie geweet hoe hulle medisynes in hierdie water gegooi het nie.

Die Apostels en die Sioniste werk in die geheim en hulle gooi 'medisynes' in die water saam met sout, en ook word dit met as verander sodat dit nie bekend sal word wat se middele dit is nie.

P.1

Ba re: “Re berekisa diwatšho. Diwatšho tsa rena ke molora,” athe e le ditlhare. Ywale he, ka ba raya ka re: “Nthuteng.” Mme ka fumana e ntse e le ditlhare tsele tsaaka tsa kgale ke ne ke di sebedisa, mme bone ba di tshela molora fela. Ka ba ne ba ntheile ba re: “Ditlhare ke dilo tsa Satane”, byale he, pelo yaaka ya se ke ya ba le kgotso, ka ne ke re ba tla mpha matla a Modimo.

Nako e ka nnang le pelaelo, mme ka rata go tsosa bongaka baaka gape, ke ha ke agela Morena Kruger ntlo. Juffrou Sannie Kruger a re tswarela thapelo, a kgothatsa ka Mareko 2:10 e e reng: “Morwa Motho o na le thata mo lefatsheng, go itshwarela dibe.”

Re ne re phela ka 1 Joh. 1:8 mme re se na kitso ya gore re lokologile. Ya re ke utlwa Mareko 2:10 ka e latela ha holo. Ke ne ke belaela thata hore dibe tsaaka ga di ne go itshwarelwa ka di ne di le ngata.

Ene juffrou Kruger a tlhalosa gore o ka kgona ge o isa dibe tsa gago sefapanong. A mpulelela Baroma 10:10: “Motho o dumela ka pelo ... mme o bolela ka molomo mme a bolokega.”

Ke go re: o rapele, mme o bolele ka molomo se o se dumelang ka pelo.

Ge o re: “Jesu o bile a hwa, a tsoga — le ha o huile, o tla phela.”

Ka mo latela mme a mpoela 1 Joh. 1:9: “Ha re ipolela dibe tsa rona, ona o boikanyo le tshiamo ya go re itshwarela dibe tsa rona, le go re tlhapiso mo tshiamolong yotlhe.”

Ene a mpha motheo wa tumelo. A mpalela mo Proverbia 28:18 “Ya bolelang molato ... o tla fumana mohao.” Ke go re motho a hulare molato wa hae wa pele.

A mpotsa gore a ke a tseba hore sebe ke eng? A tlhalosa kaga Adam le Eva, mme batho botlhe ba tsaletse sebeng.

Hulle sê: “Ons gebruik ‘diwatšho’. Ons ‘diwatšho’ is as” — en al die tyd is dit medisynes. Daarom het ek toe aan hulle gesê: “Leer vir my”. En ek het gevind dat dit al die tyd daardie medisynes van my is van destyds wat ek toe gebruik het, en dat hulle net daar as by gooi. Aangesien hulle aan my gesê het: “Die medisynes is Satan se goed”, daarom het my hart nie vrede gehad nie, aangesien ek gedink het hulle sal die krag van Modimo aan my gee.

In daardie tyd wat ek getwyfel het wou ek weer my *ngaka*-praktyk laat herleef, en dit was toe dat ek vir mnr. Kruger ’n huis gebou het. Juffrou Sannie Kruger het vir ons ’n diens gehou en het uit Mark. 2:10 vir ons onderrig wat sê: “Die ’Seun van die Mens het mag op aarde om sondes te vergewe.”

Ons het gelewe uit 1 Joh. 1:8 maar sonder om te weet dat ons bevry is. Toe ek Mark. 2:10 hoor het ek dit baie ‘nagevolg’. Ek het sterk getwyfel dat my sondes nie vergeef sal word nie aangesien hulle so baie was.

Juffrou Sannie Kruger het toe verduidelik dat mens jou sondes na die kruis kan neem. Sy het Rom. 10:10 vir my oopgemaak: “’n Mens glo met die hart ... en met die mond bely jy tot redding.”

Dit beteken: jy bid, en sê met jou mond wat jy met jou hart glo.

As jy sê: “Jesus het gesterf en Hy het opgestaan — al het jy gesterf sal jy lewe.”

Ek het na haar geluister en sy het 1 Joh. 1:9 vir my genoem: “As ons ons sondes bely, Hy is getrou en regverdig om ons die sondes te vergewe, en ons van alle ongeregtigheid te reinig.”

Sy het vir my die fondament van geloof gegee. Sy het vir my gelees in Spreuke 28:18: “Hy wat sy oortredinge bely en laat staan, sal barmhartigheid vind.” Dit wil sê ’n mens moet sy rug keer op sy vroeëre oortredinge.

Sy vra my toe of ek weet wat sonde is? Sy verduidelik toe van Adam en Eva, en dat alle mense in sonde gebore is.

P.1

Pelo yaaka ya nna mafolofolo. Mo Bagalata 5:19–21 a ntlhalosetsa le go bolela ka ga sebe; le Baroma 3:23.

A re mosimane wa kitšhine a nthute ka nako ya 4 o'clock.

Ke ka 1950 kwa Bloupoort gaufi le Groblersdal. Ke ne ke sa tsebe go bala. 'Klase' yaaka ka rutwa '2 years and 6 months.'

Ka tolokolwa ka ke ne ke sa itse Afrikaans, mme ba be ba nthuta.

Ke ne ke le 'meselane' ke na le batho ba 69 ba ba mperekang. Modimo o na a bonye gore ke rata go boela morago, mme a nthomela 'juffrou' ona. Le babangwe ba Maapostola, ke tšile le bona mo klaseng, ra ba ra amogelwa.

Kajeno ke na le kgotso. Ke phethile melato mo bathong le mo Modimong. Ka gore ge o ese o phethe melato ya gago mo go batho le mo musong, o ka seke wa fetsa le Modimo, mme o ka se ke wa ba le kgotso.

My hart het toe ywerig geword. In Galate 5:19–20 het sy vir my verduidelik en vertel van sonde; en Rom. 3:23.

Sy sê toe die kombuisjong moet vir my 4 uur leer.

Dit was in 1950 by Bloupoort naby Groblersdal. Ek kon nie lees nie. Ek is toe twee jaar en ses maande geleer in my (katkisasie) 'klas'.

Dit is aan my vertolk aangesien ek nie Afrikaans geken het nie, en hulle het toe vir my geleer.

Ek was 'n messelaar met 69 mense wat vir my gewerk het. God het gesien dat ek wil terugkeer, en Hy het toe hierdie juffrou na my gestuur. Ook andere van die Apostels, het ek saam met my gebring na die 'klas', en ons is toe aangeneem.

Vandag het ek vrede. My skuld is afgehandel aan mense en aan God. Want as jy nog nie jou skuld aan mense en aan die owerheid vereffen het nie, kan jy nie met God afhandel nie, en jy kan nie vrede hê nie.

P.2

KALAFI YA MOSADI WA ME, KE BAAPOSTOLO⁽¹⁾

(Kgatla-beproofde van Saulspoort, Tvl. 16.5.1963)

Mosadi waaka, M., o sale a lwala ka 1962 ka kgwedi ya Februarie. Bolwetse ge bo mo tšenella ke ge a tsiboga leoto la nja ge a ne a tana 'trolliwa', mme a nna molwetsi go fitlhela jaanong. Ya ba ya nna maoto a mabedi a a palang, a a rurugileng.

Ka mo isa kwa M. wa Moapostolo. Ka ntsha setlhabelo sa podi e tonanyana e tshweu.

A e tšhaba. Ke gore o ne a epile mosima, a tshella madi mo teng gammong le moswang. Marapo one a ne a fisiwa.⁽²⁾

DIE BEHANDELING VAN MY SIEK VROU DEUR DIE APOSTEL-SEKTE

My vrou, M, het reeds in 1962 siek geword in Februariemaand. Toe die siekte in haar ingetrek het, was dit toe sy haar regtervoet geswik het, toe sy op 'n muilwa geklim het; en sy het 'n kranke geword tot nou toe. Dit word toe twee voete wat nie meer kan nie, wat geswel is.

Ek neem haar toe na M. wat lid is van die Apostel(-sekte). Ek verskaf toe 'n offerdier: 'n wit bokkapater.

Hy slag hom toe. Dit wil sê hy het naamlik 'n gat gegrawe en die bloed daarin gegooi saam met die pensmis. Die bene is verbrand.⁽²⁾

-
- (1) Die proefpersoon is 'n treurige figuur van ongeveer 50 jaar, wat byna blind is, met 'n siek vrou en geen kinders; en met 'n pensioen van R4.30 per kwartaal as enigste inkomste. Hier beskryf hy 'n hedendaagse gebruik wat vinnig toeneem en wat 'n sterk sinkretisme tussen Christendom en heidendom openbaar. 'Die profeet' probeer daarin sowel die funksie van die 'leraar' as dié van die *ngaka* oorneem.
- (2) Dit vorm deel van die offerande aan die *badimo* (voorouergeeste).

P.2

Podi e ya jewa ke o mongwe le mongwe o o neng a le teng. Ya jewa Sontaga, dikereke di tswa.

'Titšhêrê' M⁽³⁾ a tswala a re: "Le tla ja le enwa ge dijo di sen' o butswa, morago ga kereke ya kamoso."

Re tlhotse bosigo botlhe ba Saterdag faaka go fitlhella tihabong ya Sontaga. Go ne ga bua mongwe le mongwe, a kgothatsa⁽⁴⁾. Fa gongwe e ne e ka ba batho ba masome a mararo. Dijo tso tsotlhe di ne di gasiwa ka metsi: re ka re ke motheo.

O motona e ne e le ene M. Mosetsana K. o tsere tlhogo le letlalo le lesome. Ene M. ga a tsa'a sepe.

Dijo, ge di sen' o butswa, di fiwa badimo mo 'jarateng'⁽⁵⁾. E le gore di bewa foo, bosigo ba Saterdag. Re ne re di tsholla fa legoreng, rona ra ba ra ja.

Re ne ra ema re ese re di tsholle, ra ba bitsa ka thapelo: "Badimo ba rona, re itshwarele. Dijo ke tsele. Re lwalwa ke ngwana wa lona. Mo thuseng a fole." Go rapetse ene M. le nna.

Erite ka kgwedi ya Mei ka ri 'five', ke ge go le morero gape kwa teng kwa W. Re beile letlala la monna mogolo L. Ke ntataago mosadi waaka ó. Ra ba'a le la mosadimogolo S. ene motswalake.

Matlapa a ne a betliwa ke Motswana: la mosadi ke £3, la ntate e le £3. Re ts'o adima kgomo kwa bogwe, kegore baa bo mosadi, ra e rekisa ka £28.

Hierdie bok is deur almal geëet wat teenwoordig was. Hy is Sondag geëet toe die kerke uitkom, (twaalfuur middag).

Onderwyser M.⁽³⁾ het afgesluit en gesê: "Julle sal eet en drink nadat die kos gaar is, na die oggenddiens."

Ons het die hele Saterdag-nag wakker deurgebring by my tuiste totdat Sondagoggend aangebreek het (dagbreek). Elkeen kon praat en 'n godsdienstige toespraak hou⁽⁴⁾. Daar was seker so 'n dertig mense. Al die kos is met water besprinkel: ons kan sê dit is 'beveiligingsritus'.

Die hoofpersoon was M. (die onderwyser). Die meisie K. het die kop en vel geneem en tien sjielings. Hy, M. het niks geneem nie.

Nadat die voedsel gaar was is dit aan die voorouergeeste gegee in die werf.⁽⁵⁾ Dit word naamlik Saterdagdag daar geplaas. Ons het dit uitgegooi by die takheining, en daarna het ons geëet.

Ons het gestaan voordat ons dit uitgooi, en hulle (die voorouergeeste) geroep met 'n gebed: "Ons voorouergeeste, vergewe ons (dat ons julle pla). Daar is voedsel. By ons is julle kind siek. Help haar dat sy kan gesond word." Hy (onderwyser) M. en ek het gebed.

Op die vyfde Mei (1962), was daar weer 'n samespreking daar op W. Ons het die grafsteen onthul van die ou man L. Hy is die vader van hierdie vrou van my. Ons het ook die steen van die ou vrou onthul, S. naamlik dié van my skoonmoeder.

Die grafstene is deur 'n Motswana gebeitel. Die vrou s'n het gekos.£3. Ons het naamlik 'n bees gaan leen by my skoonfamilie; dit wil sê my vrou se mense, en ons het hom verkoop vir £28.

-
- (3) Hierdie onderwyser hou nog skool, en is ook ouderling van die N.G. Sendingkerk. Hyself beweer dat hierdie net 'aanbidding' is. Hy het tot hierdie 'Apostoliese' vorm van aanbidding 'n paar jaar gelede oorgegaan toe sy vrou 'lam' geword het. Sy het ook nie gesond geword nie, en is sedertdien oorlede.
- (4) *kgothatsa*: bemoedig. Hier: 'n godsdienstige toespraak hou.
- (5) *jarateng*: werf; van Eng. 'yard' plus lokatief uitgang – 'ng'.

P.2

Ra ba ra bola'a kgomo kwa teng kwa, ra apa'a byalwa le magobe. W. otlhe o ne a le teng mo peong ya letlapa. Ya bewa mesong ya Sontaga, ke Moruti D.(6) Go laetse baalafi, ke gore bone Baapostolo gore: Tsamayang le yo dira tiro e ya go baa matlapa, e tle e re motlha-mongwe ba mo fodisa."

Bone Baapostolo ge ba laola mosadi ba mo laola ka seleng. Ke gore ge o ntshitse seleng, ba phutolla Buka, ebong Beibele. Mme ba tliil'o tlhalosa gore bolwetse bo ke bolwetse mang.

Nna, ba ntheile ba re; "Mosadi o diegetse tirelo-Modimo. O ka ba a setse e le morapelli, a fodisa balwetsi. Jaanong ke moka o 'panišitswe'(7) ke bone badimo. Kalafi ya gagwe ke gore a tlhapisiwe mo 'bateng'(8).

Tlhapiso ke setlhano. A mo tlhapisa gantsintsi. Mme ra mo leboga ka £2.10, ene M.

Go tloga foo, ra ya kwa go Th, mo-Apostolo kwa Kameelboom. Ene a re: "Ge nka kgona bolwetse bo, ke tliilo kopa £4." Le ene a mo laola ka Buka. A bua fela ka motlhalo o.

A mo tlhapisa jalo le go mo peita ka motlhogo;(9) go mo thubisa, le go mo tlhatsisa. Dijeso di padile.

A ba a tla a re: "Baengele ba gana go bua. Mašelenyana ge a le teng, a a ntshiwe." Ka ntsha £2; ga sala £2.

Ons het toe daar 'n bees geslag, en ons het bier gebrou, en pap gekook. Die hele W. stat was teenwoordig by die 'legging' van daardie klip (grafsteen). Dit is Sondagmôre gelê deur die leraar (Ev. D. (6). Die genesers het die opdrag gegee: dit wil sê die 'Apostels', nl.: "Gaan doen julle hierdie werk, om die grafsteen op te rig, sodat hulle (die voorouergeeste) miskien vir haar sal genes."

Toe die Apostels vir haar 'waarsê', het hulle dit vir 'n sjieling gedoen. Dit wil sê as jy 'n sjieling gegee het slaan hulle die Boek, nl. die Bybel oop. En hulle verduidelik watter siekte hierdie kan wees.

Vir my het hulle gesê: "Die vrou het uitgestel om die Here te dien. Sy moes al 'n bidder gewees het en siekes geneses het. Nou is dit asof sy 'gestraf'(7) is deur die voorouergeeste. Om haar te geneses moet sy gewas word in die bad.(8)

Om te 'was' kos vyf sjielings. Hy het haar dikwels laat was, en ons het vir hom, M. met £2.10 bedank.

Van daar is ons na Th., die 'apostel' van Kameelboom. Hy het gesê: "As ek dit regkry om hierdie siekte te geneses, sal ek £4 vra". Ook hy het toe vir haar 'fortuin vertel' met die Boek. En hy het ook net so vertel.

Hy het haar net so (ritueel) gewas, en haar gespuit met 'n suighoring(9) om haar te laat ontlas, en haar te laat braak. Die 'vreter' het geweier om uit te kom.

Hy kom toe en sê: "Die engele weier om te praat. As daar 'n paar sjielinkies is, laat hulle uitgehaal word." Ek haal toe £2 uit; daar bly toe (nog) £2 (verskuldig).

-
- (6) 'Moruti D.' is Evangelis D. van die N.G. Sending Kerk, wat hier net soos die sendeling en Bantoeleraar 'n grafsteen onthul', sonder om altyd te besef watter 'badimo'-verering geïmpliseer word.
- (7) *panišitswe*: gestraf van 'punishment'.
- (8) 'mo bateng': 'in die bad'. Hier, die idee van 'n rituele reiniging in die bad, en kerse vir 'lig' om die 'donker'-magte te verdrywe.
- (9) *motlhogo*: 'n beeshoringtrekker waarmee die enema gegee word; dit wil sê in vroeër jare. Tans word gomlastiekspuitte gekoop.

P.2

Re be re ema fa, go fitihella a fuduge, ene Th. o. £2 e, re ntse re e batla, re tle re e ise kwa bathusing ba'gwe⁽¹¹⁾.

Ge ba ne ba mo tihapisa mo 'bateng' ka letsatsi la setlhabelo, ba ne ba tshuba 'dikêrêse' tse di supang. Di tsilo lala di tuka bosa bo be boo sa. Di be di tingwa ke bona ka menwana.

Ge e le mo 'bateng' ba tla mo tshela-tshela ba mo kgatša ka diatla, ba mo tihapisa ba ntse ba mo rapella. Mosadi o tihapisiwa ke mosadi o mongwe, monna jaaka nna ke tihapisiwa ke monna, mme o ntse a rapela.

O rapela badimo a ba ra'a a re: "Thusa molwetse, badimo ba me."

Nna ba setse ba ntlhapisitse gabedi.

Ge e le kolobetso, mosadi, ba setse ba kolobeditse gabedi, kwa ntle ga e re simolotseng ka yona mo Saulspoort ke moruti Stegmann.

Ba gana kwa ditlhareng. Ba re o seke wa tiholo o tshwara sepe sa setlhare sa Setswana, kampo sa Sekgowa. Ge e le ba Sekgowa o a se reka, mme ba se rapelle. Ke gona o ka se dirisang. Tsa Setswana baa di gana gotlhe fela. Le medinyana fela e re e tliwaetseng, ga ba dumele. Ba re o lebagana le metsi fela, a bone ba a tshagofaditseng.

Ka o ntshitse kgomo, o motho wa bone, mme ba tla ne ba go naya metsi fela. o sa a duelle.

Ke eletsa ekete nka be ke na le thata, ka yo ntsha £5 le £2, ka yo e naya baalafi ba, ke tle ke bone thata ya teng.

Kana o ntheile a re: "O ntshe kgomol " Yaanong kgomo eo e yo bolawa ke tšhelete ya £5. £2.10 ke maoto a pele, £2.10 ke a koo morago. £2 gape ke ya gore mosadi, ge Modimo o rata, a ime, a tshole ngwana.

Ons het toe tot so ver gekom, toe hierdie Th. vertrek. Ons soek nog hierdie £2, sodat ons dit aan haar helpers kan gaan gee.⁽¹¹⁾

Toe hulle haar in die bad gewas het, die dag van die offerande, het hulle sewe kerse opgesteek. Hulle sal die hele nag brand tot dagbreek toe. Hulle word deur hulle (die leiers) uitgedoof met hulle vingers.

Wat die bad betref, gooi-gooi hulle en sprinkel haar nat met hulle hande, en was haar terwyl hulle al die tyd vir haar bid. 'n Vrou word deur 'n ander vrou gewas, en 'n man soos ek word deur 'n man gewas, terwyl hy deurentyd bid.

Hy bid tot die voorouergeeste en sê aan hulle: "Help die kranke, my voorouergeeste."

Vir my het hulle al twee keer gewas.

Wat die doop betref, het hulle (my) vrou al twee keer gedoop, behalwe die (doop) waarmee ons begin het op Saulspoort deur ds. Stegmann.

Wat medisyne betref, weier hulle. Hulle sê jy mag geen Setswana-medisyne meer gebruik nie, of ook nie die witmense s'n nie. Witmense s'n kan jy koop, maar hulle moet daarvoor bid. Daarna kan jy dit gebruik. Wat Setswana-medisyne betref, weier hulle heeltemal. Selfs vir die ou worteltjies waar ons gewoon is, wil hulle nie toestemming gee nie. Hulle sê: jy gebruik net water, wat hulle geseën het.

Daar jy 'n bees gegee het, is jy hulle mens, en hulle sal vir jou water verniet gee, sonder dat jy daarvoor betaal.

Ek wens ek was daartoe in staat dat ek die £5 en £2 kon gaan uithaal, sodat ek dit aan hierdie genesers kan gaan gee, sodat ek die krag daarvan kan sien.

Hy het naamlik aan my gesê: "Jy moet 'n bees uithaal!" En nou gaan daardie bees 'doodgemaak' (vervang) word deur die £5. £2.10 is die voorpote, en £2.10 is die agterpote. Die verdere £2 is dat (my) vrou, indien die Here wil, swanger sal word en 'n kind kry.

---

(11) Sy siek vrou het die hele jaar konsekwent geweier om gratis behandeling by die Sendinghospitaal op Saulspoort te ondergaan hoofsaaklik vanweë 'Apostel'-voorskrifte.

P.2

Batho ba, ba na le thuso, mme ke thuso e o tliilo e epang. Ge o ganetsa se ba se go rayang ba re: 'Se tlogele! '(12)

Hierdie mense help, maar dit is 'n hulp waarvoor jy moet grawe (moeite doen). As jy weier om te doen wat hulle sê, sê hulle net: (12) 'Laat staan maar! (Jy kan toesien.)

P.3

*SERWALO SA MERAPE MO
KEREKENG*

*DIE KROON VAN DIE VOLK IN
DIE KERK*

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 1965).

Serwalo sa merape se a tlhokega mo kerekeng ya Modimo, gore batho ba se kgeloge kerekeng tsa bona. Gape gore batho ba boele kerekeng tsa bona ka boitumelo le bonolo.

Dit is nodig dat 'die kroon van die volk' ook in die Here se kerk sal wees, sodat die mense nie afvallig word van hulle kerk nie. En ook weer om te verseker dat die mense na hulle kerke sal terugkeer met vreugde en kalmte.

Dipheko tsa teng ke dintsi tse di bidiwang '*motse-o-modumo*' (13) le dintsi tsa *dinotshe*, gammogo le kgosi ya tsona.

Die kragmiddele hiervoor is die vlieë wat genoem word 'die stat is lewendig' (13), en so ook die *byeswerm* saam met hulle koning(in).

Go rialo, re boe, re tsee dipheko tse:

Mmitsa (14), *Moêlê* (15), *seboka* (16), *Ledibo* (17).

Dit beteken dat ons vervolgens die volgende middele neem: Die '*Rhynchosia-plant*' (14) 'n knolplant van Thabazimbi, (15) *Clerodendrum triphyllum* (16) en 'n waterplant.

Mafura ke a phofu, go dira lonaka la mmitsa ka botlalo pila.

Die vet is van 'n eland om 'n 'oproeper'-horing behoorlik te berei.

Ledibo ke pheko ya metsi, e nna mo madibeng fela. Gape dinotshe di nwa metsi ka bontsi thata gammogo le dintsi tsa '*motse o modumo*': Di nwa metsi a moroto wa noga e kgola fela.

Die Ledibo is 'n waterplant wat net by waterkuile voorkom. Die bye weer drink baie water en net so ook 'die stat is lewendig'-vliegies: hulle drink net van die urine van die groot luislang.

P.4

PHEKO YA KOLOB ETSO

KRAGMIDDEL VIR DIE DOOP

Tumelo e kgolo ke *metsi a kolobetso*, mo bathong. (18)

Die groot geloof is in die *water van die doop*, sover dit die (kerk-) mense betref. (18)

Go rialo, ge ke tsaya '*motse-o-modumo*', ke gore go tsewa lemepe la tsona dinotshe tseo, tse di nang le noga e kgolo, e e bidiwang *kgwanyape*. (19)

Dit beteken dat as ek die luislang-vlieë neem, dat ek hulle 'koek' moet neem, dit wil sê hulle wat by die groot slang bly wat *kgwanyape* (19) genoem word.

(12) Hy het nog twee jaar so volgehou en die vrou is toe uiteindelik dood.

(13) *Motse-o-modumo*: 'die stat is lewendig'. 'n Klein soort vlieg wat in 'n groep rondmaal naby 'n groot luislang.

(14) *Mmitsa*: (642) *Rhynchosia crassifolia* Benth.

(15) *Moele*: plant met baie knolle naby Thabazimbi.

(16) *Seboka*: *Clerodendrum triphyllum* (Harv.) Pearson.

(17) *Ledibo*: 'n plant wat in waterkuile groei, met rooibrui knolle.

(18) Hier sien die *ngaka* die Christelike doop as 'n kerklike kragmiddel.

(19) *Kgwanyape*: die groot legendariese slang, wat op die berge woon, en "huise se dakke afruk as hy trek van een berg na 'n ander." O.a. "woon" hulle ook op Modipeberg in Botswana.

P.4

Lemepe ke ts'o le tsa'a kwa Slangkop. Ke thaba ya dinoga, moseja ga noka ya Odi mo tseleng e e tswang mo ya Warmbad go ya Fokoma.

Lemepe le, ge o ka le utlwa mo ganong, le utlwala bodila ba moroto wa noga.

Ge ke le tsaya, kegore ke le tse'e gammogo le bana ba teng, mme ke ba bope mmogo le lemepe le; ke gore ke tsee motse otlhe.

Mme kgosi ya tsona, le yona e mo teng.

Phêko e, e tswakangwa le dintshi tsa dinotshe, e le mmita ka mana⁽²⁰⁾ a, a tsona.

Kana wena motho, a o kgosi kampo ngaka kampo moruti, ke wena, noga e. Mme re go biletša morafe ka go 'ira serwalo ka 'Motse-o-modumo'.

Kegore yaanong morafe otlhe o tliilo tla kwa go wena le bana-bo-bone, go kolobediwa.

Ge ke tsenya Ledibo mo lenakeng la mmita, ke gore phêko é, e e nang mo bodibeng jaaka kwa noka ya Maporo, e e tshellang mo ya Odi, e na le lenyora le le golo.

Mme re batla gore badumedi ba nne le lenyora le le kalo ka go nyorelwa kerake.

Rre o kile a tshamela moruti⁽²¹⁾ lenaka le, mme la kgwagediwa mo ntlung mo leboteng. Ga le a ka la tshwarwa ke motho fela, mme le ne le tshungwa⁽²²⁾ ke ene moruti ka nako tsa meletlo.

Mme X o o nyetsweng ke Z. o kile a di bona di lepeletse mo ntlung.

Ntate o ne a gapile kgomo, o tliile a e ôtla e le kgomo e phatswana mo mabeleng a yona, a sen'o tlhama lenaka le.

Die 'koek' het ek op Slangkop gaan haal. Dit is 'n berg waar slange woon, oorkant die Krokodilrivier langs die pad wat van Warmbad na Fokoma gaan.

Hierdie koek, as jy daaraan sou proe, het dit so 'n suur smaak soos die urine van 'n slang.

As ek dit gebruik, moet ek dit neem saam met die jong vliegies, en ek moet hulle saam met die koek in 'n klont brei; dit wil sê 'ek neem die hele stat'.

Ook hulle koning(in) moet daarby wees.

Hierdie kragmiddel word vermeng met die heuningbye, en hul jongbye, en dit word 'n 'roeper' of versamelaar.

Jy wat 'n mens is, is jy hoofman, of *ngaka* of leraar, jy is nou hierdie groot slang. En ons roep nou vir jou die volk byeen deur die kroon te maak met 'die stat is lewendig' - vlieë.

Dit beteken nou dat die volk as geheel na jou sal kom saam met hulle kinders, om *gedoop* te word.

As ek die ledibo-waterplant in die 'roeper'-medisynehoring sit, is dit omdat hierdie kragmiddel wat in die waterdieptes bly, soos by die Mapororivier wat in die Krokodilrivier loop, 'n baie dorstige plant is.

En ons wil juis hê dat die 'gelowiges' moet so 'n groot dors hê na die Kerk.

My vader het eenkeer vir die sendeling⁽²¹⁾ so 'n medisynehoring gemaak en dit is toe opgehang in die huis teen die muur. Geen mens het sommer daaraan geraak nie. Slegs hy die leraar het met feesgeleenthede daarvan gebrand.⁽²²⁾

En X met wie Z later getrou het, het die horing sien hang in sy huis.

My vader het as vergoeding 'n koei aangejaag en huistoe gekom met die koei met die swartbont spene, nadat hy hierdie horing gemaak het.

(20) *Mana, ke bana ba dinotshe*: dit is die bye se kinders, dus jongbye.

(21) Hier maak die *ngaka* daarop aanspraak dat sy vader wat ook 'n *ngaka* was vir die sendeling so 'n horing berei het om die Kerk se werk te seën. (Die genoemde sendeling se naam word met opset hier verswyg).

(22) Ôf deur 'n stukkie soos 'n kersie te brei en aan die brand te steek, ôf op kole te gooi in 'n potskerf.

**Getik en litografies gereproduseer deur:
Hennie's Sekretariële Dienste (Edms.) Bpk.,
Vigilansgebou 120,
Pretoria.
Tel. 24687**